

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚЛАРИ ТАРИХИ

II ЖИЛД

Ўқув қўлланмасининг ушбу иккинчи жилдида Туркистон тарихининг XV аср охиридан то XX асрнинг бошларига қадар бўлган давр қамраб олинган. Китобда феодал тарқоқлигининг кучайиши ва хонликларнинг вужудга келиши, Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинishi, XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистонда иқтисодий ва сиёсий ривожланиш, XIX аср охирида миллий озодлик ҳаракати, Ўрта Осиё халқларининг мустанлақчилиқ асоратидан қутилиш учун олиб борган курашлари ҳамда 1917 йил февраль инқилоби арафасидаги сиёсий ва иқтисодий аҳволи ёритилган.

Олий ва ўрта махсус ўқув юртлари талабалари, тадқиқотчилар, муаллимлар ва ўлкамиз тарихи билан қизиқувчилар учун мўлжалланган.

Ўзбекистон Республикаси ФА академиги
Аҳмадали АСҚАРОВ таҳрири остида

Ижодий гуруҳ раҳбари

тарих фанлари доктори профессор
Марат БОБОХУЖАЕВ

У 0503020904—1097
М 355 (04)—93 разр.—94.

© Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» нашриёти, 1994 й.

ISBN 5—648—02089—9

ҚИРИШ

Республика Фанлар академияси (Шарқшунослик ва Тарих илмгоҳлари) олимлари, Ўзбекистон олий ўқув юртларининг (Педагогика ва Маданият олий билимгоҳлари) муаллимларидан иборат муаллифлар жамоаси томонидан яратилган Ўзбекистон халқлари тарихи биринчи жилдининг иккинчи қисми XV асрнинг охиридан XX аср бошларигача, яъни Шайбонийхон давлатининг ташкил топнишидан бошлаб 1917 йил Октябрь тўнтаришигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу давр илк манбалар ҳамда тарихимиздаги деярли ўрганилмаган мавзуларни тадқиқ этишда эришган муваффақиятлари ҳам биронта дарсликка кирмаган ўзбек тарихчиларининг нашр этилган асарлари асосида ёритилган.

Шулардан Ўзбек давлатининг ташкил топishi масаласига Н. И. Веселовский, В. В. Бартольд, П. П. Иванов, А. Ю. Якубовский ва А. А. Семёновлар қисман қўл урган эдилар. Ўзбекларнинг келиб чиқиши ҳақидаги масалага ўрта асрларда ва кейин бир неча бор мурожаат қилинган, бироқ битик манбалар етарли ўрганилмагани сабабли бу масала ечимини топмасдан келади. Бўрибой Аҳмедовнинг 1965 йилда чоп этилган «Қўчманчи ўзбеклар давлати» монографияси «ўзбек» атамасининг келиб чиқиши ва унинг тарихини ўрганишга йўл очди. Кейинги йилларда турли тўплам, журнал ва рўзномаларда ўзбекларнинг келиб чиқишига доир ўнлаб мақолалари ва яқинда Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти «Нур»да чоп этилган «Ўзбек улуси» монографияси билан таниқли тарихчи Б. Аҳмедов бу мавзунинг ҳартомонлама тадқиқ этиб берди. Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритган бугунги кунда «Ўзбек улуси» китобининг нашр этилиши ўзлигини танишга интилаётган ўзбек халқи учун аҳамияти беқиёсдир.

Тарихшуносларимизнинг Ўрта Осиё халқларининг келиб чиқиши масаласига оид сўнгги 20—30 йилда эришган муваффақиятлари қуйидагиларни аниқлаш

имконини берди. Урта Осиёнинг энг қадимий маданий халқлари ўзбеклар ва тожиклардир. Уларнинг тарихи Сўғдиёна, Хоразм, Фарғона ва бошқа қадимий бой маданият марказлари билан узвий боғлиқдир. Тарих фанида халқнинг тарихи унинг номидан кўҳна эканлиги исботланган. Ўзбек ва тожик халқларининг тарихи ўнлаб асрларни, ўнлаб қабила ва элатларни қамрайди. Гарчи ўзбек халқи ўз номини Дашти Қипчоқда XIV асрда олган бўлса-да, сўғдохоразм маданияти негизда тожик халқи билан баробар тарзда кўплаб асрлар давомида туркий тилли халқ сифатида шаклланди.

Тарих, археология, этнография, лингвистика ва бошқа фанлар қадимда туркий тилли ва форсий тилли халқлар Урта Осиёнинг туб аҳолиси бўлганлигини аниқлаш имконини берди, буни дафиналарда олиб борилган археологик қазинмалар, А. А. Асқаров ва Т. Хожайовларнинг илмий тадқиқотлари ҳам тасдиқлайди.

Айниқса, милoddан аввалги биринчи мингйилликда Урта Осиё ҳудудига туркий тилли аҳоли кира боргани сайин туркий халқларнинг салмоғи ортади. Айрим туркийлашган мўғул қабилалари ва сўғдийлар, хоразмийлар, кейинроқ қисман тожиклар ҳам унинг таркибига кирди. Ҳозирги ўзбек халқининг асоси XV—XVI асрларга қадар маромига етди. Кўчманчи ўзбеклар ўзбек халқининг вужудга келишида сўнгги қўшилма ҳисобланди.

Ўзбек ва тожиклар узоқ асрлар мобайнида муштарак моддий маданиятни, ягона меъморчиликни, бир-бирига яқин тасвирий санъатни, шунингдек тили ҳар хил бўлса-да, мазмун ва ғояси бир хил адабиётни яратти.

XVI—XIX аср меъморчилиги ва тасвирий санъати тарихи борасида Т. Н. Қори-Ниёзий, Я. Ғ. Ғуломов, Б. Н. Засипкин, В. Н. Чепелов, В. А. Шишкин, М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова ва бошқалар яхши илмий асарлар ёзди.

Шайбонийхон давлати таркибда кирган халқларнинг тарихи турк (чигатой) тилидаги «Таворихи ғўзида»—«Нусратнома» Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асарида баён этилган. Урта Осиё халқларининг тарихи ва маданияти борасидаги туркий тилда яратилган ажойиб асарларидан бири «Бобурнома»дир. Машҳур муаррих Мирхонднинг набираси Ғиёсиддин ибн Ҳумомуддин (Хондамир) асарларида Шайбонийхоннинг сўнгги темурийлар билан кураш тарихи ўз ифодасини топган.

Бобурнинг холаваччаси Мирза Муҳаммад Ҳайдар (Мирза Ҳайдар) томонидан ёзилган «Тарихи Рашидий»да ўзбекларнинг тарихи ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд.

Шайбонийлар тарихи Ҳофиз Таниш Бухорийнинг машҳур «Абдуллонома» асарида ҳам баён этилган. Унинг дастлабки икки жилди 1966, 1969 йилларда ўзбек 1983, 1989 йилларда рус тилларида нашр этилди.

Бухорода аштархонийлар сулоласининг ҳукмронлик даври Муҳаммад Юсуф Мунши ҳамда Мир Муҳаммад Амини Бухорий томонидан ёзилган ва А. А. Семёнов рус тилига таржима қилган «Тарихи Муқимхоний» ва «Убайдуллонома» асарларида ҳам ўз аксини топган.

Муҳаммад Маҳдийхон Астрободий тузган «Тарихи Нодирий» асарида Эрон шоҳи Нодирнинг Мовароуннаҳрга босгириб кириши ва аштархонийлар сулоласининг инқирозга юз тутиши ҳақида қимматли маълумотлар бор. Манғит сулоласи давридаги Бухоро хонлиги тарихи бўйича анчагина асарлар яратилган. Муҳаммад Вафойи Карминагийнинг «Тухфайи хоний» (Хон тухфаси), «Амир Ҳайдар», Муҳаммад Ёқубнинг «Гулшан ул-мулук» ва «Фатҳномаи Шоҳмурод» асарлари шулар жумласидандир. Бухоро, Қўқон ва Қашқарда XVIII—XIX асрларда рўй берган айрим ҳодисалар 1861 йилда В. В. Григорьевнинг рус тилида нашр этилган «Мирза Шамс Бухорий эсдаликлари»да ўз аксини топган.

Хива хонлигининг XVI—XVII асрлардаги тарихини ўрганишда Хива хони Абулғозийхон тузган ва кейин унинг ўғли Ануша даврида давом эттирилган «Шажарайи турк» («Туркларнинг шажараси») асари муҳим манбадир. Бу асар 1825 йилда Қозонда нашр қилинган, сўнг Демезон томонидан Санкт-Петербургда 1871 йилда (француз тилида) қайта қашр этилган. 1906 йили Г. Саблуков таржимасида Н. Ф. Кафтанов изоҳлари билан Қозонда қайта чоп этилди. Шермуҳаммад Мунис бошлаган ва Муҳаммад Ризо Огаҳий ёзиб тугатган «Фирдавс ул-иқбол» (Бахтнинг жаннат боғи) асари Муҳаммад Раҳимхон ҳукмронлигидан олдинги давр (1806—1825 йиллар)даги воқеалар ҳақида ҳикоя қилади. Огаҳийнинг «Риёз уд-давлат»—«Давлатнинг жаннат боғлари» Оллоқулихон ҳукмронлиги даврини, «Зубдат уттаворих»—«Солномалар қаймоғи» Раҳимқули ҳукмронлигини, «Жоми ул-воқоти султоний»—«Султон воқеалари мажмуаси» Муҳаммад Амин ҳукмронлигини, «Гулшани давлат»—«Бахт чаманзори» Саййид Муҳаммад ҳукмронлигини, «Шоҳиди иқбол»—«Бахт шоҳиди»

Сайид Муҳаммад Раҳимхони Соний ҳукмронлигини, қисман тарихини баён этади. Огаҳий ва Мунис асарларидан айрим парчалар рус тилида П. П. Иванов ва В. Аксаков томонидан 1938 йилда нашр этилган.

Қўқон хонлиги тарихи ҳақида мулла Ниёз Муҳаммад Хўқандийнинг «Тарихи Шоҳруҳий» («Шоҳруҳ йилномаси») асарида сўз юритилади. Бу асар матни 1885 йилда Н. Н. Пантусов томонидан Қозонда нашр этилган. Умархон даврида яшаган Муҳаммад Ҳакимхонтўра Маъсумхон ўғли «Мунтахаб ут-тавориҳ» («Йилнома-ларнинг сайланма мажмуаси») номли ажойиб асар яратган. Қўқон хонлигининг тарихи номаълум муаллифнинг «Миръот ут-футуҳ» («Ғалабалар кўзгуси») асарида ҳам ўз ифодасини топган.

Абу Тоҳирхожанинг «Самария» асарида Самарқанд тарихи бўйича қимматли маълумотлар бор. Бу асар 1898 йилда В. Л. Вяткин томонидан рус тилига ағдарилган («Самарқанд вилоятининг маълумотнома китобчаси»). 1926 йили Тошкентда Бурхониддин Кушқоккийнинг Қатағон ва Бадахшон вилоятлари тарихига бағишланган «Роҳномайн Қатағон ва Бадахшон» асари А. А. Семёнов таржимасида нашр этилди. Шоҳидларнинг Урта Осиёни Россия томонидан истило этилиши ҳақида ўзбек ва тожик тилларида хотира сифатида ёзган тарихий қайдномалари ҳам диққатга сазовордир.

Бу воқеаларга Огаҳийнинг «Шоҳиди иқбол» асарида катта ўрин берилган бўлиб В. В. Бартольд мазкур асардан 1910 йили парчалар (Уратепа, Жиззах, Самарқанд ва Каттақўрғоннинг забт этилишига доир) бўлон қилган эди. Муҳаммад Солиҳ Қорахожа ўғлининг «Тарихи жадидайн Тошканд» асари. Тошкентнинг истилосини ўз кўзи билан кўрган киши томонидан ёзилган. Аҳмад Донишнинг «Бухоройи Шариф амирларининг таржиман ҳоли», «Манғитлар хонадони салтанати тарихи» рисоаларида мамлакат мудофаасини таъминлай олмагани учун Амир Музаффар қораланади. И. А. Нажафова Аҳмад Донишнинг тарихий рисоласини 1967 йилда рус тилида нашр этдирди. Мирза Абдулазим Сомиийнинг «Тухфайи шоҳий» асарида Бухоро амрлигининг чоризм томонидан бўйсундирилиши ҳақида ҳикоя қилинади. 1965 йилда Тошкентда чоп бўлган Мулла Аллим Маҳдумнинг «Туркистон тарихи» китоби Қўқон хонлигининг истило этилиши ҳақидадир. Бундан ташқари яқинда «Мерос» номли тўпламда нашр этилган Баёнийнинг «Шажарайи хоразмшоҳий», Ибратнинг «Фар-

ғона тарихи» асарларида ҳам чоризм истилоси тўғрисида фикрлар мавжуд.

Мазкур хонликлар ҳақида машҳур шайхларнинг манобеи (таржимаи ҳоллари)да ҳам қимматли маълумотлар бор. Архив, кутубхоналарда, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида ҳамда Республика давлат тарихи архивида ҳар турли актлар, хонларнинг архив ҳужжатлари сақланмоқдаки, уларнинг аксарияти ўз тадқиқини кутмоқда.

Ўзбекистон, Москва, Санкт-Петербург кутубхоналарида Бухоро ва Хивага сафар қилган Иван Хохлов, Иван Федстьев, Борис ва Семён Пазухинлар, Василий Даудов, Флоро Беневени сингари рус сайёҳлари ва элчиларининг, жумладан, поручик Гладишев, геодезист Муравин, савдогар Даниил Рукавкин, сайёҳ Филипп Ефремов, элчихона таржимони Менандр Бекчурин, шифокор Бланкенгаел, Данилевский ва бошқа кўплаб машҳур кишиларнинг кундалик ва ҳисоботлари сақланмоқда.

Манбалар шунчалик кўп бўлишига қарамай, ўзбек хонликларининг XVII асрдан XX аср бошларигача бўлган тарихи дарсликларимизда ўзининг тўла ифодасини топгани йўқ. Худди шу давр қорақалпоқлар тарихи ҳам етарли ўрганилмаган. Огаҳийнинг «Шоҳиди иқбол» асари бор, лекин у фақат 1872 йилга қадар бўлган давр тарихини ўз ичига олиб, тугалланмай қолган. «Қорақалпоқлар тарихи бўйича материаллар» (Ленинград, 1935 й)да мазкур асардан айрим парчалар рус тилида нашр этилган эди. Кейинги йилларда Қўқон хонлиги тарихига доир муҳим тадқиқотлар қилинди. Д. Н. Набиев, Т. Бейсембиев, Ҳ. Н. Бобобековларнинг изланишлари шулар жумласидандир. 1987 йилда Т. К. Бейсембиев «Тарихи Шоҳрухи» асарини нашр этдирди. 1991 йилда Н. Ҳ. Бобобеков «Қўқон хонлигида халқ ҳаракатлари» деган докторлик диссертациясини ёқлади.

Нашр этилган манбалардан рус тилида чоп қилинган кўп жилдли «Туркистон ўлкаси. Унинг истилоси тарихи учун маълумотлар тўплами»ни тилга олиш жоиз. Унда турли шаҳар ва вазирлик архивларидан олинган ҳужжатларнинг асл нусхалари жамланган. Душанбеда Инқилобгача бўлган рус тадқиқотчилари асарларидан «Тожикистон (1990) тўплами» нашр этилди.

Ўзбекистон Республикасининг Марказий тарих архивида Ўрта Осиё хонликларида оид ҳужжатлар тўпланган.

К. П. Кауфманнинг 1867—1881 йилларга оид, Гукнинг (1882—1883 йиллар) ва граф К. Паленнинг (1908—1909 йиллар) тўплаган маълумотлари ва ҳисоботлари, статистик маълумотлар эълон қилинган. Тошкентдаги Алишер Навоий номли халқ кутубхонасида сақланаётган 521 жилддан иборат «Туркистон тўплами»да ҳам кўп маълумотлар бор.

М. А. Терентьевнинг «Ўрта Осиёнинг босиб олинмиш тарихи» (1—3 жилд, СПб., 1906), «Россия билан Англиянинг бозор учун кураши» (СПб., 1876) асарларида чоризмнинг истилочилик фаолияти фош этилган. Мустамлакага айланган ўлканинг иқтисоди ҳақида С. В. Жуковский, В. И. Масальский, А. Губаревич-Радобилский, С. Гулишамбаров ва бошқалар фикр юритишган.

В. В. Бартольднинг Туркистоннинг маданий ҳаёти асари Туркистоннинг мазкур давр ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий муаммоларига бағишланган.

Ўрта Осиёда капиталистик муносабатларнинг вужудга келиши ҳамда чоризм мустамлакачилик сиёсати муаммолари инқилобдан олдинги давр шарқшунос олимларининг, қисман ҳозирги ўзбек олимларининг асарларида ҳам бир қадар ёритилган.

Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинмиш ҳатто марксча совет адабиётида ҳам тўғри кўрсатиб ўтилган, чоризмнинг Ўрта Осиёга нисбатан юритган босқинчилик сиёсати, Туркистон ўлкасининг мустамлакага айланиши, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг унга тобеъ бўлиб қолганлиги ошқора айтилган.

30-йилларда М. Н. Покровскийнинг илмга зид мактаби «фош этилгач» ва «Ўртоқ Сталин, Киров, Жданов мулоҳазалари» нашр қилинган, СССР тарихи, Ўзбекистон тарихи ва ҳоказолар қандай ўрганилиши зарурлиги ҳақида йўл-йўриқ берилди. Чор Россиясига қарам мамлакатларнинг аҳолини тадқиқ этиш ва чоризмнинг миллий сиёсатини тавсифлашда «ВКП(б) тарихи қисқа курси» ҳаммага дастурул-амал бўлиб қолди.

Ана шу мулоҳазалардан кейин Н. Шарова мақола-си, К. Е. Житов ва В. Я. Непомниннинг «Ўрта Осиёда мустамлакачилик тарихи очерки» ва бошқа асарлар пайдо бўлиб, уларда мустамлака қуллиги қаттиқ қораланади ва мустамлакачилик тарихини ўрганишнинг халқаро кўламдаги аҳамияти асосланади, Ўрта Осиё халқларининг Россияга ихтиёрий қўшилганлиги ҳақидаги низом ўз тасдиғини топади. Бироқ инсоф нуқтаи назаридан ва холисаниллоҳ айтганда Ўрта Осиё бо-

сиб олинган эди. Чор чиновниклари ва генераллари ўзаро низолар, иқтисодий қийинчиликлар ва ҳоказолардан фойдаланиб, шаҳар ҳокимлари ва бообрў кишиларни гўёки ихтиёрий қўшилганлик ҳақида ҳужжатга имзо чектиришга муваффақ бўлдилар.

Ўрта Осиё чор Россияси томонидан босиб олинганидан кейин халқларнинг қўпол равишда эзилиши, нозикроқ эзилиш билан тўлдирилди, маданийроқ усуллар билан уларни қулларга айлантирилди.

Деҳқонлар оммаси янада кучлироқ эзиладиган бўлди, натижада синфий кураш кучайиб, миллий озодлик ҳаракатлари бошланди.

Миллий-озодлик курашлари тарихи бўйича бир қанча асарлар нашр этилган.

Ўрта Осиё халқларининг миллий-озодлик ва инқилобий ҳаракати С. Аникин, А. Лудной, В. В. Садьков, Н. Ф. Симонов, Е. Фёдоров, А. Шестаков, Р. Н. Набиев, Х. З. Зиёев, А. И. Кормилицин ва бошқаларнинг асарларида маълум даражада ёритилган.

Бу масалани тадқиқ этиш қўшимча маъналар асосида янгича талқин нуқтаи назаридан янада тийрак ёндошишни тақозо этади, шунинг учун муаллифлар уни мавжуд адабиётлар бўйича баён этишди.

Инқилобдан олдинги ва кейинги даврларга оид адабиётлар бисёрлигига қарамай Ўзбекистон тарихининг кўп жиҳатлари янада аниқликлар киритишни талаб этади, шу боисдан муаллифлар бу китобнинг ҳар томонлама мукамаллигига даъво қилолмайдилар. Шубҳасиз, китобнинг бу қисми муқаррар камчиликлардан ҳоли эмас, Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ривожланиши билан боғлиқ тарихий муаммоларнинг барчаси бир хил даражада муфассал таҳлил этилмаган, айрим ҳолларда муаллифлар мавжуд фикрларни ўзича қолдирганлар, баъзан эса ўз нуқтаи назарини баён этганлар.

Китобнинг иккинчи жилди муаллифлар жамоаси — ЎРФА муҳбир аъзоси Б. А. Аҳмедов, тарих фанлари номзоди Б. А. Разина, тарих фанлари докторлари Қ. О. Оқилов ва Ф. Исҳоқовлар томонидан тайёрланди. Айрим масалаларни ёритишда тарих фанлари номзоди Х. Ғ. Ғуломов қатнашди. Ижодий гуруҳ раҳбари тарих фанлари доктори Марат Бобоҳўжаев, Умумий таҳриришлари ЎРФА ҳақиқий аъзоси А. А. Асқаров тарафидан амалга оширилди.

Кўчманчи ўзбеклар давлати

XI асрдан бошлаб жуда катта ҳудуд — Днепр ва Қора денгизнинг шимолий қирғоғидан то Иртиш ва Балхаш кўлигача, жанубда эса Хоразм ва Сирдарё этакларигача бўлган ерлар Дашти қипчоқ деб юритилган. Бу ном шарқда кенг танилган қипчоқ қабиласи атамасидан олинган. Юз йиллар давомида ушбу ҳудудда яшаб келган туркий қабила ва халқлар бирлашди. Уларнинг асосий қисмини кўчманчи, чорвадорлар ташкил этган. Шу пайтгача уларнинг орасида уруғчилик тузуми сақланиб қолиб, эндигина феодализм куртаклари пайдо бўлаётган эди.

Кўчманчилар ўтроқ халқлар ҳаётида катта роль ўйнаган. Улар баъзан чорвачилик ва қўшни юртларда босқин қилиш билан чекланган, баъзан эса маҳаллий аҳоли таркибига қўшилиб кетган. IX—XI асрларда туркий ноҳия ўғизлар, қарлуқлар Сўғд аҳолисини, қипчоқлар ва ўғизлар эса қадимги Хоразм аҳолисини туркийлаштирган. Улар пафақат тил, балки этник тартибга ҳам таъсир кўрсатдилар.

XIII асрда мўғил босқини туфайли Дашти қипчоқ Чингизхоннинг катта ўғли Жўчига улус қилиб берилди. Жўчхон вафотидан (1227 й.) сўнг унга қарашли улуснинг Оқ ўрда деб аталувчи шарқий қисми унинг ўғиллари Урдахон ва Шайбонлар ўртасида бўлиб олинди. Шайбонга Сирдарёнинг шимолидаги Ёйиқ, Иртиш ва Чу дарёлари ўртасидаги дашт ерлар тегди.

Чингизхон билан бирга Дашти қипчоққа келган мўғил қабилалари туркий ноҳия кўчманчиларининг урф-одатини, тилини ўзлаштириб улар билан аралашиб кетишди.

XV асрнинг иккинчи ярмида туркийлашган ва ўзларини нўғайлар (Амир Нўғай номидан олинган) деб юритувчи манғитларнинг бир қисми Сирдарё бўйидаги даштларда кўчманчилик билан ҳаёт кечираётган эдилар.

Темур ва темурийлар даврида Ўрда ва Шайбон улуслари ўртасидаги қатъий чегара йўқолди ва бу ҳудуддаги барча кўчманчи аҳоли ўзбеклар деб юритила бошлади. Лекин «Ўзбек» атамасининг келиб чиқиши тўла аниқланмаган. Бу атама XIV асрда чингизий Ўзбекхон (1312—1342) ва унга тобеъ бўлган турк-мўғул қабиалари номидан олинган. Улар Олтин Ўрданинг шарқий қисмида истиқомат қилишган, деган фикрлар бор. Ҳозир бу унчалик тўғри эмас, деб ҳисобланмоқда, Лекин, нима бўлганда ҳам, XIV аср охирида Дашти қипчоқнинг шарқий қисмида кўчиб юрган туркий ва туркийлашган қабиалар ўзларини ўзбеклар деб аташган. Улар Шайбон улусига қарашли бўлган «Ўзбек» атамасининг қандай келиб чиқишидан қатъий назар, унинг XV—XVI асрдаги этник таркибини айнан ҳозиргиси билан аралаштириб юбормаслик зарур.

Шундай қилиб кўчманчи-ўзбеклар ҳозирги ўзбекларнинг бир таркибий қисми бўлиб, минг йилликлар давомида яшаб келаётган маҳаллий туркий қабиалар элатларга сингиб кетдилар.

Ўзбеклар ҳақида илк бор XIV—XV асрлар форс муаррихлари Ўрусхон ва Тўхтамиш ўртасидаги жангни баён қилишда қайд этишган.

XV аср бошида ўзбеклар туркий тилда сўзлашувчи ва чингизий Абулхайрхон ҳукмдорлиги остида бирлашган қабиаларнинг таркибий қисми сифатида намоён бўлишган.

«Абулхайрхон тарихи»да ўзбекларнинг бирлашган давлати таркибига кирувчи бир неча қабила номлари қайд этилади. Улар қуйидагилардир: танғут, қўнғирот, дўрмон, ўтарчи, қўшчи, найман, жот, тубан, хитой, уйғур, қарлуқ, уйшин, манғит, ю-чи, қиёт, бурқут, месит ва бошқалар.

Шайбон улуси қабиалар ўртасидаги ўзаро низолар туфайли икки қисмга ажралди. Шимолда Сибирь ёки Тумань хонлиги деб аталувчи алоҳида давлат юзага келди. Уларнинг ҳукмдорлари Жўчихоннинг бешинчи ўғли Шайбон наслидан бўлган.

Алоҳида қабиалар тепасида эса Чингизхон хонадонидан чиққан султонлар турган. Ҳар бир султон даштда ўзига қарашли ҳудудга эга бўлган ва уни юрт деб аталган. Қабиалар ҳам кичик уруғ-аймоқларга бўлинган ва султон ва бойлар билан бирга ҳукмдор синф ўзагини ташкил қилган.

Қабиалар тез-тез ўзаро уруш олиб боришган, енгилган томоннинг мол-мулки таланган. Асирлар бир

уруғ-аймоқдан бўлишига қарамай, қулликка сотиб юборилган.

Султонлар ичида ёши улугроғи хон рутбасига эга бўлиб, унга қолган султонлар бўйсунушган.

Уруш пайтида хон мағлуб қабилалардан ёлланган шахсий навкарларига ҳам мурожаат қилишган. Худди шундай тарзда Бароқхон (1423—1425) Улуғбек Мирзонинг ёрдами билан Дашти қипчоқ тахтига минган.

Ўз рақиблари билан ҳисоб-китоб қилгандан сўнг Абулхайрхон энг йирик хонлардан бири бўлиб қолди. Икки йилдан сўнг у темурийларнинг нонбларидан Хоразмнинг шимолий қисмини тартиб олди, аммо вабо тарқалгандан сўнг тез оради у ердан кетди.

XV аср 40-йилларида у Сигноқ, Оққўрғон, Арқуқ, Сўзак ва Ўзганд шаҳарларини эгаллади. Бу шаҳарлар Дашти қипчоқ ва Мовароуннаҳр оралиғида савдо йўлининг чорраҳаси саналар эди.

1448 йили Абулхайрхон Самарқандга юриш бошлади ва уни талаб кетди.

1451 йили у яна Самарқанд яқинида пайдо бўлди. Бу сафар Темурнинг чевараси Абу Саиднинг Урусхоннинг набиралари Мовароуннаҳр тахтини эгаллашига кўмаклашди. Орадан уч йил ўтгач Абулхайрхон Улуғбекнинг набираси Муҳаммад Жўқийга эса Абу Саиднинг ўрнини таллашишида ёрдамлашди.

Қаттиққўл ва шижоатлигига қарамай, Абулхайрхон қабила бошлиқларининг қаршилиги туфайли ўзбек улусида ягона ҳукмдор бўлиб қола олмади. Унга айниқса чингизий Урусхон авлоди қаттиқ қаршилиқ кўрсатди. Бу қабилаларнинг бир қисми Урусхоннинг набиралари Гирий ва Жонибек бошчилигида Мўғилистон ҳудудига кўчиб кетди. Қолганлари эса хоннинг чевараси — Гирий бошчилигида қозоқ хонлигига асос сохдилар.

Абулхайрхон ўлиmidан (1468 й.) сўнг унинг улусида қарама-қаршилиқлар кучайди. Дашт аҳолиси гоҳ Гирий томонга, гоҳ Жонибек томонга ўтиб кетар эди. Ҳожа Тархон (Аштархон)даги қабилалар эса бошқалардан ажралиб қолди. Хулласи калом улус инқирозга юз тутди.

Бошқа султонлар билан бирлашган ҳолда Гирий билан Жонибек Абулхайрхон тахтининг ворисларига ҳужум қилиб, унинг барча қариндош-уруғларини ўлдирдилар. Кўчманчи ўзбеклар давлати емирилди. Тарқоқ қабила бошлиқлари ҳокимият учун кураш олиб бордилар.

**Кўчманчи ўзбеклар томонидан Мовароуннахрнинг
забт қилиниши**

Темурийлар ўртасида кучайиб кетган ўзаро урушлар Темур ва Темурийлар давлатининг ижтимоий-сиёсий куч-қудратини заифлаштирди. Натижада янги яйлов, унумдор ерларга эга бўлиш мақсадида ўтроқ ер ҳуқуқларига интилган кўчманчиларнинг ҳужумига имкон туғилди.

Кўчманчи ўзбекларнинг Мовароуннахрга бостириб кириши Абулхайрхоннинг набираси Муҳаммад Шайбонийхон номи билан боғлиқ.

Шайбонийхон Дашти қипчоқда ўз ҳокимиятини ўрнатгандан сўнг, Мовароуннахрга қараб йўл олди.

Муҳаммад Шайбонийхонни Шохибек, болаликда Шохбахт деб аташган, у 1451 йилда таваллуд топган бўлиб бобо калони Шайбон шарафига Шайбоний аташар эди.

У укаси Султон Маҳмуд билан етим қолгандан сўнг, бобоси Абулхайрхон хонадонига тарбияланди. Унинг отаси ва қариндошларига ҳужум пайтида болаларни Аштархонга олиб кетишга улгуришди.

Шайбонийхонга нуфузли темурийлар амирларидан Муҳаммад Мазид тархон ҳомийлик қилди. У Туркистон ва Ўтрорни бошқараётган эди. Шайбоний укаси билан узоқ вақт Туркистонда яшади. Уларга таҳдид сола бошлагандан сўнг Самарқандга — Султон Аҳмад Мирзо паноҳига жўнашди. Бир қанча вақт улар Бухорода яшашди. Шайбоний шу ерда илм ўрганди, шеърят ва илму фанга меҳр қўйди.

Бухорони тарк этгандан сўнг Муҳаммад Шайбоний ўз она юрти — Даштга йўл олди. Қизил Ўрда яқинида чегара қўриқчилари қаршиликсиз унинг ихтиёрига ўтишди. Сўнгра Гирейнинг ўғли Бурундуқ бошлиқ қозоқларни мағлубиятга учратди.

Сўнг 3—4 йил душманлик кайфиятида бўлган ўзбек хонлари ва султонлари билан тўхтовсиз жанглар олиб борди. Хоразм ва Астрободга доимий ҳужум қилиб турди. У Тошкентдаги ҳукмдорлар билан биргаликда Дашти қипчоқда мустаҳкам ўрнашиб олди. Кейинчалик Ўтрор чегарасидаги қалъага ҳужум қилиб, Сайрам, Яссини эгаллади. Шайбоний жуда катта ҳудудга — Туркистонга эгалик қила бошлади.

1498 йилда Султон Аҳмад Мирзонинг вафотидан сўнг Шайбонийхон Самарқандга йўл олди. Самарқандликлар ўз шаҳрини қаттиқ туриб ҳимоя қилдилар. Шайбоний

Шайбонийхон Қаршига кириб борди, у ердан Шах-
ача ўтди. Бу шаҳарни талон-торож қилиб, катта
ўл. а билан ўз қароргоҳига қайтиб келди.

Сўнгра у Тошкентдаги қўшинлари билан яна Самар-
қандга қарши отланди. Бироқ бухороликларнинг Му-
ҳаммад Боқи тархон бошчилигида Самарқандга ёрдам-
га келаётганини эшитиб, Бухоро томон йўл олишга
мажбур бўлди. Дабусия қалъаси ёнида жанг бўлиб ўт-
ди ва уч кунлик қамалдан сўнг Бухоро қўлга киритилди.

1500 йилда теурийларнинг қадимий пойтахти Са-
марқанд амирлари Муҳаммад Яҳёнинг шаҳарни мудо-
фааси ишига бош қўшадилар. У деярли жангсиз таслим
бўлди. Шаҳарни талон-торож қилиш тўрт ой давом эт-
ди. Бу Самарқанд аҳолисининг кўчманчи ўзбекларга
қарши қўзғолон кўтаришига сабаб бўлди. Хожа Абул-
макорим бошлиқ самарқандликлар Андижон ҳокими 19
ёшли Заҳриддин Муҳаммад Бобурни шоҳ этиб кўта-
ришди.

Шайбонийхон Туркистонга қайтиб кетди. Тез орада
барча Самарқанд туманлари Бобур ҳокимиятини тан
олди. Кўчманчи ўзбеклардан Қарши, Ғузор ҳам тортиб
олинди. Аммо бу жуда қимматга тушди. Шаҳарда озиқ-
овқат, ем-хашак деярли тугаганлиги сабаб Бобур ўз қў-
шинларининг бир қисмини тарқатиб юборишга мажбур
бўлди. Шайбонийхон албатта бундан фойдаланиб, Бо-
бур қўшинини Зарафшон қирғоғида мағлубиятга учрат-
ди. Сўнг Самарқанд узоқ вақт қамалда қолди. Бобур
оч-яланғоч шаҳарни ярим кечаси ташлаб Тошкентга
йўл олди. Шайбонийхон Самарқандни қаршиликсиз қўл-
га киритди.

Бобур Тошкент ҳокими Султон Маҳмудхон ҳузури-
рига Самарқандни қайтариб олиш учун ёрдам сўраб
борди, бироқ унга қарашли Султон Маҳмуд ва Султон
Аҳмад қўшинлари яқсон қилинди. Бобур Мўғлистонга
қочишга мажбур бўлди. Тошкент хони Султон Маҳмуд-
хон эса иниси Султон Аҳмад (Алача) Шайбонийхон то-
монидан асирга олинди ва кейинчалик қўйиб юборилди.

Самарқанд, Бухоро ва Тошкентда ўз ҳокимиятини
ўрнатгандан сўнг, Шайбонийхон Хуросонни забт этишга
тайёрлана бошлади. 1503 йили кўчманчи ўзбекларга
қарши курашиш учун теурий задогон Хусравшоҳ қўл
остига бирлашди. Бу вақтда Бобур Қобулга юриш
бошлаган, мирзолар ўртасида эса ўзаро келишмовчи-
ликлар келиб чиқаётган эди.

Шайбонийхон баъзан дипломатия, баъзан куч иш-
латиб анча муваффақиятларга эришди. 1505 йили 10

ойлик қамалдан сўнг Хоразмдаги асосий шаҳар, Урганч қўлга киритилди.

1506 йили Ҳусайн Бойқаро вафот этди ва Ҳирот тахти учун кураш бошланди. Шайбонийхон албатта бу имкониятдан фойдалана билди.

1507 йили у Ҳиротни эгаллади. Пойтахтдаги баёнлар ва руҳонийлар уни совға-салом билан қарши олдилар. Хон солиқ йиғувчиларни тайинлади. Икки кунлик талон-таровдан сўнг кўчманчи ўзбеклар Хуросон қалъаларини бирин-кетин қўлга киритиб олдилар. Астробод ва Жўржон қўшиб олингандан сўнг Шайбонийхон Каспий дегизидан Хитой ҳудудигача, Сирдарё этагидан марказий Афғонистонгача бўлган улкан мамлакат ҳукмдори бўлиб қолди.

Темур ва унинг ворислари давлатининг емирилишига асосан феодал тарқоқлик, улусларнинг ажралиб чиқишга бўлган интилиши сабаб бўлди.

Кўчманчи ўзбекларнинг Урта Осиёни забт этishi туфайли хонликлар ўртасидаги низолар барҳам топди. Юқори табақа вакиллари Шайбонийхонни давлатни бирлаштира олувчи кучли шахс эканлигини тан олди. Илму фан вакиллари ундаги билимни, араб, форс, тилларни билишнинг қадрлади. Кўчманчи ўзбеклар тили темурийлар ва маҳаллий туркийлар тилига жуда яқин эди.

Ҳирот олингандан сўнг Камолiddин Беҳзод Шайбонийхон тасвирини чизди, шоир Муҳаммад Солиҳ эса у тўғрида «Шайбонийнома» дostonини ёзди. Яна бир шоир Биноий унинг тарихини қаламга олди. Шайхлар ўзбек хонлари ҳокимиятини мустаҳкамлашга кўмак бердилар.

Шайбонийхон вилоятларни ўз яқинларига тақсимлаб берди. Бироқ улкан давлат темурийлар давридагидек қолиб, ундаги барча тартиб ва доимий ихтилофлар давом этди.

Бу ўртада Шайбонийхон билан Эрон шоҳи Исмоил Сафавий ўртасида адоват келиб чиқди. 1510 йили Марвдан 24 чақирим нарироқда 17 минг кишилик Эрон қўшини ўзбекларни мағлубиятга учратди. Шайбонийхон ўлдирилди. Унинг бош суягини Эрон шоҳи олтин гардини билан ўрашни буюрди ва зиёфатларда ундан қадаҳ сифатида фойдаланди. Бош терисига эса сомон тиқиб суннийлар ҳукмдори ва ҳомийси сифатида турк султони Боязид II га жўнатди.

Шайбонийлар давлатининг ижтимоий-иқтисодий аҳволи ва маъмурий тузилиши

Қўчманчи ўзбеклар Ўрта Осиёдаги ўтроқ, ижтимоий-иқтисодий ва феодал муносабатлари ривожланган халқларга иқтисодий ва маданий жиҳатдан катта таъсир кўрсатиши қийин эди, албатта. Чунки Дашт қабилалари эндигина уруғчилик тузумидан феодализм муносабатларига ўтаётган эдилар.

Шайбонийхон қўл остидаги қабилаларни Мовароуннаҳрнинг энг яхши жойларига Тошкент яқинига, Зарафшон водийси, Қашқадарё ва Сирдарё воҳалари туманларига жойлаштирди. Қўчманчиларнинг маълум қисми Амударёдан ўтиб ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисмига ўрнашди.

Илғари Темурийларга тобеъ бўлган вилоятлар у ёки бу ўзбек қабилалари ихтиёрига берилганди. Масалан, Термиз қўнғирот қабиласига, Қундуз шаҳри қатағон қабиласига берилганди.

Аҳолини ўринлаштириш пайтида эквинзорлар пайҳон қилинган ва у ердан маҳаллий ўтроқ зироатчи, ҳунарманд ва савдогар туркийлар қувиб чиқарилган. Буларнинг ҳаммаси турмушининг оғирлашувига ва кўп жойларнинг бўшаб қолишига олиб келди. Тожик аҳолисининг бир қисми тоққа чиқиб кетди. Келиб чиқиши маҳаллий туркийлардан бўлган аҳоли истилочилар билан қўшилиб ўзбек қабилалари таркибига кирди.

XVI аср охирида чорвадор қабилалар ҳам ўтроқлаша борди. Уларни деҳаннишин (қишлоқлик) деб юрита бошлашди.

Шаҳар хўжалиги аста-секин тиклана бошланди. XVI асрда Бухоро, Самарқанд ва Тошкент шаҳарлари ҳунармандчилик ва савдо жиҳатидан кенг ривожланди. Бухорода ҳозиргача Абдуллахон даврида қурилган «чорсу» — гумбазли бино, карвонсарой, мадраса, масжидлар ва бошқа жамоат бинолари сақланиб қолган.

Ҳунармандчиликнинг ривожланиши туфайли савдо тараққиётига йўл очилди. XVI асрда Бухоро ва Хива элчилари савдо карвонлари билан бирга Ҳиндистон, Эрон, Дашти қипчоқ, Сибирь ва бошқа юртларга боришган. У томондан ҳам Бухорога савдо карвонлари ва элчилар келар эдилар.

Қозон, Астрахон хонликларининг Рус давлатига қўшилиб олинигандан сўнг, 1557 йилдан хоразмлик савдогарлар Москвада ҳам пайдо бўла бошладилар. Шунинг-

дек, ўрис савдогарлари Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва Балхга кела бошладилар.

1558 йилнинг қишида Иван IV нинг элчиси сифатида инглиз фуқароси Антоний Женкинсон Бухорода бўлди. XVI аср иккинчи ярмида Москва билан савдо алоқалари ривожланиб, Москвадан морж қознқ тиши, тери, асал ва мум, ёғоч идишлар, темир буюмлар, овчи қушлар олиб келинган. Ғарбий Овруподан эса Москва орқали мовут, бахмал, кўзгу ва яширинча қурол ҳам келтирилган эди. Шоҳнинг алоҳида рухсати билан Бухорога кумуш тангалар келтириш мумкин бўлган.

Ўрта Осиёдан Русияга ипак, жун ва ип газламалар, дока, пилла, гилам, турли зираворлар, қуритилган мева-чевалар ва бошқа нарсалар олиб борилган. Савдода қуллар эътиборда бўлган. Қуллар ичида асосан Хуросондан келтирилган эронлиқлар ва Дашти қипчоққа ҳужум пайтида асирга олинган ўрислар кўп эди.

Кўчманчи ўзбекларнинг кўчиб келиши яна ерга эгалик қилишда ҳам ўз таъсирини намоён этди.

Мовароуннаҳрга келган кўчманчи ўзбекларда ҳали ерга жамоа эгалиги тартиби сақланиб қолган эди. Шу билан бирга, туманларда заминдор ер эгалиги юзага кела бошлади.

Хон ва султонларга кўрсатган хизматлари учун жамоа оқсоқоллари ҳам давлат лавозимларига тайинлана бошлади. Бундан ташқари, баъзи туманлар уларга инъом тариқасида берилди, яъни суюрғол қилинди. Бу тартиб кейинчалик ҳам давом этди.

Уша даврда маълум бир вақт ичида ер солигини ўндириш кенг тарқалган эди. XVI асрда, бу айниқса Бухорода мавжуд бўлиб, форсча атама билан «танҳо» дейилган. Айни пайтда ерларни шахсий мулк қилиб бериш усули қўлланилган ва бу «мулкни ҳурри холис» деб юритилган. Бу барча олиқ-солиқлардан озод ерлар эди. Бундай ерларда яшовчи деҳқонлар қул ҳисобланмасида, маълум даражада ер эгасига қарам эди.

Бу тадбирлар натижасида ўзбек аслзодалари қўлида катта ер майдонлари жонланиб қолди.

Шайбонийлар руҳонийларга ер инъом этишни кучайтирди, шунинг учун вақф этилган ер майдонлари кўпайиб кетди. Айниқса, турли дарвиш ва суфийлар уюшмалари нуфузи орта борди.

Шайбонийлар давлатининг маъмурий тузумида феодализмгача бўлган даврнинг қолдиқлари сақланиб қолган эди. Давлат, хон ва унинг авлодига қарашли мулк деб ҳисобланган. Тахтга эгалик қилишга хонадондаги

ёши улуг шахснинг имкони кўпроқ эди. Шундай бўлса-да, улар ичида энг кучлиси хон қилиб кўтарилар эди. Давлат султонлар бошчилик қилувчи бир неча вилоятларга бўлинган. Йирик хонликлар эса бир неча майдороқ бекликларга ажратилган эди. Самарқанд пойтахт сифатида хонни тахтга ўтказиладиган жой саналган. Аммо хон бу ерда донмий бўлмас, у баъзан ўз қароргоҳида яшарди. Убайдуллахон (1533—1539) даврида пойтахт Бухорога кўчирилди.

Ўзбек қабилалари маълум даражада хон ҳокимиятидан мустақиллигини сақлаб қолди. Қабила бошлиқлари хондан амирлик ёрлигини оларди. Амирлар бора-бора хон ҳокимияти учун хавф туғдира бошлади, хон улар билан ҳисоблашишга мажбур эди. Амирлар хонни сайлаш мажлисида иштирок этишар ва сайланган зотни кигизга солиб кўтаришарди.

Саройда қимиз ичиш, хорижий меҳмонларни кутиш каби маросимлар ҳам бўлиб ўтган. Айни вақтда ҳуқуқий ақидалар сақланиб қолди. Хон шарафига хутба ўқитилар ва хон исми шарифи битилган танга зарб қилинарди. Ўзбек хони ҳам темурийлар каби аллоҳнинг ердаги ноибни саналган. Шайбонийхон халифа томонидан «симом уз-замон» ва «халифат ур-рахмон», яъни «давр имоми ва халифанинг ноибни» деб юритилар эди.

Феодал муносабатлар ривожланиши билан ўзбеклар орасида ислом ғоялари мустаҳкамлана борди. Рухонийларга таянган ҳолда Абдуллахон феодал низолар туфайли инқирозга юз тутган ўзбек давлатини бирлаштирмоқчи бўлди, аммо дастлаб уни қўллаб-қувватловчилар кам эди.

Кўчманчи ўзбекларнинг ўтроқлашуви туфайли айрим этник гуруҳлар маҳаллий турклар ва туркийлашган мўғуллар билан аралашиб кетди. Тожиқларнинг бир қисми ҳам туркийлашди, қолган бир қисми тоққа чиқиб кетди. Кўчманчи ўзбеклар аста-секин аниқроғи, XVI—XVII асрда анча ўхшаш бўлган маҳаллий аҳоли билан тил ва урф-одат жиҳатидан деярли бир хил бўлиб кетди. Ўзбек тилида кўплаб асарлар яратила бошлади.

Мовароуннаҳрда ўзаро феодал курашнинг кучайиши

1510 йили, Шайбонийхон ўлгандан кейин Шайбонийлар ўртасида ҳокимият учун кураш кучайиб кетди. Ўзбек хонлари бу масалани ечиб олгунларича Эрон шоҳи Исмоил Хуросонга юриш бошлади ва Ҳиротни деярли жангсиз эгаллади. 1511 йил шоҳ Исмоил қўшинлари

Амуорти вилоятларига кириб борди. Лекин кўп ўтмай ўзбек хонлари билан сулҳ шартномаси тузилди. Шартномага кўра Амударёнинг чап қирғоғидаги барча ерлар Эронга ўтди. Шоҳ томонидан забт этилган муҳим чегара таянчлари — Маймана, Фороб, Балх ва бутун Хуросон унинг қўлига ўтди.

Эрон шоҳининг бу ютуғи кўчманчиларнинг теурийлар давлатини эгаллашидан норози бўлган одамларни қувонтирди.

Бобур Самарқандни қўлдан берганидан сўнг, Қобулга борди. Сўнг шоҳ Исмоилга ҳам кўчманчи ўзбеклардан ота юртини қайтариб олишда халақит бермаслигини ялтимос қилди. Шоҳ розилигини олгач Бобур 1511 йилда ўз қўшинлари билан Амударёдан ўтиб Ҳисорга йўл олди ва рақибини мағлубиятга учратди. У Ҳисор, Қўлоб, Қундуз, Бадахшонни эгаллади. Сўнг шоҳ Исмоил ёрдамида Самарқандга юриш бошлади. Муҳаммад Темур ва Убайдулла Султон Эрон ва бобурийларнинг бирлашган қўшини яқинлашайтганидан хабар топиб, Бухорони тарк этдилар ва Туркистонга яширидилар. Бобур Самарқандни эгаллади, сўнгра шоҳ Исмоил поминга хутба ўқитди, шна имомлари номи битилган танга зарб этдира бошлади.

Шналарни расмий равишда тан олиб аслида сунна мазҳабида бўлган Самарқанд аҳолиси норозилигига сабаб бўлди. Бу орада Бобур Эрон қўшинларига жавоб юборган эди. Ўзбек хонлари бу имкониятдан фойдаланиб қолишди. Бошқа хонлар ёрдамида Султон Убайдулла ва Муҳаммад Темур 1512 йил майида Мовароуннаҳрга томон йўл олди ва Бобур қўшинларини енгди. Кўчманчи-ўзбеклар яна Самарқандни эгаллашди.

Шоҳ Исмоил Бобурга ёрдам кучларини юбормоқчи бўлди, аммо эронликларнинг қўшинлари 1512 йил кузиде Ғиждувонда янчиб ташланган эди.

Шундан кейин Бобур ва шоҳ Исмоил ўртасидаги иттифоқ узилди. Бобур яна Қобулга қайтиб кетди. У Мовароуннаҳрни эгаллаш фикридан қайтиб, 1525 йили озгина куч билан бўлсада Панжоб водийсига қараб юрди ва Ҳиндистонга қарашли Лоҳур вилоятини эгаллади. Бир йилдан сўнг Деҳли ва пойтахт шаҳарларини қўлга киритди. Сўнгра мамлакатнинг Бенгалиягача бўлган шимолий қисмини эгаллади. Шу билан Ҳиндистонда «Улуғ мўғул империяси»га асос солди. Бу салтанат то XIX аср ўрталаригача турди. Теурийлар хонадонининг Ҳиндистондаги сўнги шоҳи Баҳодир шоҳ 1858 йилда инглиз истилочилари қўлида ўлди. Бобур шижо-

атли ва қўрқмас саркарда, ақлли ва фозил одам эди. Бобур нафақат шоир, балки тарихчи олим сифатида ҳам кенг танилди.

Ғиждувондаги ғалабадан (1512) сўнг кўчманчи ўзбекларнинг бир қисми Машҳад устига, яна бир қисми Балхга қараб отланди. Ярим йилдан сўнг улар шоҳ Исмоилдан Хуросонни тортиб олишди. Лекин, бу вақтинчалик эди.

Шайбонийхондан сўнг ўтган шижоатли ва ҳарбий ҳукмдорлардан бири унинг жияни Убайдуллахон (1533—1539) эди. У бир неча бор эроникларни мағлубиятга учратди, олти марта Хуросонга ҳужум қилиб шаҳарларни талади. Убайдуллахон илмий шахс бўлиб форс, турк шеърини билан яхши таниш эди, ўзи ҳам бадий адабиётни ўрганган ва «Убайдий» тахаллуси билан шеърлар ёзган. У суфийлик руҳида тарбияланган эди. Исми ҳам машҳур хўжа Убайдулло Аҳрор шарофига қўйилган эди. Ўз асарларини у суфийлик мавзурларига бағишлади ва суфий адабиётига онд китобларни тўплаб бой кутубхона яратди. Лекин бу фаолият мамлакатни ўз қўлида тутиб туришга халақит бермас эди.

Убайдуллахоннинг ворислари мамлакатнинг парчаланиш олдиди ола билмадилар. Шайбонийлар ва вилоят ҳукмдорлари ўртасида ўзаро урушлар бошланиб кетди. Буни Тошкент ҳокими Бароқхон бошлаб берди. У Бухоро ҳукмдори Абдулазиз (Убайдуллахоннинг ўғли)га қарши юриш бошлади. 1551 йили Бароқхон Самарқандни эгаллади ва Наврўз Аҳмадхон (1551—1556 й.лари) номи билан мамлакатни бошқарди ҳамда бу номда танга зарб қилдирди. У 1556 йили навбатдаги майхўрлик оқибатида ўлиб кетди.

Кармана ва Миёнқол ҳукмдори Искандар султоннинг ўғли султон Абдулла ёш бўлса-да Бароқхон билан узоқ вақт уруш олиб борди. Абдуллахон (1534—1598) Шайбонийлар давлатида энг буюк ҳукмдор бўлиб, феодал парокандаликка қарши шафқатсиз кураш олиб борди.

Бароқхоннинг ўғиллари бошқа кўчманчи хонлар билан биргаликда Абдуллахонга қарши Туркистон, Тошкент, Фарғона, Самарқанд ўлкаларидан иборат кучли иттифоқ тузишди. Муттасил урушлар натижасида 1573 йили Фарғона, 1574 йили Шаҳрисабз, Қарши ва Ҳисор, 1582 йили Шоҳруҳия қалъаси, Сайрам, Оҳангаронни эгаллашди. Сўнгра Ҳирот олинди. Абдуллахоннинг ўғли Абдулмалик султон Машҳадни қўлга киритди. Лекин қўлда тутиб қололмади.

1583 йили Искандаржон ибн Жонибек султон вафот этгач, Абдуллахон хон бўлди. У биринчи галда ўзбек қабила бошлиқларини, ўз душманларини енгилда жонбозлик қилган мирларга, Жўйбор хожаларига мулкларинъом қилди, унинг мамлакатни марказлаштириш, олтин кумуш пуллар чиқариш, уларнинг софлиги, вазнининг тўғрилиги устидан қаттиқ назорат ўрнатиш, ички ва ташқи савдо шароитларини яхшилаш, янги суғориш иншоотлари қурдириш, майда ҳокимларни бўйсундириш сингари тадбирлари давлат ҳокимиятини мустаҳкамлашга олиб келди. Абдуллахон 1583 йилда Бадахшонни, 1586 йилда Қўлобни, 1597 йили эса Ҳиротни қўлга киритиб, унинг ҳокимлигини Қулбобо Қўкалтошга топширади. 1588 йилга келиб у шарқий Хуросонни ҳам қўлга киритди. Қозоқ хони Шиғай ўғли Таваккал билан 1581 йили Абдуллахон ҳузурига келиб тобеълик билдирган эди. Бунинг эвазига Абдуллахон унга Хўжанд мулкани тортди қилди. Бироқ отаси вафотидан кейин Таваккал Москва подшоси қутқуси билан Бухоро хонига бўйсунмай қўйди. Абдуллахон умрининг охирида кетма-кет муваффақиятсизликка учрай бошлади: қозоқлар билан бўлган жангда енгилди. Хуросонни Эрон яна ўз таъсирига ола бошлади. Абдуллахон 1593—94 йилларда Хоразмни бўйсундирди. Аммо, у қайтиб кетгач Хоразм яна мустақиллик эълон қилди. Абдуллахон 1596 йили Хоразмга иккинчи бор юриш қилди.

1598 йил 8 февралда Абдуллахонни ўғли Абдулмўмин амир Муҳаммад Боқибий билан келишиб заҳарлаб ўлдиради. Балхдан Мовароуннаҳрга етиб келиб отасининг эмукдоши Қулбобо Қўкалтошни, амакиси Дўстим Султонни, унинг ўғилларини ўлдиртиради. Лекин олти ой ўтгач, Зоминдан Самарқанд томон келаётганда отасининг амирларидан бири Абдулвосеъ уни отиб ўлдиради. Абдуллахон вафоти Хоразмнинг мустақил бўлишига туртки бўлди.

ШАЙБОНИЙЛАР ДАВЛАТИДА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ МУНОСАБАТЛАР. Мамлакат иқтисодий аҳволининг мустаҳкамланишига 1502 йилда Зарафшон дарёсига қурилган сув айиргич, 1507—1508, 1529—1530, 1583, 1598 йилларда ўтказилган пул ислоҳоти ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Тиббиёт соҳасида Султонали Самарқандий 1526 йили «Дастур ал-илож», Муҳаммад Юсуф маҳҳол «Таҳқиқ ал-ҳумаййот», «Зубдат ул-қаҳҳолин» асарларини ёзган. Адиб ва шоирлардан Бобур, Солиҳ, Мажлисий, Ҳа-

сан Нисорий, Биноий, Восифий, Убайдий, Гойибий Самарқандийлар баракали ижод қилганлар.

Шайбонийхоннинг «Таворихи гўзидаи нусратнома», Бобурнинг «Бобурнома», Восифийнинг «Бадойеъ ул-вақоъ», Фазлуллоҳ ибн Рўзбехоннинг «Меҳмонномаи Бухоро» кэби йирик бадиий асарларида ўша давр ижтимоий, сиёсий ва адабий ҳаёти ўз аксини топган.

Бироқ Бухорода олим ва фозиллар ҳаёти оғир кечган. Масалан, Бобур ёзади: «(Шайбоний) Мулло Султонали Машҳадий била Беҳзод мусаввирнинг тасвир ва хаттига қалам киюриб, ислоҳ қилди». Бундан чиқди Шайбонийхон ижодкорларни ўз йўлига солмоқчи бўлган.

Абдуллахон даврида Бухоро хонлиги билан бошқа давлатлар ўртасида ҳар томонлама алоқалар ўрнатилган. Ҳиндистонда шоҳ Акбар ҳам у билан дўстона муносабатлар ўрнатди, совға-саломлар ва мактублар билан мунтазам элчиларини жўнатиб турди.

Айни пайтда Шарқий Оврупо билан мустаҳкам алоқалар ўрнатилди. 1558 йил Иван Грознийнинг расмий элчиси инглиз Антоний Женкинсон Бухорога келди. Бир йилдан сўнг у билан бирга Москвага Бухоро, Балх, Урғанчдан савдо-сотиқни ривожлантириш тадбирларини белгилаш учун элчилар юборилди. Шундан сўнг Абдуллахон Иван Грозний ва унинг ўғли Фёдор ҳузурига бир неча бор ўз элчиларини йўллади.

Марказий ҳокимиятнинг мустаҳкамланиши: кўплаб ижтимоий бинолар қуриш имкониятини берди. Абдуллахон 1001 та работ ва сардоба, кўплаб мадраса, масжид, хонақо, кўприк, сув омборлари ва бошқа иншоотлар қурдирди.

Абдуллахон ўз атрофига ёзувчи, шоир ва олимларни йиғиб уларга ҳомийлик қилди. Истеъдодли шоирлар ичида айниқса Мушфиқий ўз мадҳиялари, лирик шеър ва ҳажвиялари билан шўҳрат топди. Мушфиқий Абдуллахоннинг топшириғи билан турли бинолар учун тарихлар битган.

Сарой муаррихларидан Ҳофиз Таниш далиллар асосида «Абдулланом» номли катта тарихий китоб ёзди. Унда Мовароуннаҳрнинг Абдуллахон томонидан бирлаштирилиши, унинг Дашти Қипчоқ ва Хуросонга қилган ҳарбий юришлари, Бухоро, Бадахшон ва Хоразмнинг XVI асрнинг 80—90 йиллардаги сиёсий аҳволи ва сўнгги икки вилоятнинг Бухоро хонлигига қўшиб олиниши, шунингдек, 90-йилларда шайбонийлар ўртасида тожу тахт учун кучайиб кетган курашлар хусусида қимматли маълумотлар мавжуд.

Абдуллахон ҳукмдорлиги сўнггида тахт учун кураш авж олди. Унинг ягона ўғли — Абдулмўмин Балх ҳокими эди. У мустақил бўлишга интилди. Отаси вафотидан сўнг у хонадонидagi барча эркакларни ўлдириб юборди. Олти ой ўтгандан кейин эса бир гуруҳ фитначилар унинг ўзини ҳам ўлдиришди. Абдулмўминдан кейин тахтга унинг тоғаси Пирмуҳаммад (1598—1061) чиқди. Шундан кейин шайбонийлар сулоласи барҳам топди. Абдуллахон ўлиmidан кейин Хоразм тўла ажралиб кетди.

Адабиётнинг форс-тожик, туркий ва қисман араб тилида тараққий этиши давом этди. Ҳусайн Бойқаро давридаги Ҳирот мактабидан чиққан кўпгина шоир, муаррих, ҳаттот, муסיқашунослар кўчманчи ўзбеклар ҳукмдорлари орасидан ўз ҳомийларини топди. Бухоро, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда маданий анъаналар давом этди.

Тўғри, Шайбонийхон иккинчи даражали шоир, мусаввирлар билан муносабатда бўлди. Темурийлар давридаги машҳур вакиллар эса Исмоил шоҳ ёки Бобур ҳузурига муҳожир бўлиб кетдилар.

Кўчманчи ўзбеклар қошида Биноий, Муҳаммад Солиҳ каби темурийлар пайтида тан олинмаган шоирлар қолди.

Шайбоний ва унинг ворислари ижод аҳлига катта қизиқиш билан қарашар эди. Масалан, XVI асрда Самарқандда хон топшириғига кўра Рашидиддин Фазлуддиннинг «Жомеъ ут-таворих» китоби ва Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари форсийчадан туркийга ўгирилди.

Эронда шиа мазҳаби тантана қилган пайтда сунний мазҳабига мансуб кўпгина олимлар ўзбек ҳукмдорлари саройига келганлар. Шулардан бири Мавлоно Исомиддин Иброҳим эди. У араб тили, фалсафа билимдонини бўлиб, Бухорои шарифда дарс берган ва Убайдуллахон даврида яшаб ўтган. XV аср форс файласуфи Жалолиддин Давонийнинг шогирди Муллажон Шерозий ҳам шу одамлар қаторида бўлган. Шиа мазҳабига мансуб кишиларни таъқиб қилиш тўғрисида кўпгина улў кишилар ўлиб кетди. Масалан, Навоий даври шонри Ҳилолий 1540 йил қатл этилди.

Ўзбек хонлари туркий-ўзбек ва тожик аҳолиси турмуш ва адабиётини умумлаштириб юборди. Бунини ўзбек ва тожик тилларининг тенг асосда қўлланганлиги тасдиқлайди. Шу билан бирга форс тили маданий анъаналар, шеърят ва давлат ишларини юритишда сақланиб

қолди, Мактаб ва мадрасаларда эса араб тили ҳукм сурди.

Шайбонийхоннинг темурийлар, айниқса Бобур билан бўлган кураши тарихий ва бадний асарларда ўз аксини топди.

Шундай шоирлар қаторида эронлик муҳожир, «Меҳмонномаи Бухоро» («Бухоролик меҳмоннинг китоби») асар муаллифи Фазлуллоҳ Рӯзбеҳон Исфохонийнинг номини қайд этиб ўтиш ўринлидир.

Шайбонийхоннинг ўзи ҳам илм кишиси, шоир бўлганлигини айтиб ўтдик. Унинг ҳатто сафарда олиб юрадиган кўчма кутубхонаси бўлиб, юришлар вақтида ҳам мунтазам шоир ва олимлар йиғинини уюштирган.

Шайбонийхонга сиёсий курашда рақиб бўлган Заҳриддин Муҳаммад Бобур ўз юртида танилмади. Бобур шахсига қизиқиш XVIII—XIX асрда Фарғонада пайдо бўлди. Бунга Қўқон хонлигининг юзага келиши ва кучайиши сабаб бўлди.

Оврупо адабиётида темурийлар давлати емирилгандан сўнг узоқ вақт Урта Осиё маданий ҳаётида ҳеч қандай ўзгариш бўлмади, деган фикр ҳукм сурди. Туркий адабиётда энг охирги улуг шахс Алишер Навоий, форсийда эса Абдураҳмон Жомий деб саналар эди. Бу фикр унчалик тўғри эмас. XVI асрнинг иккинчи ярмида тузилган «Бухоро шеърини антологияси» муаллифи ўз асарида фан ва адабиётга алоқадор 250 киши номини санаб ўтган. Улар орасида шоир Ҳофиз Убаҳий ва Зайниддин Восифий, ҳукмдорлардан Убайдуллахон, Абдулатиф, Абдулазиз кабилар эътиборга лойиқдир.

Восифийнинг «Ажойиб воқеалар» хотира асари ўз давридаги энг муҳим ҳодисалар, улуг кишилар ҳақида маълумот беради.

XVI асрда қадимги анъаналар санъат соҳасида қўлланиб келинди. Бизнинг замонамизгача сақланиб қолган масжид, мадраса, хонақо каби айрим меъморчилик ёдгорликларида темурийлар девонидагидек гўзал, улугвор безаклар унча кўзга ташланмайди.

Бухоро ўша даврда янги девор билан ўралган ва бу ҳозиргача мавжуд. Сақланиб қолган иншоотлардан яна бири Масжиди калон бўлиб, ҳашаматлилиги жиҳатидан Самарқанддаги Бибиҳоним мадрасасидан кейин иккинчи ўринда туради. Бу ҳам тўғри бурчакли бино бўлиб, узун ёпиқ айвон билан ўралган. Шунингдек меҳробли асосий қисми ажралиб туради. Бу бино қарши-сида баланд пештоқли ва икки мовий гумбазли муҳташам Мирараб мадрасаси қад ростлаган.

Абдуллахон мадрасаси, Қўшмадраса, Самарқанддаги Шайбонийхон мадрасаси, Қарманадаги Шайх Қосим мадрасаси, Тошкентдаги Қўқалдош мадрасалари ҳам эътиборга лойиқ ёдгорликлардандир.

Бухорода фуқаролар томонидан бунёд этилган кўп-рик, сардобалардан ташқари бозор чорраҳасида қурилган бешта гумбазли бино ҳам муҳим меъморчилик ёдгорлиги саналади. Ҳар бир гумбазнинг ўз номи бўлиб улар — Тоқи саррофон, Тоқи телпакфурушон, Тоқи заргарон, Тоқи камонгарон (у сақланмаган) ва Тоқи аллафон деб аталган.

Ёғоч ўймакорлиги санъати ҳақида фикр юритганда мадрасалардаги сақланиб қолган устунлар, Баланд масжиднинг ёғоч шифтини назарда тутиш мумкин. Ҳозирда вилоят музейида сақланиб қолган қабр тошлари тош ўймакорлиги санъатига мисол бўла олади. Маълумки, Бухорода машҳур уста ҳаттотлар истиқомат қилган.

XVI асрнинг иккинчи ярмида миниатюра мусаввирларининг бухоро мактаби мавжуд эди. Улар орасида Маҳмуд Музаҳҳиб ва унинг шогирди Абдулла айниқса машҳур бўлган. XVII аср турк ёзувчиси Авлиё Чалабийнинг таъкидлашича Боязид II даврида Туркистондан кўчиб борган Бобо наққош турк расосмчилигининг ривожланишини бошлаб берди.

Темурийлар давридаги санъат анъаналари нафақат мусаввирлик шунингдек меъморчилик, бадий ҳунармандчилик ва асосан қурол ишлаб чиқаришда, мисгарликда, кулолчиликда ҳам акс этиб турди.

10-мавзу. ФЕОДАЛ ТАРҚОҚЛИКНИНГ КУЧАЙИШИ ВА XVI—XVIII АСРЛАРДА УЗБЕК ХОНЛИКЛАРИ

Хоразмда ўзбек хонлигининг ташкил топиши. XVI асрдан XIX асрга қадар чўзилган феодал тарқоқлик, алоҳида давлатларнинг ташкил топиши билан боғлиқ воқеалар тарихий асарларда етарли ёритилмаган.

Хоразм воҳасини Шайбонийлар давлатидан сувсиз чўллар ажратиб турар эди. Шу сабабли қадимдаёқ таркиб топган савдо йўллари унинг манфаатларини Волга бўйи ҳамда Каспий орти мамлакатларига қаратган.

Хоразм теваарида кўчманчилик билан ҳаёт кечираётган кўп сонли туркман қабилалари катта ҳарбий куч бўлиб, ундан ҳар вақт қўшиларга қарши курашда фойдаланиш мумкин бўлган.

Ана шу шарт-шароитлар Хоразмнинг эрта ажралиб, унда мустақил хонлик ташкил бўлишига олиб келди.

1505 йилда Шайбонийхон шу вақтгача теуурий Султон Хусайн тасарруфида бўлган Хоразмни забт этди. 11 ойлик қамалдан сўнг у Урганчни қўлга киритди.

1510 йили Шайбонийхон ҳалокатидан сўнг Хоразм Шох Исмоил томонидан босиб олинди. 1511 йилларда Хоразм ўз даврида Шайбонийхон йўлидан борадиган Берка султон авлодлари қўли остида ажралиб чиқди.

Шох Исмоилнинг ўлими 1524 йилида ўзбекларнинг Урганчда мустақкам ўрнашиб, бу ҳудудга анчагина ерларни — шарқда ҳозирги Туркменистоннинг жанубий қисмини, Эроннинг шимолида эса Серахс ноҳиясини, Орол ва Манғишлоқни қўшиб олишга имкон берди. Давлат тепасида Шайбоний Элбарс турди. Бироқ Элбарс давлати мустақкам эмас эди, вилоят ҳокимлари ўзларини мустақил ҳисоблашардилар. Элбарс вафотидан кейин (1536 й.) Хива тахтида хонларнинг мунтазам алмашиниб туруши тезлашади. Унинг бешинчи вори си бўлмиш Аванешхон (1588 йил) ҳукмронлиги даврида Хоразмни Бухоро хони шайбоний Убайдуллахон босиб олди. Бироқ у ерда мустақкам ўрнашиб қололмади, кўн ўтмай, Хоразм Аванешхоннинг хеш-ақраболари томонидан озод қилинди.

Ҳожим Султон (1558—1602) даврида Хоразмни тобе қилишга уриниш 1575 йилда Абдуллахон Саний томонидан такрорланди, лекин ниятига эриша олмади. Шунга қарамай, Хоразмни олиш учун кураш давом этди на ниҳоят, 1588 йилда Абдуллахон уни эгаллади. Бироқ Абдуллахоннинг 1598 йили вафот топиши шайбонийлар давлатида низо ва тартибсизликларга олиб келди, бунинг оқибатида Хоразм ўз мустақиллигини узиб-кесиб қарор топтирди.

Элбарс ҳукмронлик қилган Хива хонлиги тасарруфига Хоразм — Амударё этакларидаги қадимий деҳқончилик воҳаси, шунингдек Мингқишлоқнинг Абулхон тоғлари, Даҳистон (Машҳади Мисриён) ва Ўзбой атрофидаги кўчманчи туркман ҳудудлари кирган.

Амударёнинг ўз йўналишини ўзгартириб, Каспий денгизга оқмай қўйиши (1573—1575 йиллар) ва ўн беш йил давомида Орол денгизи томон буррилиб, натижада эски ўзан атрофидаги ерларнинг чўлга айланиши Хива хонлиги нқтисоди учун катта талофат бўлди. Урганч ва унинг атрофлари, унга қарашли қишлоқлар чўлга айланди, аҳолиси бошқа ерларга кўчиб кета бошлади.

Хива хонлигининг аҳолиси этник, маданий ва тил жиҳатидан бир-биридан кескин фарқланувчи уч гуруҳга бўлинган:

1) ўзига кўплаб четдан келган унсурларни сингдирган ва тил бўйича туркийлашган қадимги хоразмликларнинг бевосита авлодлари. Улар деҳқончилик маданияти, ҳунармандчилик ҳамда савдо-сотиқни яхши билишган.

2) ўтроқ аҳолиси бўлган ноҳиялардан ғарб ва жануб томонларда жойлашган туркман қабилалари. Улар асосан чорвачилик билан шуғулланган, на шаҳар ва на қишлоқлар бунёд этишган. Туркманлар ер-мулклардан умумий даромаднинг ўндан бир улуши миқдорида, шунингдек чорва молларидан солиқ тўлашган, адоқли, хизр эли қабилалари эса хонни навкарлар билан, унинг хонадонини эса ўлпон (қўй) билан таъминлаб турган.

3) Дашти қипчоқдан Хоразмга Элбарс билан бирга кўчиб ўтган кўчманчи ўзбеклар, Улар қабилаларга бўлиниб, ярим-кўчманчилик билан ҳаёт тарзини сақлаб қолишган ва тўртта асосий гуруҳга бўлинган: қиёт — қўнғирот, уйғун — найман, қанғли — қипчоқ ва нуқуз — манғит. Ана шу қабилла уюшмаларига иноқлар раҳнамолик қилишган.

4) ҳукмрон табақалар, яъни оддий халқдан («қорасуяк») фарқли ўлароқ «оқсуяклар» — ярим феодал қабилла зодагонлари бўлиб, уларнинг қўлида жуда катта бойлик ва қуллар (асосан асирга тушган эронийлар ва руслар) тўпланган, зеро XVI асрда Хоразмда қулга эҳтиёж катта бўлган.

XVI асрда Хоразм ҳали марказлашган давлат даражасига етмаган, бу ерда уруғчилик тузумининг асоратлари ҳали кучли эди. Давлат хон авлодига қарашли бўлган. Ҳукмрон сулолада уруғ оқсоқоли хон деб эълон қилинган, Тўра мўғул удумлари сақланиб қолган. Хон деб эълон қилинганидан кейин уни амирлар, мусулмон руҳонийлари, яқин қариндошлари оқ кигизга ўтқазишган.

Хоннинг уруғлари ва хеш-ақраболари улуш сифатида вилоят ва шаҳарларни идора қилишган; айни пайтда мустақил бўлишга интилишган.

Хон ҳокимияти қабилла зодагонлари билан чекланган. Низолар ва феодал урушлар деярли тинмаган.

XVI асрда Хоразм иқтисодий инқироз даврини бошидан кечирган: феодал урушлар, оғир солиқ ва жарималар, шунингдек хонлар, султонлар ва бошқа феодаллар фойдасига олинадиган солиқлар мамлакатни хонавайрон қилди. Хоразмга нисбатан адоватда бўлган Эрон билан алоқалар қисқарди. Савдо-сотиқнинг инқирозга учраши шаҳарларнинг умумий аҳволида ҳам ўз аксини

топди. Юқорида номи тилга олинган Антони Женкинсон савдо-сотиқнинг арзимас даражада эканлигини, хон саройи пахсадан шунчаки қурилганлигини, бузилган, тартибсиз қурилган бинолар кўплигини, савдогарларнинг сийрак эканини ёзган эди.

XVII асрда шаҳар ҳаёти суғривожланди. Савдо-сотиқ ниҳоятда кам, чунки савдо қарвонлари талон-торож қилувчи кўчманчиларнинг ҳужумларидан кўп зиён кўришарди. Ҳунармандчилик асосан Хивада ва бошқа айрим шаҳарларда мавжуд бўлган, фақат оддий, арзон газламалар тўқиларди. Қимматбаҳо, сифатли газламалар Бухородан олинарди. Ҳунармандчилик ва савдо суғривожланганлигидан, XVIII аср бошларида шаҳар қишлоқдан кескин фарқ қилмаган. Шаҳарликлар ҳар кун эрталаб деҳқончилик ишлари учун далаларга қатнашган. Асосан буғдой ва арпа экишган, ипак қурти боқишган.

Иқтисодий инқироз хон хазинасига путур етказди. Ўз хизматкорларига ҳақ тўлаш учун Абулғозиннинг пули йўқ, дейишарди одамлар.

Хазина аҳволи ночорлигига қарамай, айрим хонлар мудофаа ва ҳўжалик аҳамиятига молик иншоотларни бунёд этишга талайгина маблағ сарфлашар эди. Чунончи, Анушахон ҳукмронлиги даврида янги Қиёт барпо этилиб, у ерга Амударё ювиб кетган шаҳар аҳолиси кўчиб ўтган, шунингдек ўша даврда Ермиш канали қазилган. 1681 йилда энг йирик каналлардан бири — Шоҳобод канали қурилиб, Шоҳобод қалъаси бунёд этилган.

XVIII асрда иқтисодий танглик чуқурлашди. Қўллар қамишзорларга, далалар ўтзорга, қишлоқлар бойқуш маконига айланди.

Ҳўжалик танглиги шаронтида феодал бош-бошдоқлик кучайди. XVII аср ўрталаридан сулолавий подшолик тизими ўрнини қабила оқсоқоллари бошчилигидаги қарам ўлкалар тизими олди, қабила оқсоқоллари уруғларнинг ҳарбий кучига таяниб, хонларга ўз ҳукмларини ўтказишди.

Мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида шайхлар (сўфийлар) аввалгидек муҳим ўрин эгалладилар.

Халқ оммасини эзиш кучайиб, унинг норозиликларидан феодаллар ўзаро ички урушларда фойдаланишди. Рухонийларнинг айрим реакцион гуруҳлари ва дарвини жамоалари ҳам бундан ўз мақсадларида фойдаландилар.

Мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида Орол ўлкаси алоҳида ўрин эгаллаб, бир неча бор ажралиб чиқ-

қан ва бошқарувга гоҳ бухороликларни, гоҳ қozoқларни, гоҳ қорақалпоқларни таклиф этган.

Шайбонийлар ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиё ҳукмдорларининг хорижий мамлакатларнинг пойтахтларида доимий ваколатхоналари йўқ эди, лекин уларнинг вакиллари у ерларда баъзан йиллаб турнишарди. Абдуллахон саройи Антоний Женкинсон ташрифидан кейингина Россия билан алоқа ўрнатган. XVI асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёдан Москвага ўн тўртта элчи юборилган. Шуларнинг камида етти нафари Иван Грознийнинг сўнгги ўн беш йиллик ҳукмдорлиги даврида унинг саройига Бухоро ва Хивадан жўнатилган. Бундан ташқари, Бухоро Усмонли турклар билан ҳамда Ҳиндистон билан элчилар айирбошлаган.

Ҳокимиятнинг марказлашмаганлиги туфайли ташқи алоқаларга қараганда ички масалаларда бошбошдоқчилик кучайди. Бухоро билан Тошкент ўртасида 1564 йилда бўлиб ўтган элчилик музокаралари икки давлат бошлиқларининг учрашувни билан тугалланган. 1573 йилда Тошкент, Андижон, Самарқанд, Бадахшон ҳокимлари ўз элчиларини Абдуллахон саройига юборди.

XVI асрнинг иккинчи ярмида Москва давлатининг кучайиши савдонинг жонланишига ва Хиванинг Москва билан дипломатик алоқа ўрнатишига олиб келди. 1557 йилдаёқ Астрахонга «Урганчдан меҳмонлар ҳар хил мол олиб келишди». 1559 йилда Москвага Хива элчилари келди. 1583—1600 йилларда Москвага уч мартаба Хива элчилари ташриф буюрган.

Ўрта Осиё билан Россия ўртасида элчилик алоқаларини кенгайтириш ташаббуси XVII асрда Бухоро ва Хива хонлари қўлида бўлди. Ушанда ҳар икки томон элчилик муносабатларида элчиларнинг йигирма еттита Хивадан, ўн тўрттаси Бухородан ва атиги саккизтаси Россиядан жўнатилган. Савдо иши элчиларнинг диққат марказида турган. Сиёсий муаммоларга кам эътибор берилган.

XVII аср охири — XVIII аср бошларига оид Хоразм ҳақидаги маълумотларда сиёсий ва иқтисодий таназзул таъкидланади. Шоҳ Алексей Михайловичнинг 1669 йилда Хивага ташриф буюрган элчиси Иван Федотов ҳам шу ҳақида ёзган эди. Абдулғозихон ҳам ўзининг «Шажараи турк» асарида бунни баён этган.

Зироатчи аҳоли сув тақчиллигидан қийналиб, Амударё соҳилларига қўчиб ўтишга мажбур бўлди.

Феодалларнинг ерларида қуллар меҳнат қилишарди.

Лекин эксплуатацияга дучор бўлган асосий омма — майда ер эгалари — деҳқонлар эди.

Деҳқонлар 32 уруғдан ташкил топиб, улар иноқлар (мангит, қўнғирот, қипчоқ ва хўжайли) қарамоғида эди.

XVII асрда маъмурий тузум жуда мураккаб бўлган. Вазир (мехтар) ва қушбеги билан бирга хон маслаҳатчилари — иноқлар (5 киши) ҳам бор эди. Қабила аслзодаларидан икки ва ундан ортиқ нафардан оталиқ ва иноқлар ҳам бўлган.

Саройда кўплаб ясовуллар посбонлик қилишган. Кичикроқ амалдорлар — мингбоши ва юзбошилардан иборат эди.

Кўп маъмурий ходимлар — «работ умумдавлат оқсоқоллари», яъни арбоблардир.

Феодал тарқоқлик даврида қар бир шахзода ўз мулкида мустақил бошқарув маҳкамасига эга эди.

XVII асрда Хива хонининг қўшини, айрим маълумотларга кўра 30000 нафарга, бошқа маълумотларга қараганда эса 15000 нафарга етган, булар кўнгилчилар эди.

XVII асрнинг биринчи ярмида гоҳ Нечай, гоҳ Шамай бошчилигида дам қалмиқлар, дам қозоқлар, дам урал казаклари Хива хонлигига ҳужум қилиб туришган.

Феодал ўзаро низолар Араб Муҳаммад (1602—1623) даврида энг юқори нуқтасига етди. Ўғиллари Ҳабаш ва Элбарс унга қарши бош кўтариб, қари оталарининг кўзига мил торттиришади. Бироқ тахтни эгаллаган Элбарс кўп ўтмай туркманлар ёрдамидан фойдаланган укаси Асфандиёр томонидан тахтдан ағдарилади.

Асфандиёр (1623—1643) вафотидан кейин Бухоро хони Хивани ўз мулкига қўшиб олиш учун бир неча бор уриниб кўрди. Лекин Абулғозихон (1643—1663) бухороликларнинг ҳужумини қайтарди. Кейин бухороликлар хиваликлар билан бир неча бор тўқнашдилар. 1662 йилда Абулғозихон Бухоро хони билан сулҳ тузди. Унинг ўғли Ануша (1663—1687) даврида Бухоро хонлигининг хароб қиларли ҳужумлар бўлиб турди. 1636 йилда унинг қўшинлари Самарқандни забт этди, лекин Ғиждувон яқинида тор-мор этилди.

Бухоро хони Субхонқулихон Хивада Анушахоннинг ўғли Эрнак бошчилигида фитначи гуруҳ ташкил этишга муваффақ бўлди. Анушахон 1687 йилда кўр қилинди. Лекин Эрнак ҳокимиятни узоқ бошқара олмади. 1683 йилда қарши томон Субхонқулихондан Хивани Бухоро

таркибига қўшиб олишини илтимос қилди. Хон Шоҳниёз Хива ҳукмдори этиб тайинлади.

Шоҳниёз кучли ҳомий топиш учун ҳаракат қилди. 1700 йилда у ўз ҳомийсидан яширин ҳолда Пётр I га элчи юбориб, у орқали хонлиқни Русия тобеллигига қабул қилишни сўрайди. Пётр I 1700 йил 30 июндаги ёрлиғи билан ризолик билдирди. Бундай ёрлиқ янги Хива хони Араб Муҳаммадга (1702—1714) ҳам 1708 йилда жўнатилган эди. Бироқ, чинакам тобелик бўлмади. Бундай муносабат Пётр I нинг Урта Осиёга эътиборини тортди, холос.

Хўжалик инқирози ва феодал урушлар Хоразм воҳаси маданиятига путур етказди. Адабиёт ривожини депрессияга тўхтади. XVII асрда Хоразм тарихчиси Абдулғозихоннинг ўзи илгариги хонлардан бирон йилнома, қайдлар қолмаганини, тарихни ўзи ёзишига тўғри келганлигини афсус ва надоматлар билан таъкидлаган эди. Абдулғозихоннинг маданий савияси анчагина юқори бўлганлигидан унинг заковати «Шажараи турк» ва «Шажараи тарскима» сингари икки ажойиб тарихий асарни вужудга келтирди.

XVII асрда Хива хонлигида санъат инқирозга юз тутди. Хивада сақланиб қолган меъморчилик обидаларидан 1616 йилда қурилган Араб Муҳаммад мадрасасини, Анушахон даврида бунёд этилган масжид ва ҳаммомларни, 1719 йилда гиштдан икки қаватли қилиб бунёд этилган Шерғозихон мадрасасини айтиб ўтиш жоиз.

Бу иншоотлар бадий жиҳатдан кўримсиз, XIV—XV асрдаги меъморчилик обидаларига хос бадий безаклари йўқ.

XVII аср ва XVIII аср бошларида Бухоро хонлиги

1601 йилдан 1753 йилга қадар шайбонийларга қариндош бўлган аштархонийлар (ёки жонийлар) сулоласи ҳокимиятни бошқарди.

Абдуллахоннинг марказлашган давлат барпо этиш борасидаги уринишлари беҳуда кетди. Хоразмнинг забт этилиши ва яна қўлдан кетиши натижасида қадимий маданият ноҳияси анча қисқарди, чорва хўжалиғи ўзининг илгариги иқтисодий негизларидан маҳрум бўлди. Кўп сонли кўчманчи аҳоли ўз эҳтиёжларини иқтисодий режалаштириш йўли билан эмас, балки савдо қарвонлари ва деҳқончилик ноҳияларини талаш йўли билан

кейинги ўринларда кўкалдош — сиёсий муҳофаза бошлиғи, иноқ, қушбеги ва ҳоказолар турган. Шунингдек, турли тарихнавис, кутубхоначи, мунажжим ва бошқалар бўлган. Ҳакамлик ва ўқитиш ишлари қозикалон, уламо шайхулислом, муфтийлар каби руҳонийлар қўлида эди. Бу лавозимларнинг барчаси кўпинча пайғамбар Муҳаммад алайҳиссаломнинг авлодлари ҳисобланмиш — саййидларга тегишли бўлган.

Юқори давлат лавозимларига энг кучли ўзбек қабила бошлиқлари тайинланган. Қўйи амалдагилар аҳоли даромадлари, солиқ ва ўлпонлар ҳисобига яшаган. Бухорода ўзига хос бошқарувчи — доруға ва миршаб бўлган.

XVII—XVIII асрларда Бухоронинг молия тизими асосини бутун мусулмон Шарқида араблар истилоси давридан бери қарор топган хирож (ҳосилнинг 1/5 дан то 1/3 қисмигача бўлган миқдорда ер солиғи ва ушр (даромаднинг ўндан бири) ташкил этган. Бироқ давлат ўлпонларининг кўпчилиги қисми хон хазинасига эмас, балки ер ва ундан келадиган даромадларга эгалик қилган феодаллар ҳамёнига тушар эди.

Давлат харажатлари фақат зарбхона даромадлари ва савдо божлари ҳисобига қопланарди. Бундай шароитда ҳукумат хилма-хил усуллардан: муддатидан олдин ёки яширилган хирож йиғиш, савдогар ва ҳунармандлардан тамға солиқлари олиш ва ҳоказо усуллардан фойдаланар эди.

Бухоро хонлигида қўшинлар мунтазам бўлмай, лозим бўлганда хон фармонига кўра қўшин тўпланган, ярим мустақил кўчманчилар — қозоқлар ва қорақалпоқлар ўз султонлари билан бирга бухоро хонига ёрдамга боришган.

Қурол-яроғлари ханжар, найза ва камондан иборат бўлган, айримларидагина пилта миштиқ бўлган.

Хонлар турли султонлари сингари шахсий гвардияга эга бўлишган, ўзга миллат қуллари (руслар ва қалмиқлар)дан ташкил топган.

Туяларга ортилган кичик тўпларни ҳисобга олмаганда, артиллерия деярли йўқ эди. Фақат Бухоронинг ўзида 13 та станоксиз мис тўпи бўлиб, шуларнинг биттасидан байрамларда ўқ узиларди. Тўп ўқлари етишмас эди, бу ерда олтингугурт кўплигидан ундан кўплаб порох ишлаб чиқариларди.

Янги аштархонийлар сулоласининг вакили Боқи Муҳаммадхон (1601—1605)нинг қўшинлари ва ҳукумат девонини қайта қуришга бўлган уриниш муваффақият-

сиз тугади, бошланган феодал тарқоқлик тартибсизлик-ка олиб келди. Боқи Муҳаммадхоннинг етти йиллик ҳукмронлигининг охирларида кўчманчи қозоқлар, қорақалпоқлар ва қалмиқларнинг ҳужумларидан мамлакат хонавайрон бўлди.

Боқи Муҳаммад вафотидан кейин тахтни унинг укаси, Балх ҳокими Вали Муҳаммад (1605—1611 йиллар) эгаллади, 1611 йилда Бухоро аъёнларининг унга қарши қўзғолон кўтарганлиги оқибатида икки ўғлини олиб Эронга қочади, у ерда қўшин тўплаб, ҳокимиятга қайтишга уринди. Аҳоли Вали Муҳаммаднинг амакиваччаси бўлмиш Имомқулихонни бухороликларни эронликлардан ҳимоя қилишга кўндирди.

Имомқулихон (1611—1642 йиллар) Тошканд қозоқлари ёрдамида эронликларни тор-мор этди, сўнг 1612—1613 йилларда ўз ерларини илгариги иттифоқчи қозоқларнинг ҳужумидан ҳимоя қилди. У Тошкандни эгаллаб, унга ўз ўғлини ҳоким қилиб тайинлади. Имомқулихон Тошкандни тарқ этгани ҳамон қўзғолончилар шахзода-ни ўлдирди. Тарих бизга бетайин шафқатсизлик тимсолини мерос қолдирди. Ўғлининг ўзини олиш учун Имомқулихон шаҳарликларнинг қони отининг узангисига етмагунча қирғин қилажаги ҳақида қасам ичди. Тошкандликларнинг бу қадар шафқатсизларча қирғин этилишига, қонунсизликларга ҳатто унинг қўшин бошликлари ҳам чидай олишмади. Улар ҳовузга сув тўлдириб, уни ўлдирилган кишилар қонига бўядилар ва Имомқулихонни сув отининг узангисига етказиши учун онда шу ҳовузга тушишга кўндирди. Шундагина ўч олиш тўхтади. Имомқулихон қорақалпоқлар билан ҳам жанг қилди. Кўчманчилар билан муваффақиятли олиб борилган жанглар Имомқулихоннинг мавқеини оширди. Бу даврда Бухорода хон ҳокимияти мустаҳкамланди. У ҳимматли эди, дарвешларни қўллаб-қувватлар, ўз атрофига олим, шоирларни тўплар, ўзи ҳам шеърлар ёзарди.

Феодалларнинг хон ҳокимиятига душманлик муносабатларини тўхтатиб туриш билан бирга у давлатнинг феодал парчаланишига қаршилик қила олмади.

Имомқулихоннинг укаси, Балх ҳокими Надр Муҳаммадхон (1642—1648 йиллар) атиги уч йил мамлакатни бошқарди, чунки у қозоқларга қарши юриш қилганида Хўжанддан чиқиб кетиши биланоқ бир гуруҳ амирлар ўғли Абдулазизни (1645—1680 йиллар) хон қилиб кўтардилар. Надр Муҳаммадхон ўзининг 12 нафар ўғлига Балхнинг айрим ноҳияларини мулк сифатида, қолган

воҳияларни эса амирларга бўлиб берди, шундай қилиб феодал тарқоқликни янада кучайтирди.

Кейин Надр Муҳаммадхоннинг ўғиллари ўртасида ўзаро уруш бошланди ва Надр Ҳиндистондаги темурийларга ёрдам сўраб мурожаат қилди. Жаҳоншоҳ (1627—1658) Балхни ўз қўл остига олишни кўзлаб ёрдамлашга рози бўлди.

Ҳинд шаҳзодалари — Жаҳоншоҳнинг ўғиллари Балхни забт этишди, уни Абдулазизхон икки йилдан кейингина қайтариб олишга муваффақ бўлди.

1655 йилда Мовароуннаҳр хиваликларнинг қаттиқ ҳужумига дучор бўлди. Уша йили хиваликлар Бухоро воҳасига икки марта бостириб кириб, Қорақўлни талладилар, кўплаб кишиларни асирликка олдилар, ҳатто Карманани хонавайрон қилдилар. Бу талончилик ҳужумлари бўлиб, Бухоро хони қўшин тўплай бошлаши билан улар қўлига илинган нарсаларни олиб қочиб қолишарди.

1657 йилда Абулғозихоннинг асирга тушишига сал қолди, уни ўғли Ануша сақлаб қолди. 1658 йилда хиваликлар Варданзани хонавайрон қилдилар. 1662 йили Бухорогача етиб боришди. Уша йили Абдулазизхон Абулғозихон билан сулҳ тузди.

Бироқ Абулғози вафотидан сўнг ҳам унинг ўғли Ануша бухороликларга ҳужум қилиб турди.

Хива билан узоқ давом этган урушлар Мовароуннаҳрнинг иқтисодий аҳволига ёмон таъсир кўрсатди ва ижтимоий-сиёсий муносабатларни мураккаблаштириб юборди.

Қариб қолган ва хасталанган Абдулазиз мудофаани ташкил этолмади. Субхонқулига тахтни қолдириб, Маккага жўнади.

Субхонқулихон (1680—1702) ҳукмронлиги даврида Хива билан олиб борилган муваффақиятсиз урушлар Бухорода ҳокимият инқирозини келтириб чиқарди. Субхонқулихон ўғиллари ўртасида Балх учун кураш бошланиб, унда маҳаллий амирлар ҳам иштирок этишди. Субхонқулихон Бадахшон ҳокими Маҳмудбий оталиқ ёрдамида Бухородан хиваликларни қувиб чиқарди.

Кейин Субхонқулихон ўз шаҳарига хиваликларни киритганлиги ва Анушахонни ўз хонлари деб эътироф этганликлари учун самарқандликларни жазолашга қарор қилади. У барча аҳолини калтаклашни буюради, кейин бундай жазони аҳолига катта ўлпон солиш билан алмаштиради. Самарқандга ҳарбий отрядлар юборилиб, улар бешафқат ўлпон ундиришди.

Кўп ўтмай Субхонқулихоннинг ўз ўғли Сиддиқ Муҳаммад билан низоси бошланди. Ниҳоят 1681 йили Субхонқули Сиддиқ Муҳаммадга қарши Балх томонга юриш қилди. Ўғли қамоқда ўлди, Субхонқули Балхнинг юз қабиласи амири Муҳаммадхожи оталиққа топширди.

Субхонқулихон Балхда ҳокимни ўзгартириб, ўз мавқеини мустаҳкамлади, кейин у Ҳиндистондаги темурийзода Аврангзеб билан музокара олиб борди. 1686 йилда Анушахоннинг теварак-атрофидаги яқин кишиларни Субхонқулихон билан тил бириктириб Анушани кўр қилишди. Шундан сўнг у Хуросон томон йўл олди, лекин Анушанинг ўғли Ирноқ Бухоро томон қўшин тортди, келаётганлигини билиб, қарши тадбир-чоралар кўрди. У қайтиб кетди, хиваликлар Субхонқулихонни таш олишди.

Сўнгра Бадахшон билан уруш бошланди, бу уруш сулҳ билан тугади. Мамлакат ичкарасида эса ўзаро урушлар давом этарди. Субхонқулихоннинг вориси Убайдуллахон (1702—1711) даврида аштархонийлар давлатининг инқирози юқори даражасига етди.

Убайдуллахоннинг ҳукмдорлиги қўзғолончи тобелар билан муттасил урушларда ўтди. Убайдуллахоннинг ҳокими мутлақ бўлишга интилишлари феодалларнинг адоватини кучайтириш, қўзғолонларга олиб келди. Дарвешларнинг ерга эгаллигини чеклаш йўли билан дарвешлар таъсирини сусайтиришга бўлган интилиш эътиборли жўйбор хўжалари билан тўқнашувга олиб келди.

Фитна натижасида Убайдуллахон 1711 йилда ўлдирилди, тахтга унинг укаси Абулфайзхон (1711—1747 йиллар) ўтирди, лекин у ўз амирлари қўлида қўғирчоққа айланиб қолди.

Жонийлар ҳукмронлиги давридаги феодал низолар ва ўзаро урушлар Мовароуннаҳрнинг бутун хўжалик тармоқларини издан чиқарди.

XVII асрда Бухоро хонлиги маданияти

Бухоро маориф, адабиёт ва санъат соҳасида XVI аср аъёнлари билан яшашда давом этар эди, лекин парчаланиш кучая борган сайин кўҳна маданият марказлари инқирозга юз тутди.

Мадрасаларда ақидачилик ҳукмронлик қилди. Гарчи Бухоро хонлигида XVII аср ўрталарига қадар камида бир юз элликдан ортиқ мадраса бўлса-да, улар маорифга тегишли муносабатларнинг шаклланишига таъсир кўрсатолмади. Фалакиёт тили илми нужум билан

аралаштириб юбориларди, ҳатто энг ўқимишли кишилар ҳам харита ва жуғрофияни яхши билишмасди. Бухороликларнинг билим беришнинг анъанавий усуллари инкор этиш ҳолида илм-фаннинг тараққиётига салбий таъсир кўрсатди. Бу даврда математика, астрономия, химия фанларида ном чиқарган Мулло Турсун Фаронзий, мусиқа бастакори Кавкабийлар ижод қилган.

XVII асрдаги бухоролик олимлардан бирининг қадимги юнон файласуфлари ҳақидаги рисоласи бизгача етиб келган. XVII асрда фалсафа соҳасидаги машҳур олим сифатида катта нуфузга эга бўлган Муллахон Шерозийнинг шогирди Мулла Юсуф Қорабоғий (1644 ёки 1648 йилларда вафот этган) фалсафа ва ҳуқуқнинг турли соҳаларида араб ҳамда форс тилларида бир қанча асарлар яратди.

Наср ва назмдаги тарихий асарлар жуда баландпарвоз ҳамда жимжимадор ёзилган, подшоҳ ва хонлар, улар атрофидаги аъёнларга ҳамду сано ўқилган.

Аштархонийларнинг инқирозга юз тутган даврида бир қанча асарлар яратилган бўлиб, уларда беш хоннинг ва улар ворисларининг — шу сулоладаги сўнгги олий ҳукмдорларнинг зўрлаб ўлдирилганлиги баён этилган. Муаллифлар «Муқимхон тарихи», «Убайдуллахон тарихи» каби асарларида Бухоро ҳукмронлари ва ворислари ўша давр мушкулларини бартараф этиш имконига эга эмасликларини таъкидлаган эдилар.

Тиббиётга муайян қизиқиш кўзга ташланади. Субхонқулихон Бухорода махсус мадраса-шифохона бунёд эттирган бўлиб, унда беморлар шифо топган, махсус тиббиёт кутубхонаси бўлган. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Шарқшунослик илмгоҳида Субхонқулихон кутубхонасидаги тиббиётга оид хон ташлаган ёки ўзи ёзган бир қанча ноёб китоблар сақланмоқда. Хоннинг ўзи Нишоний тахаллусида шеърлар ёзган, ўз атрофига шоир ва олимларни йиққан, оммабоп тиббий асарлар яратган.

Субхонқулихон даврида Турди ва Махмур каби шоирларнинг ижоди барқ урди. 1692 йилда Муҳаммад Вали Самарқандий «Музақкирул асхоб» мажмумасини тузди, бунда 200 нафар ўша даврнинг адабиёт арбобларининг таржимаи ҳолига оид маълумотлар берилган. Бундан ташқари сарой шоири Муҳаммад Балхийининг 5000 байтдан иборат «Субхонқулихоннома» асари, шунингдек Мирмуҳаммад Амин Бухорийининг «Убайдулланома» ва бошқа бир қанча асарлар яратилди.

XVII асрда демократ шоирлардан Сайидо Насафий, Ғафур Самарқандий (аттор), Масиҳо (темирчи), Мансур Самарқандий (этикдўз), Доғий Кўфиний (раиғрез), Мулла Сарафроз, самарқандлик Фитрат, Мулла Мулеҳо (1668—1678)ларнинг ижоди шаклланиб турли ҳунармандчиликдан тушган даромадлар ҳисобига кун кўришган.

Сайидо Насафий (1637—1710 йиллар) жуда машҳур бўлган. У Нақшбандийга бағишлаб кўплаб шеърлар, қасида ва маснавийлар, ҳунармандлар ҳақида бир қанча шеърлар, масаллар ва ҳоказолар битган.

Субхонқулихоннинг замондоши шоир Турди XVII асрнинг ажойиб шоирларидан бири эди. У ўзбекларнинг юз қабиласидан бўлиб, Субхонқулихон ва унинг тўдаларига қарши фитнада, унга қарши қўзғолонда қатнашган. Унинг шеърларида хон ва унинг гумашталари фожия этилган, шунингдек ўзбек халқини хон ҳокимиятига қарши бирлашишга даъват мавжуд.

XVII асрда Сўфи Оллоёр ва Машраб ижодий ғоялари дарвешлар тарақиётининг бевосита тадрижий дэвомни бўлди. Сўфи Оллоёр ўз шеърларида бефойда дунёдан юз ўгиришни тарғиб этиб, сўфийлик ғояларини оммалаштирди.

Сўфийлар, маънавий завқ поэзияси маҳаллий ватанпарварлик ҳақидаги сафсаталар доирасига сиймай, у ҳаммабоп бўлиб қолди. Сўфийлик тариқати шоирлари халқ орасида фақат инсонни улуглаб, унинг ҳаққа етишувини ташвиқ қилдилар. Сўфийлар тасаввуфнинг тўрт қондасига, яъни шарият, тариқат, маърифат ва ҳақиқатга амал қилишлари лозим эди. Сўфи Оллоёр ва Машраб тангрига бўлган муҳаббатларини шеърларида баён этдилар. Улар бу билан чекланиб қолмасдан кўпроқ борлиқ мавжудот, инсон, маҳбуб, моддий дунё ноз-неъматларидан баҳраманд бўлиш тўғрисида сўз юритадилар.

Бухоро хонлигида адабиёт, шеърят форс ва ўзбек (кўпроқ Хивада) тилларида ривожланди.

XVII—XVIII асрларда меъморчилик соҳасида кўплаб иншоотлар бунёд этилди. Улар аввалгиларидан ўлчамлари ва безаклари билан фарқланади. Самарқанд шаҳрининг бош майдони — Регистоннинг шаклланиши шу даврга мансубдир. Бу ерда Ялангтўшбийнинг маблагъ ҳисобига мадраса қурилиб, пештоқини шерларнинг қошинли тасвири беаба туради, шу сабабли мадраса Шердор номини олган. Ушбу мадраса қарнисида майдоннинг нариги бетида Улуғбек мадрасаси жой-

лашган бўлиб, Шердор мадрасаси Улуғбек мадрасасининг асосий шакллариин такрорлайди: баланд пештоқ, қиррадор гумбазлар, баланд тик миноралар (1661 йил).

Майдоннинг учинчи томонида Ялангтўшбий томонидан барпо этилган Тиллакори (олтин қадалган) номидаги икки қаватли мадраса жойлашган.

Бухорода Имомқулихоннинг нуфузли катта амалдорларидан Нодир девонбеги масжид, ҳовуз, мадрасадан иборат меъморий ансамбль қурдирди. Нодир девонбеги бундан ташқари, Самарқанддан 4 чақирим жашубда Хўжа Аҳрор қабри олдиға мадраса ва Номозгоҳ ҳам бино қилди.

Абдулазизхоннинг Бухорода бунёд этган иншоотлари ғоят муҳташам. Аввало Бухородаги Улуғбек мадрасаси қаршисига қурилган мадрасани тилға олиш жоиздир. Мазкур муҳташам бино яхши безатилган, ундаги мармар тахтачалар, қимматбаҳо кошин безаклар, сирланган гулдор сопол тахтачалар, мураккаб ганчли гумбазлар, шарафалар, ички деворлар ғоят нафис ва нақшларға бой. Ҳал югуртирилган қасрлар, оқ сатҳға кўк бўёқда туширилган нақшлар кўзни қамаштиради. Бу Урта Осиёлик меъморларнинг улуғвор иншоотидир.

Ҳаттотлик ва нафис тасвирчилик юқори даражада эди. Абдулазизхон даврида кўчириб безатилган битиклар ғоят юқори сифатли тайёрланиб, унинг сифати юқори бўлган. Машҳур ҳаттот Ҳожи Едгор XV аср Ҳирот ҳаттотлари билан беллаша оларди. Самарқанд ва Бухоронинг нафис тасвирий асарлари фавқулодда нозиклиги ва бажарилиш санъати билан ажралиб туради. Амир Темур тарихиға доир 1624 йилда Самарқандда тайёрланган «Зафарнома» китобининг безатилиши фикримизға далил бўла олади.

XVII асрда қорақалпоқлар

XVI асрға онд ўзбек давлатларининг ҳужжатларида қорақалпоқлар тилға олинади. Мазкур халқнинг келиб чиқиши тарихи ҳалигача тадқиқ этилмаган. Айрим тадқиқотчиларнинг фикриға қараганда, қорақалпоқлар биканакларнинг авлодларидир. Кейинчалик бу қабила қипчоқлар таркибига кирган, сўнг улар XIII асрда қипчоқлар билан бирға мўғулларға аралашиб кетган ва нўғой (манғит)лар билан бирға кўчиб юришган. XVI асрда Урта Осиёда пайдо бўлдилар.

Тарихчи Нувайрий қипчоқлар уюшмасидаги қабила-
ларни санаб ўтар экан, қора бўрклилар сўзини ишлата-
ди. Қорақалпоқлар ярим кўчманчи халқ бўлган. «Қирқ
қиз» достонидаги экинчи ерлари, бўстонлар ҳақидаги
маълумотлар бунинг гувоҳидир. Рус йилномаларида
қорақалпоқларнинг XVII асрда Сирдарё бўйларида
жамоа бўлиб деҳқончилик қилганликлари ёзилган.

XVI—XVII асрларда қорақалпоқлар Сирдарёнинг
қуйи оқимлари, Туркистон шаҳри билан Қоратов орали-
ғидаги ҳудудларни эгаллаганлар. Бу жойлар ўшанда
Бухоро хонлигига қараган.

Муҳаммад Юсуф Муншийнинг ёзишича 1611 йилда
Имомқулихон жазо лашкарлари Қоратов ва Туркистон
томонларга юриб, исён кўтарган қозоқ, қорақалпоқ ва
қалмиқларни босқин қилган.

XVII асрда қорақалпоқлар асосан Амударёнинг қу-
йи оқимида яшашган. Улар Туркистон, Сигноқ, Ўзган
ва бошқа ўтроқ аҳолиси бўлган шаҳарлар бўйсунуб,
қорақалпоқлар улардан вақти-вақти билан солиқ олиб
туришган. Қорақалпоқларнинг ўзлари эса кўчманчи қо-
зоқлар билан биргаликда кўчиб юришар, баъзан, қо-
зоқларга тобе бўлиб қолишарди. Қишда қорақалпоқлар
шимолга (Сибирь жанубига) кўчишган. Баъзан бош-
қирдлар қорақалпоқлар ерига кўчиб бориб, улар билан
бирга яшашган.

XVII асрнинг иккинчи ярмида қорақалпоқлар қозоқ
ва бошқирдлар билан биргаликда Сибирдаги рус қиш-
лоқларига ҳужум қилиб туришарди. XVII аср охирида
Сибирь хони Кучумнинг авлодларидан бири—Кучукхон
қорақалпоқларнинг хони бўлиб қолди.

Маълумотларга қараганда, Сирдарё қорақалпоқла-
ри билан бир қаторда XVII аср охирида Зарафшон во-
дийсида ҳам қорақалпоқлар яшаб, Бухоро хонининг
фуқароси ҳисобланган. Улар Бухоро қўшинлари тарки-
бида хизмат қилишган, жанглarda ўзларини мардона
тутишган. 1681 йилда Зарафшон ўзбеклари билан бир-
га Субхонқулихонга қарши қўзғолонда иштирок этиш-
ган.

Қорақалпоқлар асосан чорвачилик билан машғул
бўлиб, қарвонларни талаш ва айрим шаҳарлардан со-
лиқ йиғиш йўли билан ўзларининг қишлоқ хўжалик
маҳсулотлари ва ҳунармандчилик буюмларига бўлган
эҳтиёжларини қондиришган.

Бироқ XVII аср охирларида қорақалпоқларнинг бир
қисми деҳқончилик қилишга, қозоқлар билан бирга зи-
роатчиликка ўта бошлашди. Сирдарёнинг қуйи оқим-

ларида улар қизил мис қазиб чиқаришарди. Қоратоғда рух кони борлигидан хабардор эдилар. Улар ўқдори тайёрлашган, ўқ ясашган. Уточар қурооларни Бухородан олишган.

11-мавзу. ЎЗБЕК ХОНЛИКЛАРИНИНГ XVIII АСРДАГИ
ИҚТИСОДИЙ ВА СИЁСИЙ АҲВОЛИ

Қўқон хонлигининг ташкил топиши
(Бухоро хонлиги XVIII асрда)

XVII аср Бухоро хонлигидаги иқтисодий ва сиёсий тушқунлиқнинг парчаланишига олиб келди. Бу даврда Фарғона хонлигидан алоҳида ўлка сифатида ажралиб чиқди. Ўлкада ҳокимиятни Чодак қишлоғи (Чустдан 40 км шарқда) хожалари қўлга олишди. 1710 йилларда хожалар ҳокимияти ўзини Чингизхон авлоди деб ҳисоблаган ўзбекларнинг минг уруғидан бўлмиш Шоҳрухбий томонидан ағдарилди.

Минглар сулоласи кейинчалик Сирдарё ҳавзасини ва Етисувнинг бир қисmini эгаллади. Янгидан барпо бўлган давлат пойтахти Қўқон бўлиб қолди. Бу шаҳар араб сайёҳлари ва жуғрофиюлари Истарҳий ва Ибн Ҳавқал томонидан гўзал, ҳавоси ёқимли деб таърифланган, ўрта аср Хўқанд ёки Ҳвоқанд қишлоғи ўрнида Шоҳрухбий қурдирган. XVIII асрда Ёқут Ҳамавий ўзининг «Мўъжаиул Булдон» асарида уни «Ҳвоқанд» деб атаган.

Маҳмуд Ҳаким Яйфоний «Хуллас ут-таворих» асарида Бобурнинг Самарқанддан чекинишини тасвирлар экан, Бобурнинг Хўқандда тўхтаб ўтганини ёзади.

Сайёҳ Флерио Беневинининг маълумотига кўра, XVIII аср бошларида Балх Бухородан ажралиб чиқди, кейинчалик уни жоний (аштархоний) авлодидан Надр Муҳаммадхон ва турли ўзбек шаҳзодалари бошқаришган. Хоразм ҳам мустақил бўлиб қолган.

XVIII асрнинг 2 ярмида Тошкент ажралиб чиқди, бу ерда маҳаллий, хожалар мустақил давлат барпо этишга ҳаракат қилишди.

Ички келишмовчилик ва низолар, сиёсий воқеалар XVIII аср бошларида Бухоро хонлигини ларзага келтирди. Чунончи, 1722 йилда Ражабхон қўзғолони бошланди. Бунга Бухоро хонининг манғит уруғидан бўлмиш Муҳаммад Ҳакимбийнинг оталиққа тайинланиши сабаб бўлди. Бу ўзбек аслзодаларининг порозиликларига олиб келди. Бухоро хони Абулфайзхоннинг нуфузини

пасайтирди. Фитна уюштирилиб, хонни ўлдирмоқчи ва тахтга Хива хони Шерғозихонни ўтказмоқчи бўлишди. Бироқ фитна ошкор бўлиб, айбдорлар жазоланди.

Шундан кейин кенас уруғидан бўлган Шаҳрисабз ҳокими Иброҳимбий Ургут, Миёнқол ҳокимлари билан тил бириктириб Самарқандда ўз куёви Ражабхон хон деб эълон қилди, ўзи эса «Амир ул-Умаро» унвонини олди.

Шундан сўнг Ражабхон ён-атрофидаги қўшни амир-лардан катта қўшин тўплаб Самарқанддан Бухорога юриш қилди. Ўўлда уларга баҳрин қабиласи кучлари ва бошқалар қўшилишди. Муҳаммад Ҳакимбий бошлиқ Абулфайзхон қўшинлари тор-мор келтирилди, чунки ўша вақтда Бухорода бўлган Флорио Беневинининг маълумотларига кўра, «ўзбеклардан ҳеч ким муштаклашишни хоҳламади».

Ражабхон Бухорони ололмади, шундан кейин ўлжа ваъда қилиб, қozoқлардан ёрдам сўради. Бу даврда жунгор кўчманчиларининг қирғини туфайли таланган ва очарчиликка дучор бўлган қozoқлар бу таклифни бажонидил деб қабул қилдилар.

Қozoқлар бутун Самарқанд вилоятини, кейинроқ эса Бухоронинг бошқа мулкларини эгаллаб, нима кўрсанса талайверишди, уларни бошқариш мумкин бўлмай қолди.

Қozoқлар етти йил мобайнида Зарафшон водийсини хонавайрон қилиб, бирон-бир қаршиликка учрамидилар.

Ниҳоят яқин аъёнлари Абулфайзхонни Бухородан Муҳаммад Ҳакимбийни чиқариб юборишга кўндиришди, натижада Муҳаммад Ҳакимбий Қаршига жўнаб кетди. Лекин энди битта оталиқ ўрнига талайгина муваққат амалдорлар пайдо бўлди, улар бозорларга интилиб, савдо устидан ўз яккаҳокимликларини ўрнатди.

Абулфайзхон майхўрликка ружу қилди, вақтнинг ўйин-кулги билан ўтказадиган бўлди; давлат бошқарилишини назорат қилмай қўйди, қолмиқлардан ва рус қуллардан иборат ишончли муҳофаза билан ўзини таъминлади.

Бу даврда Нодиршоҳ (1785—1745 йиллар) бошчилигидаги форс қўшинлари бостириб келиб, Бухорони осонгина қўлга киритди. Машҳадлик лўстиндўзининг ўғли Нодиршоҳ Афшар туркман уруғидан эди (уруғ бошлиғининг қизига уйланган), бинобарин, у ўғилликка қабул қилинган. У афшар ва курдларга таяниб ўзбек

жонийлари билан, хиваликлар ва туркманлар билан муваффақиятли жанглар олиб борди: «Эрон шоҳи Тахмасп ўлимидан кейин Тахмасп шоҳнинг собиқ қули» сафавий сулоласининг сўнгги вакили Аббос 3 ни тахтдан ағдариб, 1736 йилда Нодиршоҳ унинг тахтини эгаллади.

Нодиршоҳ Эрон давлати сарҳадларини кенгайтиришга киришди, Ғарбда усмонли турклар устидан ғолиб келиб, уларни ўзига қўшиб олди, Шарқда Афғонистонни Қобул ва Қандаҳор билан бирга забт этди. Лаҳоргача етиб бориб, 1739 йилда Ҳиндистондаги темурийлар қўшинини тор-мор келтирди, уларнинг пойтахти Деҳлини босиб олиб, талон-торож қилди. Балх ва бошқа Ўрта Осиё вилоятларини эгаллашда унинг ўғли Ризоқули ва бошқа туркман уруғлари, шунингдек қўшинларни оврупоча — замбарак, муҳосара қуроли ва ҳоказолар билан таъминланиши ҳам ёрдам берди. Аввалига Ризоқули лашкарлар юбориб, аҳолидан бугдой заҳираларини олдириб келган, кейин қамал қила бошлаган.

Бухоро аввал эронликлар билан сулҳ тузди. Лекин 1740 йил бошларида Нодиршоҳ Мовароуннаҳрга янги юриш қилди. Балх ҳокими Нодиршоҳнинг ҳукмдорлигини тап олиб, у билан сулҳ битимини имзолади. Нодиршоҳни совға-саломлар билан кутиб олган Бухоро элчиси Муҳаммад Ҳаким қушбеги Бухорога қайтиб, Нодиршоҳ ҳеч кимни жазолмайди, деб аҳолини ишонтирди, лекин ўзи Мир Араб мадрасасига жойлашиб олди. Абулфайз унинг олдида бормоқчи бўлганида Муҳаммад Ҳакимбий унга қарши ўт очди. Шундан кейин Абулфайзхон Нодиршоҳ ҳузурига бориб таслим бўлди.

Нодиршоҳ Бухоро хонлигининг таслим бўлиши шартларини Муҳаммад Ҳакимбий қушбеги орқали амалга оширди.

Бухоро қўшинидан танилаб олинган 10 минг сувори шоҳ қўшинини тўлдирди. Унга Муҳаммад Ҳакимбийнинг ўғли Муҳаммад Раҳимбий бошчилик қилди.

Нодиршоҳ Бухоро хонлигини бўйсундириб, Хоразмга қарши отланди.

Бухоро эронийларнинг қарам ўлкасига айлангач, бутун ҳокимият собиқ оталиқ Муҳаммад Ҳакимбий қўлида қолди. У улуг шонр унвонини олди.

Муҳаммад Ҳакимбий 1743 йили вафот этгач ўзбек амирлари мудом сармаст Абулфайзхонга қарши қўзғолон кўтаришди. Бу даврда хитой — қипчоқлар уруғидан бўлган Ибодулла қўзғолони бошланиб, у бухороликлар баҳорда ўтказилган қизил гул (гули сурх) байра-

мини нишонлаётган пайтда 1745 йил апрелида Бухорога ҳужум қилиб катта ўлжани қўлга киритди ва кўп аҳолини асир олиб кетди.

Ризошоҳ марҳум Муҳаммад Ҳакимбийнинг ўғли Муҳаммад Раҳимга катта қўшин бериб, кўпгина ваколатлар билан Бухорога жўнатди.

Марвда қўзғолон кўтарган қизилбошлар тўдаси, Чоржўйда туркманлар Муҳаммад Раҳим лашкарига қўшилди. Ана шундай катта қўшин билан Бухорога келгач, Абулфайзхон Муҳаммад Раҳимга «амирлар амири» (амир ул-умаро) унвонини беришга мажбур бўлди.

Муҳаммад Раҳим Бухоро яқинидаги Ғазнобод қишлоғига жойлашди. Унинг қариндошлари ва тарафдорлари юқори лавозимларга тайинланди. Муҳаммад Раҳим ҳокимиятини мустаҳкамлаб олгач, қўзғолончиларнинг чиқишларини бостиришга киришди. Ибодулла-хитой Миёнқолдан қувиб чиқарилди, у шимолга — Тошкентга қочди ва у ерда ўлдириб юборилди.

Шаҳрисабзда ҳам кенатас қабиласи қўзғолони бостирилди.

1747 йил июнида Эронда Нодиршоҳ ўлдирилди. Бу вақтга келиб Муҳаммад Раҳимбий мустаҳкам қўшинга эга эди. Кўп ўтмай, 1747 йилнинг ўзида Абулфайз ҳам ўлдирилди.

Аслзода ва руҳонийларнинг ёрдами билан Муҳаммад Раҳимбий Бухоро тахтини эгаллаб, ўзини хон деб эълон қилди.

Муҳаммад Раҳимбий вафотидан кейин 1758 йилда унинг ёш невараси Фозил Тўра тахтга ўтирди, унга Муҳаммад Раҳимнинг катта амакиси Дониёлбий оталиқ тайинланди.

Муҳаммад Раҳимнинг ўлими ҳақидаги хабар вилоят ҳокимларининг марказий ҳокимиятига қарши қўзғолонини кучайтирди. Бухорога юришлар бошланди. Дониёлбий уларга қарши қўшини тортди. Кейин вилоят ҳокимлари билан Фозил Тўрани тахтдан четлатиш ҳақида келишилди. Фозил Тўра ота-онаси билан Қаршига жўнатилди, тахтга номигагина жоний шаҳзодаларидан Абулғозини (1758—1785) ўтқазилди, лекин оталиқ ва ҳақиқий ҳоким Дониёлбийнинг (1758—1785) ўзи бўлиб қолаверди.

Дониёлбий бутун ҳокимиятни ўз қўлида тутар ва давлатни ўзи бошқарарди. Дониёлбийнинг катта ўғли Шохмурод Самарқанд вилоятининг ҳокими этиб тайинланди. Дарвешликка муккасидан кетганлигига қара-

май, Шоҳмурод шаҳарда тартиб ўрнатиб, Самарқанднинг маданий-иқтисодий қайта тикланиши ҳақида ғамхўрлик қилди.

Унинг даврида Дарғом тўғони тикланиб, шаҳар яна обиравондан баҳраманд бўла бошлади. Шоҳмурод кўчманчиларнинг ҳужумларини қайтариб турди ва аҳолини шаҳарга жалб қилди.

Самарқанд вилоятидаги ерларни эгаллаган ўзбеклар Амударё ва Қашқадарё бўйича суғориш иншоотларини тиклашди.

Шоҳмурод мадрасаларга алоҳида эътибор билан қаради. Мударрисларни тайинлаб, маъруза ўқишни тиклади. Бироқ хазинанинг камбағаллиги боис мавжуд мадраса ва масжидларни таъмирлаш ва вайроналардан гишт олиб келиб кичикроқ бинолар қуриш билан чекланишга мажбур бўлди.

Шоҳмурод дарвешлар жамиятини ўз томонига жалб қилишга интилди. У отасининг вафотидан кейин ўз улушини садақа сифатида тарқатди. У ўқинган, оддий кийимда, бозорларни айланар, ўкириб йиғлаб, ҳаммадан отаси Дониёлбийнинг халққа қилган зуғуми учун узр сўрарди.

1785 йилда Дониёлбий вафот этди, шундан кейин Бухоро хонлигида ғалаён ва исёнлар кучайди.

Жонийларнинг сўнгги вакили Абулғозихон қатъиятчи эмас эди. У Шоҳмуродга оталиқ лавозимини эгаллаш ва амалдаги ҳоким бўлишга розилик беришини сўраб бир неча бор мурожаат қилди. У кўп марта рад жавобини бергач, ниҳоят рози бўлди, вазирлик (1785—1800 йиллар) лавозимини эгаллаб, қўзғолонларни тинчитди ва давлатда тартиб ўрнатди.

Сўнг Абулғозихонни тахтдан ағдариб, 1785 йилда ўзи тахтга ўтирди. Лекин зоҳидларча ҳаёт кечирди. Бир кеча-кундузда бир танга (20 тийин) сарфлар, оҳори тўкилган кийим кийар, жуда оз овқатланар, эски чодирда тунар, бирон-бир зиёфатда қатнашмас, ҳеч кимдан совға-салом олмас эди.

У Эронга қарши муттасил уруш олиб борди ва унга доим таҳлика солиб турди. 1789—1790 йилларда Марв ҳокими Байрам Алихон кучларини тор-мор келтириб, шаҳарни қўлга киритди. Бухоро ва Самарқандга 30000 асир олиб кетди. Уларнинг авлодлари узоқ йиллар марв номи билан машҳур бўлган. Янгидан қўлга киритилган ерларга ўз укаси Умарбийни ҳоким қилиб қўйди. Сўнг Мурғоб этакларида Исломобод қалъасини барпо этиб, унга куёвини бошлиқ қилиб тайинлади. Кўп ўт-

май Умарбий ажралиб чиқиб Исломободни босиб олди. Шоҳмурод укасига қарши чиқди, лекин Исломободни қўлга кирита олмади, шунда Султонбанд тўғонини бузушга буйруқ бериб жўнаб қолди. Марв шаҳри ва вилояти далалари 4—5 йил ичида даштга айланди, инқирозга юз тутди. Аҳоли Умарбийга қарши қўзғолон бошлади. Умарбий қочиб қолди.

Шоҳмурод бошқа ҳоким тайинлади, тўғонни тиклади, лекин Марв шаҳри илгаригидек ободонлик ҳолатига келмади.

Шоҳмурод лашкарлари муттасил Хуросоннинг бошқа ноҳияларига ҳужум қилиб туради. У Амударёнинг чап соҳилидаги собиқ Бухоро мулклари учун Афғонистон билан уруш олиб борди. XVIII асрнинг биринчи ярмида Афғон давлатининг асосчиси Аҳмадшоҳ Дурроний (1747—1773) Балх, Маймана, Андхуд ва бошқа вилоятларни босиб олган эди.

XIII асрнинг 70-йилларида Шоҳмурод Аҳмадшоҳнинг вориси Темушоҳ билан шартнома тузди, унга кўра Амударё Бухоро билан Афғонистон ўртасидаги чегара деб эътироф этилди.

Шоҳмурод «амири маъсум» (беғуноҳ амир) тахаллусини олиб, 1800 йилда вафот этди.

XVII асрнинг 40-йилларида Бухоро хонлиги

XVIII аср бошларида ўзаро низолар ва феодал ғалаёнлари натижасида рўй берган хўжалик вайронгарчилиги Мовароуннаҳрнинг бутун хўжалик ва маданий ҳаётини барбод этди, инқирозга олиб келди. XVIII асрнинг 20-йиллари бошларида ўтроқ ноҳияларнинг кўчманчи қозоқлар ва жунгорлар ҳужуми ва талончилиги туфайли аҳвол янада мушкуллашди.

Иқтисодий инқирознинг ташқи сабабларидан бири, чамаси, XVI асрда денгиз йўлларининг очилиб, XVII асрда қадимги қарвон йўллари бўйлаб савдонинг тўхташи бўлса керак. Ўрта Осиё халқлари жаҳоннинг савдо ва сийёсий марказларидан узилиб қолди, Оврупода фан ва техника соҳасида эришилган энг янги кашфиётлардан фойдаланиш имкониятидан маҳрум бўлишди. Юкорида баён этилган омилларнинг бари ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига монъелик қилди ва ички бозорни касод қилди.

Шаҳарлар таназзулга учради. Самарқанддек гавжум шаҳар ҳувиллаб, 1740 йилда деярли аҳоли яшамади, фақат қўрғондагина қарийб 1000 та онла бор эди.

Иқтисодий асосдан маҳрумлик Бухоро ва Хивада хонлик ҳокимиятининг сусайишига олиб келди. Шайбонийлар сулоласининг қулаши билан хонликка сайлаш буткул ўзбек қабилаларининг сардорларига боғлиқ бўлиб қолди. Хонликка сайлашда ўзбек қабилла бошлиқларининг таъсиридан қутилишга уринишлар зое кетди.

Иккирози XVIII асрнинг 40-йилларида ўзининг энг юқори чўққисига етди. Бу ҳол Эрон шоҳи Нодиршоҳга Бухоро ва Хоразмни нисбатан осонлик билан тобеъ этиш имконини яратди.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида иккирози бартараф этиш бошланди. Суғориш тармоқларини изга солиш бўйича катта ишлар олиб борилди. Савдо бир қадар жонланди. Қозоқ чўллари Россия тасарруфига ўтиши билан Ўрта Осиёнинг Россия билан савдо муносабатлари яхшиланди, Хива ва Самарқанд савдо марказлари сифатида ўз мавқеини тиклай бошлади, янги шаҳарлар барпо этилди, маданий марказлар жонланди. Мол — пул муносабатларининг ривожланиши хонликларда давлат ҳокимиятининг бирмунча мустақамланишига имкон берди. XIX аср бошларига келиб Бухоро хонлигида марказий ҳокимият мустақамлана бошладди, бу ҳол XIX асрнинг 40-йилларида иқтисодий иккирози бартараф этилиб, иқтисодда ривожланиш бошланганлигини далолат беради.

XVIII асрда Хива хонлиги

Хива хонлиги XVIII аср бошларида кечирган иқтисодий тушқунлик ўзбеклар билан туркманлар ўртасидаги чексиз урушлар, Бухоро хонларининг Хива хонлиги ишларига аралашуви, кўчманчи қозоқ ва қалмоқларнинг ҳужумлари, ниҳоят унинг Нодиршоҳ томонидан босиб олинishi туфайли ниҳоятда кучайди. XVIII аср бошларида Россиянинг Ўрта Осиёга қизқиши орта борди.

1714—1717 йилларда Бекович — Черкасский экспедицияси ташкил этилиб, Пётр I томонидан у Хоразмга юборилди. Бекович — Черкасский отряди тор-мор келтирилганлигига қарамай, аҳоли доим ўч олинishi хавфи билан яшайди. Шу вақтда Бухоро хони Абулфайзхон Шерғозига қарши ороликларни кўтарди, ороликлар ажралиб чиқиб Бухородан шаҳзода Темур Султонни чақиринди.

Шерғозихон вафотидан кейин чингизий — қозоқ, Элбарс (1728—1740 йиллар) хон бўлди.

Элбарс Эронга бўйсунибдан бўйин товлаганидан кейин Бухорони ўзига қарам қилиб олган Нодиршоҳ Хоразмга юриш қилди. Элбарс Хазорасп яқинида Нодиршоҳ қўшинлари билан тўқнаш келиб, мағлуб бўлди. Нодиршоҳ Хонқа қалъаси томон юриш қилганда бу ҳол кўчманчи туркманлар ва бошқа аҳоли ўртасида катта саросимга сабаб бўлди. Элбарс Нодиршоҳдан олдинроқ отини қамчилаб, Хонқа қалъасини эгаллади.

Қалъани қамал қилиш давом этаётган бир вақтда хиваликлар 1730—1732 йилларда рус фуқаролигини қабул қилган Кичик қозоқ жузи хони Абулхайрни ўзларига хонликка таклиф қилишган. Бироқ Абулхайрхон хонлиكنи деярли бошқармади.

У тахтга ўтирганидан кейин иккинчи кунёқ (1740 йил 8 ноябрь) Нодиршоҳга сулҳ тузиш ҳақида мактуб юборди. Бу даврда Анна Иоановна ёрлиғи билан Хивага жўнатилган рус геодезиячиси Муравин мактубини Нодиршоҳ саройига элтади. Муравин Нодиршоҳга Абулхайрхоннинг рус маликасининг фуқароси эканини тушунтиради. Нодиршоҳ шартномани имзолашга рози эканлигини билдиради, лекин унинг ҳузурига шахсан Абулхайрхоннинг ўзи келиши зарурлигини айтади. Абулхайрхон Нодиршоҳ ҳузурига бориш баҳонасида юртига қочиб қолади, бинобарин, унга 6—7 кунгина подшоҳлик қилиш насиб этган.

Нодиршоҳ Хонқа қалъасини қўлга киритди, у ерда Элбарс ҳалок бўлди.

Кейин Нодиршоҳ Хивани эгаллади ва унга ўз кишини ҳоким тайинлаб, Чоржўй орқали Эронга қайтди.

Нодиршоҳ ҳужумидан сўнг Хива бир неча йил мобайнида ўзини ўнглай олмади. 1741 йилда Оренбург ярмаркасида биронта хивалик йўқ эди ва бир неча йил бадалида Оренбургга қорамоллар қозоқлар томонидан жуда оз миқдорда олиб келинади, уларни хиваликлар сотиб олишарди.

Бироқ Абулхайрхоннинг ўғли Нуралихон ҳокимлик қилаётган Шимолий оролликлар мустақил қолдилар. Нурали томонидан гиж-гижланган хиваликлар 1741 йилда эронликларга қарши қўзғолон кўтардилар, Хива ҳукмдори қўшинни тор-мор келтирди, Хива тахтига Нурали ўтирди. Аммо Нурали атиги ярим йилгина ҳукмдорлик қилди.

Доғистон лезгинларига қарши қилган юришларидан қайтган Нодиршоҳ ўғли Насрулла Мирзони Хивага жўнатди.

Хива амалдорлари Насрулла Мирзо олдида айбдор эканликларини эътироф этишди. Шундан сўнг Нодиршоҳ хиваликларни кечириб Хуросонда турган Элбарсхоннинг ўғли Абу Муҳаммадни Хивага ҳоким этиб таъинлайди.

Насрулло Мирзо туркман — текаларни ва йомудларни Хоразмдан Хуросонга кўчирди. Нурали ўзи ўрганиб қолган чўлга қочади.

XVIII асрнинг 40-йилларида Хивада бир неча хон алмашинди.

Аҳолидан олинадиган солиқларнинг оғирлиги туфайли аҳоли ўлпончиларга итоат этмай қўяр ва кўпинча уларни ўлдиришарди.

Хонлар ҳокимиятдан айрилиб, сохта ҳукмдорларга айланишганди, 1763 йили ўзбекларнинг қўнғирот уруғидан бўлган иноқлар хон номидан хонликни бошқаришган. Сохта хонлар асосан Чингизхон авлодлари ҳисобланган қозоқ султонлари орасидан танланар эди.

XVIII аср охири ва XIX аср бошларидаги сўнгги хонлар иноқлар қўлида итоаткор восита бўлиб қолган эдилар.

Бундай алғов-далғов даврда деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли кўчманчи туркманларнинг муттасил ҳужумлари туфайли хонавайрон этилди.

Аҳоли Бухоро ва бошқа мамлакатларга бош олиб кета бошлади. Хиванинг ўзида 40 тага яқин оила қолди. Очарчилик бошланди.

Иқтисодий ва сиёсий тушқунлик даврида 1763 йилдан қўнғирот уруғининг бошлиғи иноқ Муҳаммадамин ҳукмронлиги энг нуфузли ҳисобланган.

1770 йилга яқин у туркман уруғларига талафот етказди. 1782 йилда бухороликлар ҳужумини муваффақиятли равишда қайтарди.

Муҳаммадамин қўнғирот уруғи иноқлар сулоласининг ҳукмронлигига асос солди. Кейин Муҳаммадамин уларни ўз хоҳиши билан алмаштирди.

XVIII аср охирларида Хивага ташриф буюрган шифокор Бланкеннагелнинг ёзишича, сохта хон халққа йилига уч мартагина кўринган, бошқа вақтларда қаттиқ назорат остида хилватда яшаган ва ҳатто энг зарур нарсаларга ҳам зорикқан.

Петербурглик мешчан, рус асири Яков Петров бухороликларда қулликда бўлиб Абулғози (асли қорақалпоқ) ҳақида ёзар экан, унинг шаҳардан ташқарида алоҳида уйда яшаши ва ташқарига чиқмаслигини таъкидлаган эди. У давом этиб ёзади: «Абулғози ёш, иши

йўқлигидан ҳовлида болалар билан ўйнайди. Тўй ёки тантаналарда унга шоҳона кийим кийдириб, шаҳар бўйлаб олиб юришади».

Иноқ даврида махсус кенгаш бўлиб, унинг таркибига қушбеги, меҳтар, вазир ва оталиқлар кирган. Иноқ ва кенгаш чинакам ҳокимият бўлиб, у барча ишларни хон номидан юритар, лекин уларни ҳеч ким билмасди.

XIX аср бошларида ягона хонлик ҳокимияти қарор топади. Мухаммадамнинг ўғли Аваз (1790—1804 йиллар) ҳалиям иноқ унвонини сақлаб қолган ва сохта хон ёрдамида ҳукмронлик қилган. Бироқ унинг ўғли Элтузар навбатдаги сохта хон Абулғозини тахтдан ағдариб, хонлик унвонини ўзи олди. У 1804—1806 йилларда хонлиكنи бошқариб, қўнғирот қабиласининг янги сулоласига асос солди.

XVIII асрда қорақалпоқлар

XVIII асрда қорақалпоқлар Хива хонлиги тарихида катта аҳамият касб эта бошлайди. Улар Орол ўзбеклари билан биргаликда Хиванинг сиёсий жараёнларида иштирок этади.

Қорақалпоқлар XVIII асрда қўчманчи — чорвадор бўлиб қолаверишди: уларнинг кўплаб от, қўй, эчки ва сигирлари, озроқ туялари бор эди. Утовларда яшашган. Лекин XVII асрдан деҳқончилик қилишга ўтишди, XVIII асрга келиб эса деҳқончилик чорвачилик билан бир қаторда хўжаликнинг етакчи соҳаси бўлиб қолади. XVIII асрда қорақалпоқлар сунъий суғориш усулидан фойдаланишади. Бугдой, тарик, арпа экишади. Улар ҳатто нон сотишар ёки қорамолларга айирбошлашарди. Қозоқлар, бундан ташқари, улардан ўлпон тарзида бугдой олишарди.

Қорақалпоқлар бир неча уруғларга бўлинган, уруғлар эса гуруҳларига бўлинган. Уруғларга акобир, оқсоқол, кадохдо, баҳодур ва бийлар бошчилиги қилинган. XVIII асрда уруғ аслзодалари бошқаришган. Му-сулмон руҳонийлари — эшон, шайх ва бошқалар уруғ аслзодалари билан узвий боғлиқ эди. Баъзан мулла ва шайхлар уруғ оқсоқоллари бўлишган.

XVIII асрда қорақалпоқларда ҳали давлат таркиби топпаган эди. Вақти-вақти билан уларда келгинди қозоқ хонлари ҳукмронлик қилишган. Масалан, XVIII аср охирларида Қучумхоннинг авлоди, 1720 йилда эса қозоқ шаҳзодаси Семена хонлик қилган.

XVIII асрнинг 20-йилларида уларга ва қозоқларга жунғорлар ҳужум қилишди. Жунғорлар 1723 йилда Сирдарё этакларини босиб олиб, Тошкентни қўлга киритишди.

Жунғорлар қорақалпоқларни шимоли-ғарбга — Илоқ дарёси томон сиқиб боришди.

1722—1724 йилларда қорақалпоқлар кўп марта Ёйиқ (Урал) дарёси бўйидаги рус шаҳарларига ҳужум қилишди ва ҳатто Самарага қадар етиб боришди. Ёйиқ дарёси бўйидаги қалмиқлар ҳудудини босиб олишга ҳаракат қилишди. Русларни уларнинг Бошқирдистонга кириб бориши эҳтимоли хавотирга соларди. 1722 йилда руслар қорақалпоқларнинг элчиси Эшмуҳаммад билан «тинчлик ва дўстлик» ҳақида битим тузиш учун музокара олиб борди. 1731 йилда қорақалпоқларни рус фуқаролигига ўтказишга уринишлар бўлган, қорақалпоқ оқсоқоллари ҳатто қасамёд ҳам қилишган. Музокара-лар 1733 йилда Кичик қозоқ жузининг рус тобелигига ўтиш масаласи муносабати билан қайта тикланди.

Сенатнинг обер-котиби Н. Кириллов Ори шаҳри қурилиши лойиҳасида Урта Осиёга боровчи рус карвонларини таловчи қорақалпоқларни янги шаҳарда савдога жалб этиш, уларнинг фарзандлари учун мактаблар қуриш ва ҳоказолар воситасида мурасага келтиришга уринди.

1733 йили Ғойибхонга қорақалпоқларни Россиянинг фуқаролигини эътироф этиш ҳақида ёрлиқ юборилди ҳамда савдо муносабатлари эркин олиб борилишига, уларни Ёйиқ казакларидан ҳимоя қилишга ваъда берилди. 12 минг қорақалпоқ онласи қасамёд қилди. Лекин тайинли оқибати кузатилмади. 40-йиллар бошида қорақалпоқ оқсоқолларининг бир қисми яна Россияга бўйинсуниш масаласини кўтарди.

1742 йилда қорақалпоқларни рус фуқаролигига қабул қилиш ҳақида Петербургдан қорақалпоқ «султонига» ёрлиқ юборилди. Оммавий қасамёд қилинди. Лекин бу гал ҳам Петербург шартномаси муваффақият қозонмади.

Қорақалпоқлар 1750 йилда жунғорлар томонидан тазйиқ кўрган, жануби-ғарб томонга, Хива хонлиги chegarалари яқинига чекина бошлайдилар. Сирдарёда қарийб олти минг оила бор эди, ўн йилдан кейин эса биронта ҳам қолмади. Кўчманчиларнинг Сирдарё бўйларидаги манзилларини қозоқлар эгаллашди. XVIII аср ўрталарида қорақалпоқларнинг бир қанча онлалари Муҳаммад Раҳимнинг буйруғига кўра Бухоро хонлиги

худудига, Зарафшон дарёси водийсига ўтишди. Уларнинг асосий қисми ғарбга Амударё мансабининг шарқий қисмидаги Янгидарё томон кўчиб ўтди. Бу ноҳия XVIII—XIX асрларда Қорақалпоқ ерлари деб аталган. Янги ерларда қорақалпоқлар қўнғиротлар билан бирга Хива хонига қарши кўтарилдилар, оролликларга уларнинг хон амалдорлари қўлларга қарши курашида ёрдамлашдилар. Хива хони Шерғозихон қорақалпоқларни бўйсундиришга муваффақиятсиз уринди, лекин фақатгина уларни Орол денгизи томон суриб борди. XIX аср бошларида эса қорақалпоқлар Хива хони томонидан тўла бўйсундирилди.

Фарғона ва Тошкент XVIII асрда

Фарғона мулклари, бошқа ерлар сингари, Бухородан ажралиб, XVIII асрда алғов-далғовли, талон-торожлик ва иқтисодий инқироз даврини бошидан кечирди.

XVIII аср ўрталарида Фарғона билан қўшни бўлган Жунғория (Қалмиқистон) Хитой императори Қуэн-Луи томонидан талон-торож қилинди, натижада жунғорлар ғарбга интилиб Фарғонага кириб бордилар. Қонли жанглар жунғорларнинг чекиниши билан тугади.

Бироқ Фарғона ҳукмдорлари ҳарбий кучларни ташкил қилолмадилар ва мустақкам давлат апаратига эга эмас эдилар. Турли кўчманчи ва ярим кўчманчи қабилалар бундан фойдаланишди. Кўп кишилик ва қудратли қипчоқ улўғлари катта кучга эга бўлиб, улар бозордан қайтаётган шаҳарликларни талашган.

Бу жабр қўқонликларни ғазаблантирди, улар қипчоқларни калтакладилар, қипчоқлар эса, ўз навбатида ўз қабиладоларлари учун шаҳарликлардан ўч олиш мақсадида Қўқонга юриш қилдилар. Қипчоқлар Тўрақўрғон ва Аравонни қўлга киритишди ва бу ерларни талон-торож этишди. Шохрўхнинг ўғли Абдулкаримхоннинг яқинлашиб келиши ва қўқонликларнинг қирқ нафар қипчоқ бошлиқларини ўлдириши натижасида муайян вақт низолар тўхтади.

Аштархонийлар ҳукмронлигининг сўнгги йилларида уларнинг Сирдарё бўйлаб чўзилган шимолий ерлари Тошкент, Туркистон, Чимкент ва бошқалар қозоқ султонларининг ҳукмронлиги остига ўтди.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида Тошкентда ҳокимият XVI асрнинг машҳур шайхи Шайхонтоҳур (Шайх Хованди Тоҳур)нинг авлодлари бўлмиш хожалар қўлига ўтди. Уларга Юнусхожа бошчилик қилди. Тошкентнинг

тўрт даҳаси — Шайхонтоҳур, Себзор, Қўкча, Бешёғочнинг ўз ҳокимлари, ўз қўшини бўлиб, улар бир-бири билан доим курашиб келган.

Бунинг оқибати ўлароқ деҳқончилик таназзулга учраган, боғлар вайрон бўлган, ҳунармандчилик тўхтаб қолган, бу — 1800 йилда Тошкент яқинидаги конни кўриш учун ўртоғи Бурнашев билан Тошкентга келган кончилик чиновниги Поспеловнинг берган шохидлигидир.

Қозоқлар ҳужуми олдидан бўладиган доимий таҳлика тошкентликларни дарвешларга мурожаат этишга ва Юнусхожани ўзларига ҳоким қилиб сайлашга ундади. Юнусхожа шаҳар атрофига девор айлантирди, кейин қозоқлардан Тошкентга қарашли ерларни тартиб олиб, Тошкент вилоятида кўчманчилик қилиб юрган қозоқларни ўзига бўйсундирди.

Ҳўжалик инқироzi ва алғов-далғовлар Бухоро ҳамда Хиванинг маданиятига акс таъсир кўрсатди. XVIII аср бошларидаёқ Улуғбек мадрасаси бўм-бўш эди, у ерда биронта талаба истиқомат қилмаган. Зарафшоннинг тоғлик элига қарши юришга ҳозирлик кўрган Муҳаммад Раҳимхон мадраса биносини буғдой билан тўлдирди. Унинг мақсади аҳолини шаҳарга жалб қилиш, уни қайта тиклаш эди.

Бухорода ҳам аҳвол яхши эмас эди. Мактаб ва адабиёт таълимида илгаригидек улуг ўзбек шоири Алишер Навоий ҳамда классик форс адабиётининг шеърятини алоҳида катта ўрин тутди. Таржима асарлари кўп эди.

Оғир иқтисодий шароит тасаввуф адабиётининг ривожига имкон берди. XVIII аср ўзбек тасаввуф адабиётида энг ажойиб асар «Девони Машраб» шеърини дostonи бўлди. Бу халқ китоблари сирасига кирган асардир. Унда Машрабнинг халқ дилидаги сиймоси ўз бадий ифодасини топди. Бу дoston ҳаттотлар томонидан бир неча бор кўчирилди, Ўрта Осиёнинг энг оммабон китобларидан бири бўлиб қолганди.

Ҳиндистон билан алоқалар давом этди. Форсийда ёзган ҳинд шоири Бедил Ўрта Осиёда жуда машҳур эди. Бедил ўз ижодида тасаввуф суфий фалсафасига асосланди. Унинг шеърлари шикаста хати услубида кўчирилиб, зарҳал билан безатилган.

XVIII аср меъморчилик обидаларидан бизгача жуда озгинаси етиб келган. Бухоро Регистонининг ғарбий томонида Арк кираверишининг рўнарасида 1712 йилда қурилган каттагина Болои ҳовуз масжидини айтиб ўтиш жоиз.

XVIII аср охирларида Ўрта Осиё ҳудудида учта хонлик — Бухоро, Хива ва Қўқон хонлиги мавжуд эди. Бироқ бу хонликлар феодал бўлинишларга барҳам бера олмади. Жуда катта ҳудудда мустақил туркман ва қозоқ қабилалари кўчиб юришарди, майда феодал ўлкалар мавжуд эди. Жумладан, Бухоро яқинида — Шаҳрисабз, Хива хонлигининг шимолӣ қисмида Орол, Қўқон ва Бухоро оралиғида Жиззах ва Уратепа, бошқа ўлкалар шулар жумласидандир. Тожикистоннинг анчагина қисми маҳаллий ҳокимларнинг ҳокимияти остида эди (Қоратегин, Ҳарвоз, Боҳон, Шугнон ва бошқалар).

Зарафшон водийси ўзининг бош шаҳарлари Самарқанд ва Бухоро (хонлик пойтахти) билан биргаликда Бухоро хонлигининг маркази эди. Бухоро хонлиги таркибига: Нурота ноҳияси, Амударёнинг ўнг соҳилидаги ерларнинг бир қисми (Чоржўй, Қарши, Карки) кирган. Балх, Шаҳрисабз, Қитоб гарчи Бухоро ўлкалари ҳисобланса-да, Бухоро хонлигидан чиқиб кетган. Жиззах, Уратепа, Хўжанд ва Тошкент Қўқон хонлиги таркибига ўтди. Марв Хива хонидан ўз ҳуқуқини талаб қилди.

Бухоро хонлигининг халқи ўтроқ ва кўчманчилардан иборат эди. Қадимдан бу ерда яшаб келган тожиклар ва турк-қарлуқлар ва бошқалар, араблар, эронликларнинг авлодлари бўлган марвликлар, лўлилар, ва жуҳудлар, қисман ҳиндулар ва форслар ўтроқ эди.

Кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли асосан Қашқадарёда ва Зарафшон водийсида жойлашиб қолган кўчманчи ўзбекларнинг кўплаб қабилаларининг авлодларидан таркиб топган. Айрим маҳаллий турк қабилалари, хусусан хитой-қипчоқлар, маркатлар (Денов ноҳиясида) шунингдек Амударёнинг ўнг соҳили бўйлаб Чоржўйдан бошлаб туркманлар ҳамда қозоқлар ҳам ярим кўчманчи аҳоли бўлиб қолаверишди.

XIX аср ўрталарида хонликдаги барча аҳолининг умумий сони, чамаси 2,5 миллион кишидан ортиқ бўлган.

Эксплуатация қилинаётганлар асосан кўп сонли ўтроқ аҳоли ва ўтроқликка ўтган кўчманчи ўзбекларнинг бир қисми, шунингдек ҳунарманд ҳамда савдогарлардан иборат эди.

Мамлакат тепасида турган манғит сулоласи ва унга яқин кўчманчи ўзбеклар имтиёзли ўрнида эди: Бухоро маъмурий раҳбариятидаги амалдорларнинг аксарияти

Ўзбеклардан эди. Улар ўзларини «оқсуяклар» деб аташар, маҳаллий туркий тилли аҳоли эса «сартлар» деб юритишар эди. Сартлар Хиванинг энг кўп сонли аҳолиси ҳисобланарди (Бу ном этник ном эмас, сарт — ўтроқ, шаҳарлик, савдогар деган маъноларни ҳам англатган).

Сайидлар (пайғамбар Муҳаммад алайҳиссаломнинг уч халифаси авлодлари ёки сохта авлодлари) номини олган араблар гуруҳи ҳам имтиёзли қатламга мансуб эди.

Ҳинд, жуҳуд ва шу каби ғайридинлар жуда камситиларди. Ҳиндлар ё чой сотишар ёки судхўрлик қилишар, жуҳудлар эса газлама бўяшар, пойафзални таъмирлашар ва шунга ўхшаш ишларни бажаришарди.

Хива хонлигининг аҳолиси 350—500 минг кишидан иборат эди.

Хоразмийларнинг қадимий ўтроқ аҳолисининг асосий қисми ўзларини сартлар ёки татлар деб юритишарди. Булар асосан қипчоқ, қанглилардан иборат эди. Оренбург ва Астрахан орқали Россия билан олиб бориладиган барча ички ва ташқи савдо уларнинг қўлида эди. Бироқ аҳолининг ана шу гуруҳи энг ҳуқуқсиз ҳисобланган. Кўчиб келган ўзбеклар кўпинча деҳқонларга ёки яримкўчманчиларга айланган.

Қорақалпоқлар қисман Амударёнинг ўнг соҳилида кўчманчилик қилишган, бир қисми эса Орол денгизидан жанубда ўтроқ ҳолда жойлашган. 1820 йилда улар қарийб 100 минг нафар эди. 1850 йилга келиб эса 20 минг нафар қолди. Қолганлари Бухоро хонлигига кўчиб ўтишди.

Амударё этакларида оз сонли қозоқлар кўчманчилик қилишган. 1850 йилда қозоқлар рус даштларига ўтишди.

Араблар аҳолининг оз қисмини ташкил этган (Гурлан, Питноқ, Шоҳобод, Қиёт — Қўнғирот ва Янги Урганч ноҳиялари). Булар хожа, шайх ва сайидлардир.

Кўчманчи ва ярим кўчманчи туркманлар (5—8 минг кулба) алоҳида яшаганлар.

Қўқон хонлиги минглар сулоласи ҳукмронлик қилган даврда кенгайди. Шоҳруҳ ва Норбўтабий даврида хонлик ҳудуди Фарғона ҳамда Хўжанд билангина чекланган. Норбўтабийнинг вориси Олимхон (1800—1809) Тошкент ва Чимкентни забт этган. Умархон (1809—1822) Туркистонга қадар етиб бориб, Сирдарё бўйлаб кўчманчилик қилиб юрган қозоқларни ўзига бўйсундирди. Қўқонликлар 50-йилларга келиб Еттисув, Или водийсининг каттагина қисмини забт этиб, Қашқарни қўл

га киритишга уринишди. Босиб олинган жойларга қалъа ва шаҳарлар барпо этишди, уларга Фарғонадан деҳқонлар, ҳунармандлар, савдогарлар кўчиб келишди.

Қўқон хонлиги аҳолисининг кўп сонли гуруҳини қадимги аҳоли авлодлари ташкил этган. Улардан бир қисми этник тарзи ва тили — тожик тилини сақлаб қолган ва тоққа яқин ҳамда Помирнинг тоғ деҳқончилиги вилоятларида, қисман Тошкент вилоятида яшаган.

Фарғона водийсидаги мураккаб этник таркибининг энг кўп сонли аҳоли гуруҳини туркийлар ташкил этган. Улар Тошкент вилоятида, Еттисувда, Қозоқ даштларининг жанубий қисмида яшаган. Бу гуруҳнинг умумий номи Хивадагидек «сарт» бўлган, қирғизлар ва кўчманчи ўзбеклар ҳам улар билан қоришиб кетиб, ўтроқлашган. Минг уруғига мансуб ўзбеклар илгарироқ ўтроқлашган.

Мусулмонқул қипчоқ мингбоши лавозимини эгаллаганда Шералихон (1842—1845 йиллар) ҳокимияти даврида сиёсий мавқеи кучли бўлган қипчоқлар ҳам ярим-кўчманчи халқлар жумласига кирган. Бироқ кейинчалик аҳоли Мусулмонқул қипчоқнинг жазосини берди.

Қирғизлар ҳам кўчманчи эди. Хоразмдан кўчиб келган қорақалпоқлар ҳам ярим кўчманчи эди.

Тошкент ва Чимкентнинг шимолида, Туркистонда кўчманчи қозоқлар, шунингдек тил жиҳатдан ўзларини XVII асрда ўзбек деб ҳисоблаган қурама (қозоқларнинг ўзбеклар билан дурагайи) яшаган.

Кўчиб келган аҳоли сони кўп эмас эди, булар — қашқарлар, ҳинд — менялар, араблар ва нўғайлардир. Нўғайлар XVII асрда Россиядан келиб Тошкент яқинидаги Нўғойқўрғон қишлоғига жойлашган.

XIX асрнинг биринчи ярмида ўзбек хонликлари иқтисодийида мол-пул муносабатларининг ривожланиши кузатилади. Қишлоқ хўжалик ноҳиялари ва муайян турдаги хом ашё билан таъминлаб туриладиган ҳунармандчилик марказлари пайдо бўлди.

Масалан, Шаҳрисабз XIX асрда Бухорони юқори сифатли пахта билан таъминлаган. Пахта хом ашёсининг яна бир маркази Қўқон эди.

Бухоро XIX асрнинг биринчи ярмида ип газлама ишлаб чиқариш бўйича муҳим марказ бўлиб қолган, бундай газламалар Ўрта Осиё ва Россия ноҳияларига юборилган. Бухоро ҳамда Фарғона шаҳарларида ҳам шойи (Марғилон) тўқилган. Қўқон ва Самарқанд эса ёзув қоғози ишлаб чиқарадиган марказлар эди. Металл ишлаш соҳасида эса Наманганда жамланган. Ҳисор қу-

рол ишлаб чиқариш бўйича машҳур бўлган. Бухоро вириллиги дегрезлик соҳасида ўзига хос йирик марказ эди. Чорвачилик билан боғлиқ ҳунармандчилик буюмлари Тошкентда ишлаб чиқарилган. Тивит буюмлар Братепа, пойафзал Каттақўрғонда тайёрланган.

XIX асрда тарқоқ мануфактура тарзида тўқимачилик ишлаб чиқариши вужудга кела бошлайди (Тошкент). Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлайдиган кичик-кичик корхоналар (тегирмон, жувозхона) барпо бўла бошлаган. Қўқонда 1858 йилда замбарак заводи қурилган.

Ҳунармандчилик ишлаб чиқаришининг ривожланиши ва саноат марказларининг барпо бўлиши келгусида ягона Урта Осиё бозорининг вужудга келиши учун қулай шароит яратди. Савдогарларнинг фаолияти кенгайди.

Мол — пул муносабатларининг ривожланиши солиқлар турининг ўзгаришига олиб келди. Гарчи, илгаригидек маҳсулот солиғи (буғдой) устунлик қилса ҳам пул тарзидаги солиққа ўтиш кузатилади. Хивада ер солиғи — пул билан, моллардан закот ҳам кўчмачилардан пул билан йиғилган.

XIX асрда хилма-хил меҳнат мажбуриятлари бўлган: деҳқонларнинг суғориш, шаҳар мудофаа иншоотларини таъмирлашда ишлаб бериши ва ҳоказо.

Гарчи ихтисослашнинг кўртаклари кузатилган бўлса-да, XIX аср бошларида ишлаб чиқариш усули эскилигича қолди. Феодал хўжаликда рўй берган ўзгаришлар ўзбек ва қорақалпоқлар ўртасида уруғчилик — қабила тузумининг парчаланиш жараёнини тезлаштирди, қорақалпоқлар XIX асрда ўтроқ деҳқончилик қилишга ўтишди.

Хонлиқни олий табақа руҳонийлар ва маҳаллий савдогар вакиллари билан иттифоқда ўзбек ҳарбий-феодал зодагонлари бошқаришди.

XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон хонлигида илк бор йирик каналлар қазилган. Зарафшон ва Хиванинг суғориладиган ноҳияларида янги ўзбек уруғчилик — қабила манзилгоҳлари (Қипчоқ, Манғит, Найман, Сарой ва бошқалар) вужудга келди. Умархон Наманган вилоятини ўзбек қабилаларига фойдаланиш учун сотди.

Жамиятнинг ижтимоий тузилишида ҳам силжиш рўй берди. Илгари марказий ҳокимиятдан мустақил бўлган феодал қабила зодагонлари мағлубиятга учради. Мағлуб феодалларнинг ерлари хонлар ва уларнинг қарин-

дошлари қўлига ўтиб кетади. Бадавлат феодалларнинг ер сотиб олиши кучаяди.

Бухорода ҳайдаладиган ерлар икки хил эди: лалми ёки баҳори, суғорилмайдиган ва оби ёки жўйи — сунъий суғориладиган ерлар.

Хива хонлигида деҳқончилик қилиш мушкул эди. Ерлар Амударёдан олинган катта каналлар орқали суғориладди. Суғориш ҳайвонлар ҳаракати воситасида ишлатиладиган чигирлар ёрдамида амалга оширилган.

Қўқон ва Бухоро хонликларидаги ерлар қуйидаги белгиларга кўра бўлинган: мансублиги бўйича: 1) ҳосилнинг $\frac{1}{5}$ қисмидан то $\frac{1}{8}$ қисмигача миқдорда солиқ олинадиган оддий хусусий эгаликдаги хирож ерлари; 2) подшоҳнинг ихтиёрида бўлган давлат ёки амлок ерлари. Турли жиноятлар учун мусодара қилинган ерлар амлок ерларига айлантирилган; Ана шундай ерларни ишлаш учун турли кишиларга тақдим этилиши мумкин бўлган, бунақанги ерлар танҳо ерлар бўлиб қолган. Амиргами ёки бошқа шахсгами, хуллас, кимга тўлаш деҳқонлар учун барибир эди. 3) Ҳар қандай солиқдан озод қилинган ерлар (мулки ҳурр). Улардан даромаднинг $\frac{1}{10}$ қисми миқдорда ўлпон олинган. Бу асосан арабларнинг мулклари эди; 4) вақф ерлари (мулкки вақф) алоҳида тоифани ташкил этган, бундай ерлар хусусий эгаликдан мусодара қилинган ёки ҳадя этилган, масжид, мазор, хонақо, мадрасаларга ажратилган ерлар ва карвонсарой ерлари. Бундай ерлардан солиқ олинмаган.

Кам ерлик ва камсувлик шароитида камбағал деҳқонлар пайдо бўлган. Улар тенг шерикликка бегона ерларда ишлай бошлашган, яъни ҳосилнинг ярмига ёки тўртдан бирига ишлашган. Уларни яримчи, чорикор ва ҳоказо номларда аталган. Корандалар, бой олибсотарлар ва судхўрлар шу тарзда вужудга келиб, деҳқонларни кўпроқ асоратга солдилар.

Бошқа хонликларга қараганда Қўқонда ёлланма ишчи кучи кўпроқ, қуллар меҳнати эса кам қўлланган.

Хивада ерларнинг кўп қисми (қарийб ярми) хон ва унинг қариндошларига тегишли бўлган, қолган ерлар давлат ихтиёрига олинган ёки деҳқонларга ё амалдорларга берилган. Бу ерларни ишлаётган корандалар ҳосилнинг кўп қисмини топширар эди. Хивада қишлоқ ерлари одатда мулк деб аталган.

Дарвеш, эшонлар ва шайхлар ҳам деҳқонлар ва кўчманчи чорвадорлар кучидан фойдаланишган.

Савдогарларнинг юқори табақалари феодаллар сингари йирик ер майдонларига эгалик қилишган ва корандалар меҳнатидан фойдаланишган.

Хунармандлар ва усталар ўрта аср Оврупосидагидек муайян уюшмаларга бирлашган бўлиб уларга бадавлат усталар раҳбарлик қилишар эди. Рўйхатда 32 та хунармандчилик корхонаси бўлса-да амалда кўпроқ эди.

Ички савдо суст ривожланган.

XIX асрнинг I-ярмида Россия ва бошқа мамлакатларнинг сармояси Ўрта Осиёга кириб кела бошлади.

Хонлик ташқи мамлакатларга пахта, қуруқ мевалар, ип газлама, чўян ва бошқалар чиқарган. Бошқа мамлакатлардан эса жун-газлама, бўёқ, қанд, калиш, керосин ва ҳоказолар олиб келган.

Бухоро, Самарқанд, Қоракўл, Қарши ва Чоржўйнинг қул бозорларида эроний, рус ва қалмиқ қуллари билан савдо қилиш алоҳида савдо гуруҳини ташкил этар эди.

Рус қулларининг меҳнатидан Хива ва Бухоро хонликларидаги феодалларнинг ерларида фойдаланилган.

Бошқарув ва молия ишлари

Ўз сиёсий тузилишига кўра Ўрта Осиё хонликлари Яқин Шарқнинг бошқа мусулмон давлатларига (оврупо давлатлари билан яқин бўлган Туркия, Эрон ва Миср-га) мутлақо ўхшамас эди.

XIX асрда Бухоро хонлигига амир ҳокимлик қилган. Арабча бу унвон пайғамбар Муҳаммаднинг ноиб — халифа бошқарадиган яхлит мусулмон давлати вилоятларидан бирининггина ҳокими эканини англатади. Бироқ Бухоро амири Хива ва Қўқон давлатларининг хонлари сингари бир давлатнинг мутлақо чекланмаган ҳокими эди.

Уларда алоҳида давлат бюджети бўлмаган. Мол-мулк ва хазина амир ёки хоннинг мулки бўлган.

Ўзбекларнинг қўнғирот уруғидан чиққан хон Хиванинг олий ҳукмдори эди. Давлат ҳаётига оид турли масалаларни ҳал этиш учун Муҳаммад Раҳимхон I (1806—1825) нуфузли амалдорлардан иборат девон, яъни кенгаш тузган.

Бухорода олий маъмурий ҳокимият қушбегига тааллуқли эди. Қушбеги катта (бош) вазир ҳисобланган. У Бухоро вилоятининг (ўн туман) ҳокими ҳам бўлган. У амир яшаган аркда истиқомат қилган. Ҳоким ёки беклар унга бўйсунган. Қушбегини поёни — иккинчи (қуйи) шахс бўлиб, у арк этагида яшаган, молиявий

ишларни бошқарган. Учинчи шахс — тўпчибошийи лаш-
кар (артиллерия қўшини бошлиғи) ва ҳоказо. Биноба-
рин, юқори ва кичик амалдорлардан таркиб топган ул-
кан маҳкама бўлган.

Хива ва Қўқонда ҳам маъмурий бошқарув тақрибан
шундай тузилган.

Маҳаллий бошқарув вилоят беклари томонидан
амалга оширилган Амлокдорлар давлат солиқларини
оқсоқоллар, аминлар (солиқ йиғувчилар), мироблар ва
бошқалар орқали ундиришган.

Қишлоқ жойларда ҳокимият доруғалар (ноҳия бош-
лиқларига) ва бошқаларга берилган.

Шаҳарларни бошқариш ҳокимлар, уларнинг ёрдам-
чилари — юзбоши ва кадхудолар қўлида бўлган.

Бухорода амирга энг яқин киши қозикалон бўлиб,
уни амир тайинларди. Қозилик маъмуриятдан муста-
қил деб ҳисобланганлиги учун қози аҳамияти жиҳати-
дан ҳоким ёки бек билан тенг эди. Қози шарият ақида-
ларига қўра иш олиб борган. Қозининг қарори қатъий
бўлиб, шикоятга ўрин йўқ эди. Мураккаб ҳолларда қози
ишни уламолар ҳукмига ҳавола этган. Улим жазоси
учун қози амирнинг рухсатини олиши керак бўлган.
Ҳукм дарҳол ижро этилган. Жазо турлари: жарима со-
лиш, қамоқ, дарра уриш, қўл ёки оёқ бармоқларини ке-
сиш (ўғирлик қилганлиги учун) ва қизиб турган ёққа
тиқиш. Катта гуноҳ қилганларини баланд миноралардан
ташлашган. Эътиборли қариндош-уруғлари, биродар-
лари бўлган гуноҳкорларни сотиб олиш мумкин бўлган.

Амир томонидан қонуншунослар орасидан тайинлай-
диган муфтийлар катта мавқега эга бўлган. Муфтийлар
фатво чиқаришар эди. Уни муҳр билан ёки бир неча
муфтийнинг муҳри билан тасдиқлаб қозига берган ва
қози унинг асосида ҳукм чиқарган.

Шаҳарларда пойтахтнинг бош қозисига бўйсунди-
ган қозилар бор эди.

Айрим қабилаларнинг ўз қозилари, масалан қора-
қалпоқларнинг ўз қозилари бўлган. Улар ҳам Бухорода
бўлганидек жинсий ишларда қаттиқ жазоларни қўл-
лашган: дарра уришган, қулоқ-бурунни кесишган, бош-
ни танасидан жудо қилишган, қозиққа ўтқазинган.

Қозикалондан кейин барча учала хонликда раис
ёки муҳтасиб муҳим ўрин тутганки, унинг вазифаси
аҳолининг юриш-туришини кузатишдан иборат бўлган.
Раис масжидларга бориб, ибодатга келганларни рўйхат
бўйича текширар, бозорларга борар, ўлчов ва тарози
ишларини текширарди. Бухоро раисига бошқа шаҳар

ва манзилларнинг раислари бўйсунмишган. Осоишта-
ликни сақлаш миршаблар қўлида, Қўқонда эса қўрбо-
шилар зиммасида эди. Миршаб шериклари билан тунда
бозор ва кўчаларни кезиб чиқарди. Улар учраган одам-
ларни (табиб ва доя кампирлардан ташқари) ўзлари
билан олиб кетишган.

Солиқ тузими илгаригидек эди: ер солиғи — хирож
(унинг бир қисми пул, қолган қисми эса буғдой тари-
қасида) олинган. Солиқ йиғувчи унинг миқдорини ча-
малаб белгилаган.

Бошқа солиқлардан мол-мулкдан олинадиган закот —
асосан мол ва савдодан тушган пулдан олинадиган со-
лиқ, қорамол закоти, аминона — содиқ фуқаролик соли-
ғи (бой шаҳарликлар моли ва мулки қийматининг 1,5
фоиз миқдориди), даллоллик солиғи, бир вилоятдан
иккинчи вилоятга олиб ўтиладиган юклардан олинади,
бож, сув пули — дарёдан ўтқазиб қўйганлик учун оли-
надиган ҳақ, пули тахта-жой — бозордаги ўринлар ҳақи
ва ҳоказо.

Қишлоқ аҳолиси ер солиғидан ташқари полиз соли-
ғи, боғ солиғи (таноп пули), бедазор солиғи (алаф пу-
ли), қўш пули — бир жуфт иш ҳайвони, бир жуфт от,
бир жуфт буқа солиғи ва ҳоказо.

Дон, пул, сув билан тўланадиган маҳсулот солиқла-
ри бўлган. Сугориш иншоотларини тозалаш, қазниш,
тартибга келтириш аҳолининг гарданида эди.

Қонуний солиқлардан ташқари, алоҳида ёриқлар
бўйича мол битими юзасидан солиқлар бўларди. Бу ҳол
ўзбошимчаликка, ўзига хос қарзлар олишга имкон туғ-
дирди, баъзан бундай ҳоллар йилига икки-уч марта
такрорланарди.

Ўзбошимчалик шу даражага етдики, масалан Қўқон
хонлигида Худоёрхон мевасиз дарахтлардан, ёввойи
бегона ўтлардан (чақиртикан), пичандан, ёқиш учун
йиғиб қўйилган шох-шаббадан ва ҳоказолардан солиқ
олишни жорий этган.

Бухородаги қўшинлар сон 40—50 минг кишини таш-
кил этди. Сипоҳлар икки тўрда бўлган: доимий сипоҳ-
лар ва кўнгиллилар. Сипоҳларнинг қуро-яроғлари:
пилтали милтиқ, шашка, қилич, чўқмор, металл учли
найза, қўзғалмас лафетдан ўқ отувчи содда артиллерия-
дан иборат бўлган.

Хива қўшинида ҳар бир туркман суворийси ўзи би-
лан иккита туя олиб юрган. Урушдан қайтганидан ке-
йин ҳар бир суворий ниёомга сазовор бўлган. Деҳқон
йиғитлар қўшин хизматига от ва қурол ҳамда муайян

маблағ билан келиши зарур бўлган. Навкарлар хизмат ҳақи олишмаган, Пиёдалар жамшидлар (эроний қабила), қисман эроний ва курд қулларидан таркиб топган, хон қўшинлари ўзбеклардан ташкил топган.

Бухоро амирлиги XIX асрнинг биринчи ярмида

XVIII аср охирларида қарор топган давлат ҳокимиятини мустаҳкамлаш XIX аср бошларида янада ривож топди. Шоҳмуроднинг давлат ҳокимиятини мустаҳкамлаш борасидаги сиёсатини унинг ўғли Ҳайдар (1800—1826 йиллар) давом эттирди. Амир Ҳайдарнинг ҳокимият тепасига келиши даврида катта ғалаёнлар рўй берди, Бухоро ҳукмдорлари алмашди, улар ўртасида урушлар бўлди, Марв (1800 йил) ва Карки ноҳиясида туркманларнинг қўзғолони кўтарилди.

Уратепа туфайли Қўқон хони Алимхон билан уруш бошланди. Қўқонликлар Жиззах, Зомин, Пайшағар, Ўрмитонга муваффақиятсиз, лекин хонавайрон қилувчи юришлар қилишди.

Бухоро Ғарб ва Жанубдан келган ғанимларни бир неча бор даф қилди. 1804 йилда Хива хони Элгузар Бухоро устига юрди. Амударё соҳилида Ҳайдарнинг 20 минглик лашкари хиваликларни тор-мор қилди, Элгузар ва қўшинларининг кўпчилиги ҳалок бўлди, талай қисми асирга тушди.

Марвда ҳам нотинчлик бўлиб, бу ерда амирнинг укаси Насриддинбек қўзғолон бошлади, у Чоржўйга йўл олди, лекин енгилгач, Машҳадга томон қочади. У ўзи билан 1000 та марвлик оилани олиб кетди. Ҳайдар эса қолган марвликларни Зарафшонга қўчириб ўтқазди, Марвга туркманларни жойлаштирди. Бу эса Марвнинг Хива томонидан босиб олинishiга олиб келди.

Шимолда Тошкентни қўқонликлар эгаллашган эди. Умархон Тошкентга кириб бориб, у ердан 1815 йилда қўшинларини Туркистонга юборди. Туркистоннинг қўқонликлар томонидан забт этилиши бухороликларнинг Қўқон шаҳарларига, қўқонликларнинг эса Бухоро шаҳарларига бир неча бор ҳужум қилишларига сабаб бўлди.

Доимий урушлар аҳоли гарданига янги-янги солиқларни илиб, хонавайрон қилди. Амалдорларнинг ўзбошимчалиги кучайди.

1821—1825 йилларда Зарафшон водийсининг ўрта қисмида, Самарқанд билан Бухоро оралигидаги Миёнқолдаги ўзбек қабилалари ўртасида қўзғолон кўтарил-

ди. Улар Мовароуннаҳрни доимо таҳликага солиб келувчи «етти қабила» таркибига кирувчи ярим кўчманчи хитой

ҳукмронлиги даврида амир Насрулло Хива хонлиги ҳудудига бостириб киради. Ҳазораспни қамал этиб, хиваликлар билан бир неча бор жанг қилди. Ҳазорасп яқинида амир қўшинлари тор-мор келтирилди ва ўз ерларига чекинишга мажбур бўлди. У ерда туркманлар келиб бўйсунуш истагини билдиришди. Насрулло Марвга ўз ҳокимини юборди. 1844 йилда Хива хони Марвни ўзига бўйсундиришга уринди, лекин унинг ҳаракатлари беҳуда кетди. Раҳимқулихон вафот этгач (1845 йил), туркманлар ва бухороликлар билан узоқ курашлардан сўнг Муҳаммад Аминхон 1845 йилда Марвни қўлга киритишга муваффақ бўлади.

Насрулло ҳукмронлиги даврида Бухоро чор Россияси ва Англиянинг Эрон ва Урта Осиёда бошланган (XIX асрнинг 30-йиллари) рақобатчилигининг кураш майдонига айланди.

Англия 30-йилларнинг бошларида Ҳиндистонда шимолда жойлашган мамлакатлар билан танишиш мақсадида махсус айғоқчиларини юбора бошлади. 1831—1833 йилларда Лоҳурдаги инглиз айғоқчиси Александр Бёрнс (Борнс) сайёҳ сифатида Бухорода бўлган. У ана шу сайёҳат тавсифига бағишланган муфассал асар яратди. 1834 йилда Бухорога полковник Стоддартнинг биринчи дипломатик ташрифи уюштирилди. Стоддарт ўзини такаббурона тутиб, Бухоро одоби қондаларини ва удумларига парво қилмай, аркка, амир қабулига отда кириб борди, совга-салом ҳам топширмади, бундан амир Насрулло ғазабланди. Амир қабулидан икки кун ўтгач, Стоддарт қўлга олиниб, қамоққа ташланди, шундай қилиб, полковник Стоддарт тўрт йил қамоқда бўлди.

Стоддарт ташрифидан кўп ўтмай чор Россиясига қарши Хива, Бухоро ва Қўқонни бирлаштиришга эришиш топширигини олган капитан Конолли Урта Осиёга келди. Бироқ Конолли Хивадан Қўқонга ўтаётганда бухороликлар томонидан асир олиниб, Бухорога олиб кетилган ва қамоққа ташланган. Ер ости бойликларини ишга туширадиган кончилик муҳандисларига муҳтож бўлган амирнинг таклифига кўра Бухорога ташриф буюрган рус вакиллигининг ҳомийлик қилганига қарамай, ҳар иккала инглиз 1842 йилда қатл этилди. Ана шу вакиллик тартибида кончилик муҳандислари Бутенев

қўчиринини эълон қилди. Шундан сўнг Муҳаммад Али-хон, унинг онаси, катта ўғли ва укаси машварат бўлиб турган хонага олиб кирилиб, ҳамманинг кўз ўнгиде ўлдирилди. Қўқонлик 250 нафар йирик амалдор билан асирга олиниб, Бухорога жўнатилади. Қўп ўтмай Тошкент ҳам Бухорога қўшиб олинди.

Бироқ уч ой ўтганидан кейин 1842 йил ёзида Қўқонда қўзғолон кўтарилиб, Насруллохоннинг ҳокимияти ағдариб ташланди. Солиқ йиғувчиларнинг зулмидан тўйиб кетган қўқонликлар Фарғона водийсиде кўчиб юрган қипчоқлар билан алоқа боғлашди ва Олимхоннинг Таласда яшаётган жияни — Шерали хон деб кўтарилди.

Бухоронинг нони қочди, бухоролик қўшин ва амалдорлар қириб ташланди. Шерали Қўқон теграсини мудофаа девори билан айлантириб олди. Бухороликларнинг Қўқонни қамал қилиши муваффақиятсизликка учради. Қўқонликлар 40 кун мобайнида бухороликларнинг 9 та ҳужумини қайтаришди. Шу орада Бухорога Хива хони Оллоқули ҳужум қилгани ҳақида хабар келди ва Насрулло қайтиб кетишга мажбур бўлди.

Қўп ўтмай Хўжанд ўз ихтиёри билан Қўқон хонлигига қўшилди, Тошкент қайта эгалланди ва хонлик чегаралари тикланди.

Бироқ Шерали тахтга чиқишига ёрдам берган қипчоқлар энди хонликдаги олий мансабларни эгаллашга урина бошлашди, хон эса бунга йўл қўймади. Шунда қипчоқлар қўзғолон кўтариб, Қўқонга юриш қилишди ва шаҳарни босиб олишди. Қипчоқ оқсоқолларининг кенгаши тахтда Шералихоннинг ўзини қолдирди, бироқ амири лашкар (бош қўмондон) мансабига қипчоқларнинг қулон уруғи бошлиғи, Бухорода турган Мусулмонқулни тайинлади.

Фарғонадаги қўзғолондан хабар топган амир Насрулло яна қўшин тўртиб келди. Мусулмонқул Насруллога қўқонликларни Бухорога бўйсунтиришга кўндираман деб ваъда қилган эди, аммо Қўқонга келганидан кейин халқни шаҳарни ҳимоя қилишга чақира бошлади. Сўнг-ра қипчоқлардан қўшин тутиб, қарийб бутун ҳокимиятни ўз қўлига олди. Бироқ у ўшдаги қирғизлар қўзғолонини бостиришга кетганидан фойдаланиб, ундан ва Шералихондан норози бўлган ўзбек беклари Шералихонни ўлдириб, ўрнига Олимхоннинг ўғли Мурод хон қилиб кўтарилди. Халқ бу давлат тўнтаришини маъқулламади. Мусулмонқул эса Қўқонга қайтган Муродхонни қатл қилиб, тахтга Шералихоннинг ўғли 13 ёшли Худоёрхонни ўтказди.

1845—1858 йилларда Худоерхон номигагина хонлик қилди, бутун ҳокимият унинг қайинотаси Мусулмонқулнинг қўлида эди.

Энди қипчоқлар Қўқонга ялписига кўчиб кела бошлашди, улар ўзбекларни шаҳардан ҳайдаб уйларига кириб олишар, суғориш шохобчаларини эгаллашар, бундан буён сув учун қипчоққа солиқ тўлаш лозим эди.

1845 йили қозоқ халқининг мустақиллиги учун курашга отланган султон Кенесари Қосимов Қўқонга қарши очикдан-очик уруш бошлади. Қозоқлар Янгиқўрғон, Жўлак, Сўзоқ қалъаларини эгаллаб, Оқмасжид (Қизилўрда)ни қамал қилишди. Шунда қўқонликлар Бухоро билан иттифоқ тузишди.

1850 йили Худоерхон вояга етгач, қайинотасининг васийлиги ўнга Малол кела бошлади. Мусулмонқулнинг эса Тошкент, Уратепа ва Хўжандга муваффақиятсиз юришларидан кейин пойтахтга қайтишга юраги бетламаётган эди. Ана шунда Худоерхон маҳаллий аҳолининг ёрдамига таянган ҳолда қипчоқлар ҳукмронлигига барҳам беришга қарор қилди.

1852 йил 9 октябрь Қурбон ҳайити куни эрта билан Худоерхон салом қабул қилаётган эди. Шу маросим пайтида Тошкентдан чақирилган қўшин қипчоқларни қира бошлади. Улар ўз уйида, кўчада, боғлару масжидларда ўлдирилар эди. Мусулмонқул Қўқонда қатл этилди, қипчоқларнинг ерлари мусодара қилиниб, аҳолига мажбурий суратда сотилди.

1853 йили рус қўшинларининг Оқмасжид, Жўлак, Кумушқўрғон, Чимқўрғон ва Қўшқўрғонга юриши бошланди. Худоерхон Қўқоннинг сўнгги мустақил хони бўлиб қолди.

Хива хонлиги XIX асрнинг биринчи ярмида

1804 йили Хива хонлигини расмий равишда эгаллаган қўнғирот сулоласи Хоразмнинг барча ерларини ягона давлат таркибига бирлаштириш учун ғайрат билан кураш бошлади. Бу сулолага иноқ Муҳаммадаминнинг набираси Элтузар асос солган бўлиб, у 1804 йили хон уивонини олган эди. Элтузарнинг укаси Муҳаммад Раҳимхон I (1806—1825) бу сулоланинг энг йирик намояндаларидан биридир. У сохта хон Абулғозихоннинг ҳокимиятини тиклаш билан ўз нуфузини оширди, кейин эса Хива хонлигини бирлаштириш учун курашни якунлайди. Бу кураш шафқатсизлик билан кечди, оқи-

батда қўллаб қабилаларнинг бошлиқлари ўлдирилди ёки Бухорога қочишди.

Муҳаммад Раҳимхон маъмурий тартибда девон таъсис қилди, солиқ ислохотини ўтказди, солиқларни мунтазам йиғиш орқали даромадларни оширди, божхона ва зарбхона ташкил этди, олтин ва қумуш танга зарб қила бошлади.

Кейин аста-секинлик билан майда бекликларни қўлга олишга киришди. Узоқ қаршиликдан кейин 1811 йили Орол атрофидаги қабилаларни бўйсундирди. Қўнғирот шаҳри байрон қилинди. XIX аср бошларида қорақалпоқлар бўйсундирилди.

Муҳаммад Раҳимхон туркманларни итбатда тутиб туриш учун ҳарбий юришларини иқтисодий тадбирлар билан уйғунликда олиб борди. Масалан, туркманларнинг така ва гўклар уруғларини гоҳ Эронга қарши юришларида бирга олиб кетар, гоҳ ўзи тор-мор қилиб, асирга олар эди. Манғишлоқда кўчиб юрган човдар уруғига эса Хивадан ғалла сотиб олишда имтиёз берарди.

У Сирдарё бўйидаги қozoқларни ҳам бўйсундиришга уриниб кўрди, лекин улар аллақачоқ рус тобелигига ўтишган эди. Афғонистон билан муносабати дўстона, бунга эса Эрон шоҳи Муҳаммадшоҳ (1809—1818) бир пайтлари, қувғиндалик чоғида Хивада яшаб тургани сабаб эди.

Россия билан муносабат Муҳаммад Раҳимхоннинг ҳузурига 1819 йили генерал Ермоловнинг алоҳида гуржи корпуси дўстона элчи бўлиб келгани билан чекланган эди. Элчиларга капитан Муравьев раҳбарик қиларди. Элчиларнинг мақсади Каспий денгизи соҳилида қалъа қуриб, Хива қарвонларини Манғишлоққа эмас, балки Красноводск бандаргоҳига йўллашдан иборат эди, бироқ хон бунга кўнмади. 1830 йили руслар (Перовский) Қўқон хонлиги ҳудудига бостириб киришга илк марта уриниб кўришди.

Муҳаммад Раҳимхоннинг вафотидан сўнг унинг ўғли Оллоқулихон (1825—1842) тахтга чиқди. Бу давр ўзaro урушларга бой бўлди. Хонлик шимолида ярим кўчманчи туркман қабилаларидан така, али ёки сариқ, салор ва бошқалар кучайди. Хива хонлари қарийб ҳар йили Хуросонга юриш қилишар (Оллоқулихоннинг ўзи 5 марта юриш қилган), ҳар йилги талончилик босқинлари эса бу ҳисобга кирмасди ҳам.

Муҳаммад Аминхон (1845—1835) Хуросон ва Марвга 10 мартадан кўпроқ юриш қилган. Серахсни қамал қилишда тор-мор этилиб, ўзи ҳам ҳалок бўлган.

Бухоро билан муносабат ҳаминча душманлик руҳида бўлди, ҳар икки хонлик ҳам Марвга даъво қиларди.

XIX асрнинг биринчи ярми мобайнида туркман, ўзбек, қозоқ ва қорақалпоқ бекларининг хонлик ҳокимиятига қарши чиқишлари ҳеч тинмади.

Муҳаммад Аминхон ҳалок бўлганидан кейин, 1855 йили туркманларга қарши юриш вақтида Серахсдан қочган қўшин Абдуллани хон қилиб кўтарди, лекин у олти ойдан сўнг туркманлар қўлида ўлди. Қутлуғ Мурод хон деб эълон қилинган эди, ёвмутлар ва қозоқлар тан олишмади. Ёвмутлар Ота Муродни, қорақалпоқ ва қозоқлар Жорлиқ тўрани хон қилиб кўтаришди. Туркманлар Хивани босиб олиб, Қутлуғ Муродни ўлдирди. Ҳокимиятсизлик даври вужудга келиб, очлик бошланди, юқумли касалликлар кенг тарқалди.

1856—1864 йилларда Сайид Муҳаммад хон бўлиб, туркманлар ва қорақалпоқларни тор-мор қилди, Жорлиқ тўрани ўлдирди. Хоннинг шафқатсизлиги оқибатида қорақалпоқларнинг бир қисми Бухорога ва русларнинг қўли остидаги ерларга кўчиб кетди.

1859 йили Оролбўйи қабилаларининг мустақиллигини тиклашга уриниб кўрилди. Бу ерда ҳукмдор деб эълон қилинган Муҳаммад Паноҳ туркманлар билан яқинлашди, русларнинг ҳомийлигига ўтишга ҳаракат қила бошлади. 1859 йили Оренбургга Муҳаммад Паноҳнинг элчилари етиб келишди. Оренбург генерал-губернатори Сирдарё мансабида турган флотилия бошлиғи Бутаковга Амударё мансабига ўтишни буюрди. Хива хони келиб Қўнғиротни қамал қилди, бироқ Бутаковнинг флотилиясини кўрганидан кейин Хивага шошилди. Бутакон ҳам Сирдарёга қайтди, Орол ҳокимияти эса Хива хонини тан олди. Оролликларнинг қўзғолони шу тариқа барҳам топди.

Сайид Муҳаммаднинг вориси Сайид Муҳаммад Раҳимхон соний даврида, 1873 йили Хива генерал Кауфман қўшинлари томонидан босиб олинди ва Россия таркибидаги тобе давлатга айлантирилди.

• Қорақалпоқлар XIX асрнинг биринчи ярмида

XIX асрнинг биринчи ярмида қорақалпоқларнинг хўжалик юртишида, ижтимоий ва сиёсий ҳаётида катта ўзгаришлар юз берди.

Деҳқончилик уларнинг асосий машғулотига айланди. Зарурат учунгина чорвадорлик қилишарди. Қорақалпоқлар ўтроқ ҳаётга тўлиқ ўтишмади, ярим кўчманчиликдан иборат ҳаёт тарзини ҳам давом эттираверибди. Ёзда деҳқончилик ишлари учун улар экинзорга яқин ёзги ўтовларга кўчиб ўтишар, қишда эса ўтовларни қалъаларга кўчиришар, бироқ унчалик узоққа кетиб қолишмасди.

Хўжаликда балиқчилик муҳим ўринни эгалларди. Дарё ва кўллар соҳилида балиқчиларнинг бутун бошли қишлоқлари, сол устига қурилган сузувчи уйлар пайдо бўла бошлади.

XIX асрнинг биринчи ярмида ҳунармандчилик ҳали суи ривожланган бўлиб, уй-рўзгор эҳтиёжини қондирарди, холос. Қорақалпоқлар олача ва дағал ип-газлама мато, ўтоқни ўраш учун тасма, туя жунидан гилам тўқишар, ёғоч буюмлар (болта ва кетмон учун даста, ўтов учун керага) тайёрлашар, тери пиширишар, эгар, юган, айил қилишар, кигиз босишар эди. Ҳунармандчилик буюмларининг ортиқчаси бозорга чиқарилган. Савдо карвонларини дарё ёки кўлдан қайиқларда ўтказиб қўйиш ҳам кўшимча машғулоти эди. Айни вақтда сув учун карвонлардан солиқ йиғишган, уларга тез-тез ҳужум қилиб ҳам туришган. Пётр I даврида қорақалпоқ хони Ишим Муҳаммад тўғри савдо муносабатларини ўрнатиш тўғрисида музокара олиб борган.

XIX асрда савдо-сотиқ ишлари анча жонланди. Қорақалпоқлар Ўрта Осиё бозорига Бухоро ва рус моллари (тери, эгар, юган)га алмашиш учун чорвачилик маҳсулотларини, шунингдек, тамаки ва дағал ип-газлама матолари етказиб беришарди.

XIX аср ўрталарида бир бадавлат қорақалпоқларнинг қўрғони атрофида бозор пайдо бўлди ва тобора кенгая бориб Чимбой шаҳрига айланди, Бухоро, Хива ва Россияга олиб борадиган йўллар чорраҳасида, яъни жуғрофий жиҳатдан қулай жойлашгани биле у жадаллик билан ривожлана бошлади. XIX асрнинг 50-йилларида қорақалпоқ ерларининг маъмурий маркази ва Хива ноибининг қароргоҳи шу жойга кўчирилган. Маҳсулотлар ҳам Янги Урганчдан сув йўли орқали шу ерга келтирилган. Шаҳарга ёндош мўъжазгина қасабада маҳаллий савдогарлар, ҳунармандлар, руҳонийлар жойлашишган. Чимбой мудофаа девори билан ўраб олинган.

XIX аср бошларида қорақалпоқларнинг ижтимоий ҳаётида уруғ-қабилачилик излари сақланиб қолган эди.

Ерларнинг катта қисми алоҳида қабила ва уруғларнинг қўлида бўлган. Ерга жамоа эгалик қилган. Оилавий ҳаётда қадимий уруғчилик одатлари кучли эди. Отанинг оила аъзолари устидан чексиз ҳукмронлиги, хотин-қизларнинг қалин эвазига узатилиши, ҳақ-ҳуқуқи йўқлиги шулар жумласидандир. Чекланган миқдорда қуллар ҳам бор, лекин уларга яхши муносабатда бўлишар, эгасига бир неча йил ҳалол ҳизмат қилган қул озодликка чиқиши мумкин эди. Собиқ қуллар қорақалпоқ аёлларига уйланиб, уй-жойли, ер-сувли бўлиши, урушларда қабиланинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида қатнашиши мумкин бўлган.

XIX аср бошларидаёқ аралаш уруғлар вужудга кела бошлади. 1810 йили эл қабиласидан бўлган қиётли қорақалпоқлар бийи Экиликнинг 400—500 ўтовига қўнғирот ва манғитларнинг 200 ўтови қўшилди. XIX аср ўрталарига келиб эса хитой, қипчоқ, манғит ва ҳоказо қабилалардан таркиб топган ва ўн тўрт улус деган ном олган ниҳоятда йирик уруғлараро бирлашма вужудга келди.

Худди шу даврда уруғ-қабилачилик муносабатларининг парчаланиши яққол кўриниб қолди. Бу пайтга келиб қорақалпоқ жамияти меҳнаткаш аҳоли ва бойларга бўлинди. Чорва тақсимоли тенг эмасди. Камбағалларда 11—17 тадан қўй бўлгани ҳолда бойларда 100 бошгача қорамол, 1500 бошгача қўй, ўртаҳол қорақалпоқда 20—30 бош қорамол, 50—100 тада қўй бўлар эди.

XIX аср ўрталарига келиб, ерга жамоа бўлиб эгалик қилиш йўқола бошлади. Жамоа ерида йирик заминдорлик пайдо бўлди. Масалан, Чуқурқалъада 57 минг танобдан зиёд ер (Бухоронинг бир таноби 2500 квадрат метрга яқин) хусусий мулк эди. Заминдорлар орасида 4—6, ҳатто 15 минг таноб ерга эгалик қиладиганлари ҳам бўлган. Йирик заминдорлар ўз ерларининг бир қисмини кўпинча кичик майдонлар тарзида ўзларига боғлиқ одамларга тақсимлаб ёки вақф қилиб беришарди.

XIX асрнинг 70-йилларида жамиятнинг бойлар ва камбағалларга ажралиш жараёни жадаллашди.

Йирик заминдорликнинг ривожланиши натижасида феодал муносабатлар туғила бошлади. Катта ер эгалари эса чорвадорларнинг хизматидан фойдаланишларига тўғри келарди.

Қабилани бошқариш бийлар ва оқсоқоллар қўлида эди, улар биринчи навбатда қозилик вазифасини бажаришар, овулларни идора қилишарди. Улоқ ва озик-

овқат кўринишида солиқ йиғишган. Бийнинг қароргоҳи атрофи девор ва ҳандақ билан ўралган қалъада бўлар, айрим қалъаларда мадраса ҳам учрарди.

Ҳокимият мерос тариқасида отадан ўғилга ўтган.

Руҳонийлар ва дарвешлик тариқатларининг раҳна-молари бўлган эшонлар алоҳида гуруҳни ташкил этишган.

Хива ҳукуматининг таъсири билан қорақалпоқларда шарият қозиларининг ўзига хос мактаби вужудга келди. Бу урф-одат бўйича қозилик қилувчилар бийлар билан рақобатда эди.

Бийлар сингари руҳонийлар ҳам ер эгалари бўлишган. Руҳонийлар ва дарвешлик вакиллари йирик чорвадорлар ҳам эди. XIX асрда руҳонийлар ва эшонлар орасида йирик заминдорлар ва чорвадорларнинг кўпайиши уларнинг феодаллар ўртасидаги сиёсий мавқеини мустаҳкамлади.

1803 йили Хива хони Элтузар қабилалар орасидаги ўзаро низолардан фойдаланиб, қорақалпоқларнинг хитой қабиласини ўзига бўйсундирди. Элтузарнинг вориси Муҳаммад Раҳимхон даврида, 1809 йили бошқа қабилалар ҳам бўйсундирилди. Хон уларга закот солди.

1810 йили Қўнғирот ҳукмдори Тўрамурад сўфи қорақалпоқлар мустақиллигини тиклашга уриниб кўрди. У хиваликлар қурган ва мустаҳкамлаган Оқёқш шаҳрини қамал қилди. Хива хони қўзғолончиларга қарши аввал ўз гумаштаси Ойдўст бошчилигида қўшин жўнатди, кейин ўзи юриш қилди. Қорақалпоқлар Муҳаммад Раҳимхонга таслим бўлишди. Хон Хивага қайтганидан кейин эса қozoқ хони Абдулазиздан ёрдам сўрашди. Бу Муҳаммад Раҳимхоннинг янгидан юриш қилиб, қўзғолонни бостиришига сабаб бўлди.

1811 йили Муҳаммад Раҳимхон қozoқларга ҳамда қорақалпоқларнинг бир қисmini қайтариб олишга уринган Ойдўст бойга қарши жанг қилиб, Янгидарёни босиб олди.

Қорақалпоқларнинг босиб олиниши шу тариқа якунланди, хиваликлар эса кўчиш-кўчириш сиёсати олиб боришни, уларнинг ҳудудида қалъалар қуришни давом эттираверишди.

Қорақалпоқларнинг зиммасига ҳарбий мажбурият ҳам юклатилган эди. Уруш пайтида улар 1000 дан 2000 нафаргача пиеда ва отлик навкарлар етказиб бериши лозим бўлган. Сафар чоғи қўшин икки томонлама — ҳам ўз бийлари, ҳам ўзбек юзбошилари раҳбарлигида

йўлга чиқарди. Туркманларнинг қўзғолонларини бостиринишда уларнинг ёрдамидан фойдаланиларди.

Қорақалпоқларга оғир закот солинган: йирик қорамолнинг ҳар 40 бошидан 9 сўмдан, майда шоҳли молнинг ҳар 40 бошидан 2 сўм 50 тийиндан (кейинроқ ҳар бошдан 1 тангадан) тўлашлари кёрак эди. Улар ер солиғи — салғут (Хивадаги хирож ўрнига) тўлашар, у ишлов бериладиган ер қанчалигига қараб эмас, балки ўтоқ бошига 2 сўм 70 тийиндан 5 сўм 40 тийингача олинар эди.

Уруш вақтида ҳар бир хўжаликдан қозон солиғи олинарди. Ундан ташқари қорақалпоқлар суғориш шохобчаларида мажбурий суратда ишлаб беришлари ҳам шарт эди. XIX аср ўрталарида Хива хонлари қорақалпоқ ерларини ўз қариндошларига мулк тариқасида бўлиб беришарди.

Қорақалпоқ ерларини бошқариш расман бийлар ва оқсоқоллар қўлида, бироқ уларни ёрлиқ берувчи хон тайинлар эди.

Хонлар эса қорақалпоқ амалдорларини сотиб олар эди. Масалан, айрим бийларга навкар сақлаш рухсат этилар. Хивага келишганда уларга ёлғондандакам иззат-ҳурмат кўрсатиладди. Солиқ Хивадан алоҳида тайинланган шахслар томонидан йиғилган. Қозиларни ҳам хонлар белгилашарди. Алоҳида туманлар хон қариндошларига бериб қўйиларди.

Хива хонининг бу қадар зулми қорақалпоқлар қўзғолонларига сабаб бўларди. 1927—28 йилларда Оқёқиш туманида йирик қўзғолон кўтарилди, унга қорақалпоқ амалдорларининг йирик вакили Ойдўст бий бошчилиқ қилар, у шу қўзғолондан фойдаланиб, хон ҳукмронлигидан озод бўлишга уринган. Ҳар қалай бошқа қабилаларнинг бошлиқлари ҳам унга қўшилишган эди.

Бироқ Қўнғиротни олишда Ойдўст мағлубиятга учради. Қўқонга ўтиб кетмоқчи бўлганида эса уни Хива қўшини қувиб етди. Ойдўст таслим бўлиш ҳақидаги таклифга кўнмади, оқибатда асир оlinиб Хивага келтирилди ва қатл этилди. Қўзғолонга бош қўшмаган оқсоқоллар эса хоннинг мукофотларига сазовор бўлишди.

1855—1856 йилларда, Муҳаммад Аминхон Марв юриш пайтида ҳалок бўлганидан кейин янада кучлироқ қўзғолон кўтарилди. Яна камбағаллар исён қилишди, уларга Қўнғирот бийларидан бири Эрназар раҳбар бўлди. Қўзғолончилар қозоқ Золиқтўрани хон деб эълон қилганидан кейин ўн тўрт улус амалдорлари ўз «хон»ини

Хива хонига кутиб беришди ва у қатл этилди. Хонга содиқ оқсоқоллар ўзлари қўшин тўплаб қўзғолонни бостиришди. Қорақалпоқларнинг бир қисми Бухоро амирлигига ўтди, бошқалар эса руслар қўл остида паноҳ топишди.

1856—1857 йиллардаги қўзғолондан сўнг Хива хонлиги Қорақалпоғистондаги ҳокимиятини мустаҳкамлашга киришди.

Хива ҳокимиятига бўйсуниб эса қорақалпоқлар орасида феодаллашув жараёнини кучайтирди, деҳқончиликнинг ривожланишига олиб келди. Қорақалпоқ амалдорларининг мавқеи мустаҳкамланди. Бир-биридан оғир солиқлар аҳолининг камбағал қисмини янада қашшоқлаштирди.

13-мавзу. XIX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДА УРТА ОСИЕ ХАЛҚЛАРИНИНГ МАДАНИЯТИ

Илм-фан ва маориф

Бухорода амир Шоҳмурод (1785—1800)нинг ҳукмронлиги даврида адабиётнинг барча турлари гуллаб-яшнади. Бухоронинг манғитлар замондаги тарихига онд кўплаб асарлар яратилди. Бироқ Бухоро ва Самарқанд олимларининг фаолияти феодал илм-фани доирасидан чиқиб кета олмасди. Табиий илмлар, жуғрофия, космография ва бошқалар ўрта асрлар муаллифларининг асарларидаги маълумотларни такрорлар эди, холос.

Бухорода амир Шоҳмуроднинг ўғли амир Ҳайдар (1800—1826) ҳукмронлик қилган даврда илм-фан умуман инқирозга учради. Шу жумладан тарих фани ҳам. Бу даврда «Тарихи амир Ҳайдар» ва «Гулшан ал-мулук» асарлари ёзилди, аммо улар XVII аср охири ва XVIII аср бошларидаги муаррихларнинг муфассал тафсилотлари билан рақобатлаша олмасди. Мовароуннаҳрда анъанавий бой тарихий адабиёт мавжудлигига қарамай, XIX аср бошларида аҳоли ўртасида маданиятнинг пасайиши, унинг тарихий билимларини ниҳоятда чеклаб қўйди.

Бухоро мадрасаларида тарих дарслари номаълум муаллифнинг «Тарихи Искандарий» ҳамда Алоуддин Отамалик Жувайнийнинг (1236—1283) «Тарихи Жаҳонгушой» асари бўйича ўқитилган.

Шариат қонун-қондаларига қаттиққўл бўлган отасидан ибрат олган амир Ҳайдар динни ўз ҳимоясига олди ва Бухорода руҳонийлар сони икки минггача етди.

Мадрасани ҳатм қилган Бухоро амирининг ўзи кунига 8—9 соатлаб 400—500 муллага сабоқ берарди. Ҳукмдорнинг диний таълимга муқкасидан кетиши эса салтанатда дунёвий илмлар тараққиётига тўғаноқ бўлмай қолмасди, албатта.

Ҳайдарнинг ўғли Насрулло Баҳодирхон Бухоро тахтини эгаллаб, Қўқонни вайрон қилганидан кейин Бухорода XIX аср бошларида катта умидлар берган маданий тараққиётни қарийб бўғиб қўйди. Унинг шафқатсиз ҳукмронлиги салтанатни тушкунликка, илм-фанни инқирозга олиб келди.

Баёнийнинг икки тарихий асари XVII аср охиридан то 1873 йилгача бўлган даврни қамраб олади, кейинроқ эса 1914 йилгача бўлган воқеалар билан тўлдирилган. Хива хони Асфандёрхоннинг амирига кўра Баёний икки жилдли «Шажараи Хоразмшоҳ» асарини яратди. Унда муаллиф Хоразмни ҳокимият учун кураш марказида турган давлат сифатида тасвирлайди, салафлари сингари Хоразмда дипломатик ҳаёт жонли эканини таъкидлаб ўтади.

Айни вақтда Хивада тарихий асарларни ўзбек тилига таржима қилиш бўйича олиб борилаётган катта иш давом эттирилди. Оллоқулихоннинг буйруғи билан Мирхонд ва Хондамирнинг тарихий асарлари таржима қилина бошланди. Восифий ва бошқаларнинг асарлари ўзбекчага ўтирилди. Муҳаммад Раҳимхон II нинг (1865—1910) ҳукмронлик даврида ўрта аср араб муаррихлари Ал-Масъудий (X аср) ва Ибн ал-Асир (XI—XIII асрлар)нинг энг яхши асарлари таржима қилинди.

Хивада таржима ишларининг бу қадар кенг кўлам касб этиши шу билан изоҳланадики, барча хонликларда форс тили давлат тили бўлгани ҳолда Хивадаги адабий муҳит ва ўзбек тили устунлик қиларди.

Математика фақат амалий мақсадлар, меросни тақсимлаш ва бошқа ишлар учун ўқитиларди, холос. Диний билимларни, айниқса фикҳ илмини ўрганиш жуда кенг тус олди. Янги асарлар эса аввалги замонлардаги муаллифларнинг асарларига ёзилган арабча ва форсча шарҳлардан нарига ўтмасди. Илмий тафаккурнинг бу хил чекланиши эса ўзбек хонликларида феодал муносабатлар устунлик қилгани ва қотиб қолгани билан изоҳланади.

XIX асрдаги Қўқон муаррихлари орасида хон ўрда-сида бошланғич таълим олиб, кейин Бухоро мадрасаларидан бирида ўқиган Муҳаммад Ҳакимхонни ажратиб кўрсатиш мумкин. Унинг «Мунтаҳиб ут-таворих»

асари машҳур бўлиб, Урта Осиё тарихий бўйича қимматли манба ҳисобланади. Зотан, унда муаллиф тарихни маҳаллий ва сулола нуқтаи назаридан ўрганишнинг тор доирасидан чиқиб, кенг кўламда тадқиқот олиб бора олган.

Муҳаммад Раҳимхон (1806—1825) даврида тарихий асарларни хон амрига биноан ёзиш худди Шайбонийхон ва Абдуллахон замонларида бўлгани каби мустақил ҳокимият рамзига айланди. Хоразмлик сарой муаррихи ва шоир Шермуҳаммад ибн Амир Авазбўй Мироб ал-Мунис (1778—1829) XIX асрнинг биринчи чорағида Хива хонлигининг тарихини ўзбек тилида ёзишга киришиб, «Фирдавс ул-иқбол» асарини яратган эди. «Иқболнома» номи билан ҳам машҳур бўлган бу асар юз йилдан зиёдроқ даврдаги воқеаларни қамраб олади.

Унинг ўлимидан сўнг бу ишни Оллоқулихоннинг топшириғига биноан Муниснинг жияни, шоир Муҳаммад Ризо Огаҳий (1809—1874) давом эттириб, воқеалар баёнини 1813 йилдан 1872 йилга қадар олиб борди. Бу асарда Хива хонларидан айримларининг тарихи, уларнинг Хуросон ва Бухорога юришлари, туркманлар ва қорақалпоқлар билан урушлар, уларнинг ички ва ташқи сиёсатлари баён қилинади. Мунис ва Огаҳийнинг бу йилномаси айни вақтда бадий асар ҳамдир. Шунингдек, Огаҳий моҳир таржимон сифатида бир қанча тарихий асарларни, жумладан, Мирхонд асарларининг бир қисмини, Маҳдий Астрободий ибн Муҳаммад Носирнинг «Нодирнома»сини, ахлоқ-одобга оид қатор асарларини туркийга ўттирган.

Хоразмнинг бошқа йирик муаррихи Муҳаммад Юсуф ибн Бобожонбек Баёний (1859—1923) дир. Кенг маълумотли, Урта Осиё тилларининг билимдони бўлган Баёний камида тўртта йирик тарихий асарни, шу жумладан Қамолiddин Биноийнинг «Шайбонийнома», Абу Жаъфар Муҳаммад бин Жарир ат-Табарийнинг «Тарих ар-Русул вал-мулук» асарларини чигатой туркийсига таржима қилган.

Феодализм даврида бутун мусулмон Шарқида бўлгани каби Урта Осиёда ҳам маориф икки босқичдан иборат эди. Қуйи босқич бошланғич мактабдан иборат бўлиб, унда талабалар ўқиш-ёзишга ўргатилар ва диний руҳда тарбияланар эди.

Маорифнинг олий босқичи ҳисобланган мадраса ҳам соф диний билим юрти бўлиб, дастури қарийб бошдан-оёқ сунний мазҳаб бўйича диний илмларни ўқитишга асосланган. Динга алоқаси бўлмаган фанлардан араб

грамматикаси, мантиқ, нутқ, ҳисобнинг тўрт амали, шунингдек, алжабр ва ҳандаса асослари ўргатилар эди. Мадрасалар уларга тегишли вақф ерларидан тушувчи даромад эвазига кун кўрган.

Мадрасани битирган ёки оз бўлса ҳам ўқиган талабалар қози, унинг ёрдамчиси ёки масжид имоми каби лавозимларни эгаллашар, мударрислик қилишарди. Бухоро хонлигидаги мадрасаларда таълим олган талабаларга эҳтиёж айниқса кучли эди.

XIX аср бошларида учала ўзбек хонлигида ҳам иқтисод бир қадар барқарорлашгани, айниқса шаҳарларда маданият ривожлана бошлагани кузатилади.

1813—1814 йиллари Қўқонда бўлган рус элчиси Ф. Назаров ўз хотираларида шаҳар аҳолиси кўплигини таъкидлаб ўтади. Қўқонда 1830 йили бўлган хорунжий Потанин шаҳар катта ҳудудни эгаллаган деб ёзади. XIX асрнинг 50-йилларида В. В. Бельяминов-Зернов Қўқонда 30 минг аҳоли (3 минг ҳовли), 9 та карвонсарой, 6 та ҳаммом бўлганини маълум қилади. А. Вамбери (1863) Қўқон Хивадан 6 марта, Бухородан икки марта ва Техрондан тўрт марта катта деб ёзади. А. Л. Кун берган маълумотларга қараганда эса шаҳарда 10 мингта ҳовли, 300 та масжид, 120 та мактаб, 40 та мадраса, 2 мингта дўкон бўлган.

XIX аср ўрталарида Қўқон типик феодал шаҳар сифатида қалин девор билан ўраб олинган, узунлиги 16 чақиримдан зиёд, кенлиги 5 чақиримга етар эди. У Хўжанд, Ғозиёғли, Қудуқли, Саримозор, Наманган, Чимён, Сўх, Марғилон, Риштон, Мўйимуборак, Қатағон, Исфара каби 12 та даҳага бўлинган.

Адабиёт

XVIII аср поёни ва XIX аср бошларида адабиётга хонлар ва йирик феодаллар ҳомийлик қилиб туришди. Бироқ сарой адабиёти инқирозга учраб, шаҳар халқ адабиёти ўса борди.

Сарой адабиёти хилма-хил баёз ва шеърый йилномалар тузиш билан банд бўлди. Бу эса шоирларда мустақил ижод туйғуси сустлашганидан дарак берарди.

Бухорода амир Ҳайдар даврида унинг шахсий котиби бўлган Мирза Содиқ Мунший ажойиб шоир сифатида 15 минг газал ва кўплаб маснавийлардан иборат «Девон» яратди. «Мангит ҳукмдорлари тарихи»ни шеърый усулда битди. Шарқда машҳур бўлган Юсуф қиссасини шеърга солди.

Қўқон хонлигида XIX аср бошларида адабиёт ривожланишига Умархоннинг адабий муҳити туртки берди. Шу даврда Қўқон хонлигининг тарихига бағишланган бир қатор қизиқарли асарлар юзага келади.

Адабиёт эса айниқса равнақ топди. Умархоннинг буйруғи билан сарой шоирлари Фазлий ва Мушриф Қўқон шоирларининг «Мажмуат уш-шуаро» номли тазкирасини тузишди. Тазкирада Амирий тахаллуси билан шеър ёзувчи Умархон ва унинг хотини шоира Нодира бошчилигидаги сарой шоирларининг шеърлари киритилди. Тазкирадан ўрин олган шоирлардан энг таниқлилари Фазлий, Мушриф, Ғозий, Содиқ, Хижлат, Ҳозиқ, Хотиф, Махмур, Гулханий кабилар эди.

Умархоннинг вазири Муҳаммад Абдуқосим оталиқ, Бухоро ҳукмдори амир Ҳайдарнинг укаси, Қўқонга келган Муҳаммад Ҳусайнбек — шоир Афсус, Умархоннинг саркардалари, қозилар ва бошқа аъёнлар шоирлар даврасида кўп бўлишарди.

Фарғоналик сарой шоирларининг ижодида шаклбозликка зеб бериларди.

Учала хонликда ҳам жонли фикр ва зулмга қарши норозилик бўғилган. Асли ҳиротлик истеъдодли лирик шоир Ҳозиқ Бухорода амир Насруллонинг золимлигини фожия этувчи ғазал битгани учун Шаҳрисабзга қочиб кетганига қарамай махфий қотилнинг қўлида ҳалок бўлди. Шоир Мужрим эса оддий халққа муҳаббатини куйлаган ғазаллари учун Умархон саройидан қувилиб, Бухорога қочди.

Айниқса ижтимоий мавзуларни қаламга олувчи шоирлар ҳукмронларга бало-қазодай «ўринарди. Масалан, «Мажмуат уш-шуаро»да Фазлий деҳқонларнинг огир қисмати ҳақида ёзган истеъдодли шоир Махмурни «тубанлашган гиёҳванд одам» деб таърифлайди. Аҳолининг қуйи табақасидан чиққан бошқа бир ажойиб шоир ва халқчил ҳикоялар муаллифи Гулханийнинг ҳар бир ғазалини Фазлий заҳархандалик билан шарҳлаб, унинг асарларини ерга уришга уринади.

Тоғли Тожикистондан чиққан Гулханий ҳам тожик, ҳам ўзбек тилида ижод этди. Қашшоқликда кун кечиб, хон қўшинида хизмат қилар, бўш вақтлари, асосан кечалари шеър ёзарди. У ўзбек тилида битилган «Зарбулмасал» асари билан довруғ қозонди. Қушлар ва ҳайвонлар ҳақидаги кичик ҳикоялардан иборат бу китоб аслида одамлар тўғрисида экани яққол сезилиб туради. Ҳикоялар енгил ҳажв руҳига йўғрилган, халқ

мақолларию маталларига ниҳоятда бой. «Зарбулмасал» чин маънода халқчил асар эди.

Гулханийнинг ижоди шаҳар халқ адабиётининг куртаги бўлиб юзага чиқди, XIX асрнинг биринчи ярмида бу адабиёт кенг тарқалиб, манфаатлари ва руҳига кўра сарой адабиётидан кескин фарқланарди. Тўғри, у асосан саргузашт йўналишидаги таржима адабиёт, ҳинд ва форс тилларидан ўгирилган халқ қиссаларидан таркиб топди. Мисол учун XIX асрнинг 30-йилларида Шаҳрисабзда шоир Ҳиромий ҳинд ва форс тилларида яратилган «Чор дарвеш» ва «Тўтинома» сингари машҳур китобларни ўзбекчага таржима қилди.

Ўзбек халқларида, шунингдек, «Юсуф ва Зулайҳа», «Тоҳир ва Зухра», «Бўзўғлон», «Юсуф ва Аҳмад» каби халқ қиссалари, «Гўрўғли» сингари дostonлар жуда кенг тарқалган эди. Ишқ-муҳаббат ёки саргузашт руҳидаги бу асарлар, улардаги афсонавий шароит, қаҳрамонларнинг топқирлиги ва эпчиллиги савдогар ва ҳунармандларнинг қизиқишларини акс эттирарди.

Икки тиллик XIX аср шеърятининг ўзига хос хусусиятидир. Ҳазаллар баъзида ширу шакар усулида — бир мисраси тожик, иккинчи мисраси ўзбек тилида ёзиларди. Икки тиллик нафақат саройда, балки оддий халқ орасида ҳам кенг тарқалган эди. Ўзбек ва тожик фольклори ҳам чамбарчас бирлашиб кетган.

Бу пайтда қўшиқ, эртақ, ривоятларда намоён бўлувчи халқ ижодиёти оммавий тусда ривожлана бошларди. Масхарабоз ва қизиқчиларнинг сайёр театрлари мавжуд эди. Актёрлар кўча-кўйларда ҳеч қандай декорация ёки махсус либоссиз ҳолда унчалик мураккаб бўлмаган турмуш саҳифаларини ўйнашар, амалдорлар, қозилар ва руҳонийларнинг очкўзлиги, сотқинлигини фош этишарди. Бутун Ўрта Осиёда қўғирчоқ сатира театри кенг ёйилган эди. Ўзбеклар ажойиб мўқаллид ва қўғирчоқбоз бўлишган.

Халқ санъатининг бошқа турларидан акробатика ва хилма-хил найрангбозлик кенг тарқалган.

Томошалар Наврўз каби байрамлар, ҳайит, тўй ва сайилларда қўйилган.

Мусиқа ҳам оммавий санъат бўлган. Тўғри, пуфлаб ё уриб чалинадиган ёки торли мусиқа асбоблари тузлиши жиҳатидан жуда содда эди, аммо ижрочилар улардан ўзига хос ва мураккаб оҳанглар ҳосил қила олишган. Мусиқачилар театр ва бошқа хил томошаларда қатнашишган.

Қўшиқлар одатда саз жўрлигида айтилган.

XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Ўрта Осиёда меъморий санъат қайта тикланди. Айниқса Хоразм меъморлари донг таратишди. Шу даврда Хивада ва бошқа шаҳарларда кўплаб иморатлар — саройлар, бозор бинолари, ёпиқ бозорлар, мадраса, масжид, ҳонақоҳ ва ҳоказолар қурилди. Улардан айримлари анча катта ўлчамларга эга эди. Уша даврдан сақланиб қолган меъморий обидалардан Ҳазораспдаги Раҳмонқул иноқнинг саройини, Элтузарнинг кўринишхонаси, Оллоқулихон 1832 йили қурдирган Тошқовлини кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу иншоотларнинг девори ўша даврда Хоразм меъморчилигига хос бўлган усулда, тиниқ зангори фонга яшил ва оқ гуллар туширилган сирланган кошнлар билан безатилган. Устунлар ва эшиклар жимжимадор ва нафис нақшлар билан қопланган. Оллоқулихон (1832) ва Муҳаммад Аминхон (1852—53) мадрасалари ҳам шундай гўзал нақшлар билан безатилган. Муҳаммад Аминхон мадрасаси ёнида энг улкан минора барпо этила бошланган эди, аммо қурилиш якунланмай қолди.

Шаҳар қурилиши бўйича Оллоқулихоннинг (1835) катта карвонсаройи ва бозорини, Муҳаммад Раҳимхон I даврида (1860) қурилган Полвон дарвозани кўрсатиш мумкин. Бу биноларни одинги даврларда Бухоро ва Самарқандда барпо қилинган ҳашаматли ва улугвор иншоотларга қиёсласа бўлади, аммо булар меъморий шакли жиҳатидан унчалик бой эмас.

Бошқа томондан ёғоч ўймакорлиги ва сирланган кошнлар тайёрлашнинг ўзига хос усуллари мавжудлиги бу гўзал санъат ҳали унутилиб кетмаганини, авлоддан авлодга ўтиб келаётганини, қулай шарт-шаронт яратилганда яна тараққий эта олишини кўрсатди.

Қўқон хонлигида Муҳаммад Алихон, Худоёрхон ва бошқаларнинг даврида хонлик пойтахти Қўқонда ҳам, бошқа шаҳарларда ҳам улугвор иншоотлар барпо қилинди.

Хива ҳамда Қўқон хонликларининг меъморчилигини ўзаро қиёслаш ўртадаги муҳим бир тафовутни пайқашга имкон беради. Чунончи, Хива меъморчилигида анъанавий усуллар билан кифояланилган бўлса, Қўқон меъморчилигида безак санъати янада такомиллашгани: нафақат кўк-оқ ёки зангори, балки бошқа ранглардаги кошнлар қўллангани, шифт ранг-баранг бўялиши ва ганч ўймакорлиги кўринади, бу ранглар ниҳоятда ёрқин, гоҳо кўзни қамаштирадиган даражада

хилма-хил бўлган. Бу айниқса Худоёрхон ўрдасида яққол кўзга ташланади.

Бу даврда Бухорода ҳам Домулла Турсунжон (1796—1797) каби анча йирик иншоотлар барпо қилинади. Бироқ Бухородаги биноларнинг аксари қисми унчалик катта бўлмай, қурилиш техникаси ёмонлашган, безак санъати қарийб йўқолган эди. Шунга қарамай, масжид, мадраса, бозор ва сардобадан иборат халифа Худойдод мажмуаси (1777—1855), Чорминор (халифа Ниёзқул, 1807) ва Эрназар элчи мадрасаси (1795) каби иншоотлар алоҳида эътиборга сазовор.

XIX асрнинг биринчи ярми мобайнида Қўқон ва Бухоро хонликлари ўртасида талаш бўлиб келган Тошкентда ҳам меъморий ўзгаришлар юз берди. Юнусхўжанинг қароргоҳи Эски Ўрда бузилгани сабабли янги марказ — Қўқон ўрдаси пайдо бўлди. Тошкент марказидаги «Ўрда» бекатида, Анҳорнинг чап соҳилида, ҳозирги «Анҳор» кафеси ўрнида жойлашган, пахса ва хом гиштдан тикланиб, ўртасида бош қўмондоннинг қасри бўлган ҳамда атрофи девор ва учта ҳандақ билан ўраб олинган бу иншоотдан эндиликда ҳеч қандай асар қолмаган.

Тошкентда XIX асрнинг биринчи ярмида қурилиш авж олиб кетди. Шаҳар савдо йўллари чорраҳасида жойлашгани сабабли бой савдогарлар ва амалдорлар меъморий-диний иншоотларни қуриш ҳамда кенгайтиришни жадаллаштириб юборишди. XIX асрнинг биринчи ярмида аввалги давларда — XIV—XVI асрларда барпо қилинган бир қатор мадрасаю мақбараларни таъмирлаш ва қайта қуриш ишлари олиб борилди. Масалан, шаҳарнинг энг қадимий иншоотларидан Ҳазрати Имом мажмуаси, 1859 йили эса Бароқхон мадрасаси таъмир этила бошланди. 1856—1857 йилларда Бароқхон мадрасаси қаршисида Мўйи муборак мадрасаси, Тиллашайх Жоме масжиди ва шийпон, чиллахона, зиёратхона, мақбара, даҳма сингари кўплаб кичик иншоотлар қурилди.

Шайхонтавур меъморий мажмуаси (1842) ҳам ана шундай боғ-қабристон эди. Зайниддин бобо учун янги мақбара қад кўтарди. 1830—31 йилларда Кўкалдош мадрасасида йирик қайта қуриш бошланди.

Уччала хонликда ҳам оммавий уй-жой қурилишида пахса, гувала, тўртбурчак ё тўғрибурчакли хом гиштдан фойдаланиларди. Пишган гишт фақат йирик иншоотларга ишлатилган. Бойлар уни гоҳо пойдеворга ишлатиш ар ё полга ётқизишарди. Ёғоч эса камёб бўлгани-

дан оммавий қурилишда кенг ишлатилмасди. Фақат Бухоро ва Қўқон каби тупроғи шўрланган ва сизот сувлар ер юзасига яқин жойлардагина бинолар синчли бўлган.

Шунингдек, ярим ертўлалар ҳам мавжуд бўлиб, тоmidан туйнук очилар ва иситиш учун гулхан ёқиларди. Шу сабабли ҳам қиш кезлари иссиқликни сақлаш учун туйнук наMAT билан ёпилар ва ичкарида мойчироқ ёқиларди.

Ойна йўқлигидан дераза ўрнида эшикчалар бўлар, уй исиши учун кунгай томонга ўрнатилганидан қишда ҳамиша ёпиб қўйиларди. Уйни иситиш усули ҳар хил эди. Бухоро, Самарқанд, Тошкентда сандал кенг тарқалган, аммо Фарғона водийсида камроқ эди. Аҳолининг катта қисми деворга ўрнатилган мўрили ўчоқдан фойдаланар, Хоразм ва Қорақалпоғистонда эса гулхан ёқилса ҳам уй мўрисиз бўларди. Айрим ҳолларда меҳмонхона ва ётоқхона биттагина хонадан иборат бўлиб, озиқ-овқат ва ёқилғи, ҳатто мол ҳам шу ерда сақланарди.

Бойларнинг уйи камбағалларникидан асосан ички безаклари билан фарқланарди. Камбағаллар сомонсувоқ билан кифояланишгани ҳолда бойлар деворни ганч ёки қамиш тўзғоғи аралаштирилган лой билан сувашар, гоҳо ўймакорлик ёки нақш билан безашарди. Полга бойлар гилам, ўртаҳол кишилар наMAT, камбағалар бўйранинг ўзини тўшашарди.

Ўчала хонликда ҳам бадий ҳунармандчилик юксак даражада ривожланган бўлиб, ёғоч ва мис ўймакорлиги, сопол ва чинни идиш, қурул-аслаҳа, хилма-хил мато ва бошқаларни тайёрлаш кенг тарқалган эди. Туркманларда гилам, тожик ва ўзбекларда каштачилик ҳамда ипак, ип-газлама, гул босилган газлама, духоба ва бошқа хил мато тайёрлаш халқ санъатининг ажойиб намуналарига айланган эди. Хива ҳамда Қўқон хонликларининг ёғоч ўймакорлари, бухоролик, риштонлик, хоразмлик ва бошқа ерлик уста кулоллар, мискарлар, заргарлар ва бошқалар бадий буюмларнинг гўзал намуналарини яратишар эди.

Қўлёзмаларни бадий жиҳатдан безаш эски анъаналарда давом этар, бироқ миниатюра санъати қарийб йўқолиб кетаётган эди.

Бухоро амирлиги, Хоразм ва Қўқон хонликлари аҳолисига нисбатан қорақалпоқлар маданий жиҳатдан анча қуйи босқичда туришарди. Руҳонийлар улар орасида феодал мусулмон маданиятини жорий қилишган:

ҳар бир овулда мактаб бўлар, бироқ ғоят ночор аҳволда эди. Мадрасалар саноқли бўлиб, фақат бадавлат одамларгина болаларини Хивада ўқита олишган. Масалан, 1858 йили Хивадаги Мурод мадрасасининг талабалари орасида атиги икки нафаргина қорақалпоқ ўқиган, холос. Ҳатто қорақалпоқ қозиларининг илми занф, шариятни яхши билишмас эди.

Аммо қорақалпоқ халқ ижоди жуда бой бўлиб, афсона, ривоят ва ҳоказолар кенг тарқалган эди.

XVIII АСРДА ВА XIX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИДА ЧОР РОССИЯСИНИНГ ЎЗБЕК ХОНЛИКЛАРИ БИЛАН ЎЗАРО МУНОСАБАТЛАРИ

Ўрта Осиёнинг Россия билан ўзаро муносабатлари XVI—XVII асрлардаёқ етарлича мустаҳкам эди. XVII—XVIII асрларда Волгабўйи, Уралолди ва Ғарбий Сибирь Россия билан савдо қилар, Ўрта Осиё савдогарлари Астрахань ва Тобольскка келиб туришарди. Қозон татари ва бошқирлар билан дин бирлиги ва тил яқинлиги савдонинг енгилаштирган. Россиялик мусулмон савдогарлари ҳам Ўрта Осиёга мол келтириб туришарди.

Чор ҳукумати қурулгани олиб чиқишни таъқиқлаганига қарамай, XVIII асрнинг 20-йилларида Хивада божхоналарни четлаб ўтган қурул-аслаҳа сотиларди.

Ўзбек хонликлари ўз савдогарларининг Россиядаги савдо ишлари учун қулай шароит яратишга уринишарди. 1716 йили Бухоро ҳукмдори Абулфайзхон савдонинг кучайтириш борасида музокара олиб бориш учун Москвага элчилар жўнатди. У бухороликлар Россияда эркин савдо қилишлари учун рухсат берилишига эришмоқ ниятида божхона солиқлари юқори эканидан шикоят қиларди.

Қудратли давлатнинг ҳукмдори Пётр I эса Бухоро ва Хива хонликларини сиёсий жиҳатдан Россияга теги давлатлар деб ҳисоблашмай қўйганди. У хонликларга дипломатик тазйиқ ўтказиб, ўз ҳукмига бўйсундиришга урина бошлади. Бунга маълум даражада хонликлардаги ички сиёсий вазият ҳам сабаб бўлган эди.

Чунончи, шу даврда ўзбек хонлари ўзаро низолар билан банд бўлиб, ташқаридан ёрдам излашарди. Хива хони Шохниёз уни Россия тобелигига қабул қилишини сўраб Пётр I га мурожаат этди ва ижобий жавоб олди. Қўп ўтмай Шохниёз вафот этди, 1709 йили унинг вориси Мухаммад ҳам худди шундай мурожаат қилди. Унинг номига йўлланган ёрлиқда рус подшоҳи шундай деб

ёзади: «шоҳона мурувват кўрсатиб, хонни қўли остидаги жамики нарсалари билан бирга абадий тобелигимизга оламыз». Музокаралар шу билан тугади. Хивада яна ўзаро урушлар бошланиб кетди, Пётр I ни эса Шимол уруши чалғитди.

1711 йилги муваффақиятсиз юришдан кейин Россия Азов денгизини бой бериб, Туркия султони билан сулҳ тузишга мажбур бўлди ва яна Урта Осиёга кўз тика бошлади. Айниқса XVIII асрда металлургия саноати ривожланганидан кейин Урта Осиёнинг табиий бойликлари рус ҳукуматига тинчлик бермай қўйди. Уни, жумладан, Олатовдаги қалайи конлари қизиқтирарди. Қолаверса, Урта Осиё олтин қумга бойлиги тўғрисида ҳам мишмишлар етарлича эди. Руслар олтин қумни бутун XVIII аср мобайнида излашди ва ниҳоят бу қуруқ гап эканлиги маълум бўлди.

1713 йили Астраханга туркман Хўжа Нафас келиб, Амударё қумлари олтинга бойлигини, соҳил бўйида яшовчи аҳоли кўплаб миқдорда юшиб олишини айтди. Деярли шу вақтнинг ўзида Сибирь губернатори Матвей Гагарин Пётр I га «Қичик Бухорода (Торим ҳавзасида)ги Яркат (Шарқий Туркистондаги Ерканд) шаҳри яқинида дарё қуми олтинга жуда бой» деб хабар берди. Ана шу маълумотлар таъсирида Пётр I ўзбек хонликларига кириб бориш режаларини белгилай бошлади. У хонларнинг розилиги билан «уларнинг ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва душманларига қарши курашда ёрдам бериш» баҳонасида Бухоро билан Хивага ҳарбий отрядлар киритишни мўлжаллади.

Пётр I ўз режаларини амалга ошириш учун иккита экспедиция ташкил қилди. Улардан бирига Преображенск полкининг поручиги, князь Александр Бекович-Черкасский раҳбар қилиб тайинланган эди. Иккинчи экспедицияга умумий раҳбарлик қилиш капитан Иван Бухгольцнинг зиммасига юклатилди. Уларга бирон савдо иши баҳонасида Иркут (Еркент) шаҳри тўғрисида маълумот тўплаш вазифаси топширилган эди.

Бекович-Черкасскийнинг экспедицияси олдинга 1714 йили Каспий денгизининг шарқий соҳилини, Амударёнинг эски ўзани Ўзбойни ўрганиб чиқди. 1716 йили эса Бекович-Черкасский катта отряд ва артиллерия билан янги сафарга отланди. Унга Хива хонини Ўзбойни ўрганиш учун рухсат беришга ва Россия тобелигига ўтишга кўндириш вазифаси берилган эди. Россия тобелигига ўтишни Бухоро хонига ҳам таклиф этиш лозим бўлган. Экспедиция аъзоси поручик Қожинга эса «бой

савдогар ниқоби остида... Ҳиндистонга олиб борадиган сув йўлини топиш» таклиф қилинган эди.

Экспедиция 1716 йили ҳозирги Красноводск яқинидаги Тўпқўрғон бурнида ва Ўзбой Каспийга қуйилган жойда учта қалъа қуриш билан чекланди. 1717 йили эса янги экспедиция Орол денгизининг ғарбий соҳили бўйлаб Хивага йўл олди ва Шерғозихон билан музокарага киришди. Хон ҳийла ншлатиб, озиқ-овқат етказиб бериш қийин деган баҳонада уларга беш қисмга бўлинишни маслаҳат берди. Экспедиция бўлингандан кейин эса хиваликлар уларга ҳужум қилиб қириб ташлашди. Бекович-Черкасский ҳам ўлдирилди, қалъаларни туркманлар бузиб ташлашди.

Бухгольцнинг экспедицияси 1715 йили Тобольскдан Иртиш бўйлаб юқорига юрди ва Ямшев кўлига етиб борди. Бухгольц бу ерда қишлаш учун қалъа қурди, аммо қалмиқлар ҳужум қилгани учун жанубга йўлини давом эттира олмади. Қайтишда эса Бухгольц Иртишнинг irmoғи бўлган Оми дарёси бўйида Омск қалъасини қурди.

Бу муваффақиятсизликларга қарамай Пётр I Ўрта Осиёга кириб келишдан воз кечгани йўқ. 1718 йили Иртиш соҳилида етти қўрғондан иборат қалъа (Семипалатинск)га асос солинди, келгуси йили эса кичикроқ ҳарбий отряд Иртиш бўйлаб Зайсан кўлига етиб борди. Семипалатинскдан юқорида Усть-Каменогорск қалъаси қурилди.

1720 йили Хиванинг янги хони Аваз Муҳаммад Бекович-Черкасскийнинг экспедицияси қириб ташлангани учун Россия ўч олади деган хавотирда Москвага элчилар жўнатди. Бироқ у ерда хивалик элчилар ҳибсга олинди ва фақат биттаси қўйиб юборилди.

Шу вақтда Россияда Бухоронинг элчиси бор эди. У батанига қайтганидан кейин Бухорога элчи қилиб итальян Флорио Беневени юборилди. Пётр I унга бухораликлар қандай моллар билан савдо қилишларини, олтин олиш маъдани ва унинг конларига қандай етиб бориш имкониятларини аниқлаш вазифасини топширган эди.

Беневени ҳам хавотирлик билан Бухорога Кавказ ва Эрон орқали 1721 йили етиб келди ва шу ердан Хивага ўтди. Бироқ уни душманлик кайфиятида кутиб олишгач қочиб кетди. Беневени Россияга фақат 1725 йили Пётр I нинг вафотидан кейингина қайтиб бора олди.

Пётр I нинг вафотидан сўнг, 1730 йили қозоқ ҳукмдори Абулхайрхон Уфага элчилар жўнатиб, Кичик

жузни рус тобелигига олишни илтимос қилди, чунки унга жунгорлар билан қўшни хонликлар тинчлик бермай қўйишганди. 1832 йили Қичик жуз Россия империясининг тобелигига ўтди. Семекехон бошчилигидаги Ўрта жузнинг катта қисми ҳам рус тобелигига ўтишга розилик билдирди.

1834 йили сенатнинг обер-секретари И. Кириллов Оренбург экспедициясига раҳбар қилиб тайинланди. У қалъа қуриши ва «Орол денгизига Россия байроғини кўтариши» лозим эди. Шунингдек, унга «Бухоро ва ундан у ёғи Ҳиндистонга» борадиган савдо карвонини тайёрлаш, фойдали қазилмалар, жумладан олтин излаш вазифаси ҳам топширилган эди.

1735 йили Кириллов Ўр дарёсида Оренбург шаҳрига асос солди (кейинчалик Оренбург Сакмара ва Ёйиқ (Урал) дарёлари туташган жойга кўчирилди, Орь қалъаси эса Орск шаҳрига айлантирилди). Ёйиқ ва Иртиш соҳилларида истеҳкомлар барпо қилинди.

Оренбургда ўртаосиёлик савдогарлар билан савдосотиқ ишлари йўлга қўйила бошланди.

Кирилловнинг ўрнини эгаллаган машҳур рус тарихчиси В. Н. Татищев ўзбек хонликлари билан савдо муносабатларини тиклашга уринди. 1738 йил августда у Тошкентга поручик Миллер бошчилигида савдо карвони жўнатди. Миллер Тошкентда рус савдогарлари учун эркин савдога эришмоғи, Бухоро шаҳарларида бўлиши, руда, кумуш ва олтин конлари ҳақида маълумот тўплаши, геодезик режа олиш ишларини бажариши керак эди. Бу ишлар муваффақиятсизликка учради. Карвонин Тошкент яқинида қозоқлар талашди. Шунга қарамай, ўзбек хонликлари билан савдо алоқалари узилгани йўқ. Оренбург, Семипалатинск, Орск, Троицк ва Петропавловскда мол айирбошлаш бозорлари очилди. Бироқ қозоқлар туфайли савдо ишларини олиб бориш қийин эди.

Ана шу даврда оқсоқоллар Абулхайрхонга бўйсунмай қўйишди, у эса рус қўшинлари ёрдамида уларни бўйсундиришга уринди. Абулхайрхоннинг ўлдирилишидан кейин Хива хони, қорақалпоқ, туркман ва қалмиқлар ўртасидаги муносабатлар янада кескинлашиб кетди. 50-йилларда Ўрта жузни хитой императори қўшинлари яқсон қилишди. Хива хони қўшинлари Бухоро ва Қўқон хонликларига бостириб кира бошлашди. Ўрта жуз Хитойга тобелигини тан олди. Россия билан муносабатлар оғирлашди. 1762 йили эса Аблайхон Хитой

билан алоқасини узмагани ҳолда Екатерина II га қасамёд қилди, яъни икки томонлама тобе бўлди.

Кичик жуз қozoқлари Пугачёв қўзғолонида қатнашишди, қўзғолон бостирилганидан кейин эса Россия чегараларига ҳужум қилиб туришда давом этаверишди.

1783 йили ботир Сирим Батов бошчилигида қozoқларнинг чор ҳокимиятига, ўзларининг хон ва феодалларига қарши қўзғолони кўтарилди. Қўзғолон 14 йил (1783—1797) давом этди.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида Россиянинг крепостной меҳнатга асосланган саноати таназзулга учради. Мануфактуралар пайдо бўлди. Чор ҳукумати ўзининг Урта Осиёдаги савдо алоқалари мустаҳкам эканлигига ишонар эди. Бироқ XVIII асрнинг иккинчи ярмига келиб вазият ўзгарди.

1764 йили Ҳиндистондан Фарангистоннинг сиқиб чиқарилиши ва у ерда Англиянинг мустаҳкамланиб олиши Чор ҳукуматини ташвишга солиб қўйди.

1760 йилдаёқ Бухоро ва Хива тижорат уюшмаси таъсис этилган эди, лекин у хонликлар томонидан тўсқинликларга дуч келавергач ўз фаолиятини ривожлантира олмади.

Қисқаси, инглиз рақобати хавфи рус ҳукуматининг Урта Осиёга қизиқишини янада кучайтириб юборди. 1770—1780 йилларда ўзбек хонликларида ўзаро низолар бир қадар сусайиб, савдо-сотиқ учун қулай шароит вужудга келди. Шу сабабли ҳам Екатерина II ҳукумати ўз молларини сотиш учун бир бозор сифатида Урта Осиё билан савдога кўпроқ эътибор бера бошлади. 1780 йили таржимон Бекчурин Бухорога, 90-йилларда эса майор Бланкеннагель Хивага юборилди. Элчиларнинг асосий вазифаси савдо имкониятларини аниқлаш ва тижорат идораларини очишдан иборат эди.

XVIII аср охирларига келиб, Россиядан ўзбек хонликларига олиб борадиган учта савдо йўли вужудга келди: Волга, Каспий денгизи, Манғишлоқ, Хива, Бухоро, Қўқон йўналишидаги эски йўл; Оренбург ёки Троицкдан Тошкент орқали Бухоро ва Қўқонга олиб борадиган иккинчи йўл (молларнинг бир қисми Қазанск орқали Бухорога жўнатилад эди); ва ниҳоят, Семипалатинск ёки Петропавловскдан бошланиб, қozoқ даштлари орқали, Сарисув дарёси бўйлаб Тошкентга келадиган учинчи йўл. Бундан ташқари, асосий йўллардан ажралиб чиқувчи майда шохобчалар ҳам бор эди.

Бу ўринда шуни таъкидлаб ўтиш керакки, савдо алоқаларида ўртаосиёлик савдогарлар ташаббус кўрсатишарди. 1753 йили эса Неплюев Хивага жўнатган карвон йўлда тўхтатилди. Зотан, савдо мол айирбошлашдан иборат бўлиб, асосан чегарада олиб борилар ва айирбош қилинган молни у ёғига ўртаосиёлик савдогарлар олиб кетишарди.

Бухородан Россияга олиб чиқиладиган асосий мол турлари ип-газлама учун йиғирилган ип ва жами молнинг учдан икки қисмини ташкил этувчи чигитли пахтадан иборат эди. XVIII аср охирига келиб Ўрта Осиё ривожланаётган рус саноати учун муҳим бозорга айланиб қолди. Россиядан Бухорога эса олтин (жами молнинг 40 фоизи), мовут, мато, мўйна, пиширилган тери ва ҳоказолар келтириларди.

XVIII аср охири ва XIX аср бошларида рус капитали Ўрта Осиё бозорларида якка ҳоким бўлиб қолди, инглиз моллари эса Россия орқали олиб келинарди.

XIX асрнинг биринчи чорагида Россиянинг ўзбек хонликлари билан савдо алоқалари анча жонланиб қолди. Бунда Россияда саноат ривожлангани, ўзбек хонликларининг сиёсий жиҳатда бирлашгани ва маҳаллий савдо сармоясининг бозордан фойдаланишга уриниши билан изоҳлаш мумкин.

1817 йили Нижегород ярмаркасига нафақат бутун Россиядан, балки Ўрта Осиё ва Эрондан ҳам савдогарлар йиғилиб келишди. Ўрта Осиё билан савдони жонлантириш мақсадларида чор ҳукумати XIX асрнинг биринчи чоратига келиб маълум таъқиқлардан воз кечишга мажбур бўлди ва ўртаосиёлик савдогарлар Россия ичкарасига қириб бориш имкониятини олишди.

Россия четга темир, пўлат, мис, чўян каби металлари ва улардан ясалган буюмларни чиқара бошлади. Хива эса чигитли пахта, хом сурп, ипак газлама, тери ва бошқаларни чиқарарди. Мол-пул муносабатлари ривожлана бошлади.

XIX асрнинг 30-йилларида Ўрта Осиё бозорида руслар инглизлар билан тўқнаш келишди. Англия Ҳиндистон ва Эронга кўпроқ эътибор бера бошлади. Кўп ўтмай Ост-Инд компанияси Ўрта Осиё бозорларига суқилиб киришга уринди. Ўрта Осиёнинг жуғрофий ва иқтисодий аҳволини ўрганиш мақсадида Англия бир қатор хўжалик-иқтисодий экспедициялар ташкил қилди.

1831—1833 йилларда Ост-Индия компаниясининг лейтенанти Александр Бёрнс Ҳинд дарёси бўйлаб саёҳат қилиб Лоҳурга келади ва Қобул орқали Бухорога

ўтади. 1836—1838 йиллар Бёрнс Вуд билан биргаликда Амударё манбаига йўл олади. Сафари мобайнида у савдо-сотиқ, четга олиб чиқиладиган ва четдан келтириладиган моллар ҳақида маълумот тўплади, Бухоро, Афғонистон ва Ҳиндистонга чиқариладиган рус молларининг рўйхатини тузди. Ост-Индия компанияси ўрта-осиёлик савдогарлар учун ярмарка ташкил этиш мумкин бўладиган савдо марказини очишга уринарди. Бёрнс бу савдо марказини Ҳинд дарёсининг ўрта оқимидаги Дарағозноҳон деган жойда қуришни белгилайди.

Ўрта Осиё бозорларида инглиз моллари XIX асрнинг 20-йилларидаёқ пайдо бўлган эди. Инглиз сайёҳи Конолли «Ҳиндистон шимолига саёҳат» (1834) китобида инглиз моллари рус молларидан қиммат эканига қарамай Ўрта Осиё бозорларида қадрли экани тўғрисида ёзади.

Инглиз рақобати оқибатида рус савдогарларининг Нижегород ярмарасидаги савдо ҳажми қисқариб кетди. Инглиз матбуоти руслар савдосининг кенгайишидан норози эди.

Инглиз рақобатини жиддий хавф деб ҳисоблаган П. В. Голубков бошчилигидаги москвалик савдогарлар ва саноатчилар гуруҳи «Россия — Осиё савдо уйи» номида акционерлик тижорат уюшмаси тузишни таклиф қилди. Уларнинг фикрича, бу уюшмага унинг савдо кемалари Каспий денгизида эркин сузиб юриш ҳуқуқи, шунингдек, Россияда ишлаб чиқариладиган ва четдан келтириладиган моллар билан Туркияда, Эрон, Хива, Бухорода, Сирдарё ҳавзасидаги Тошкент ва Туркистонда; Хитой Туркистонидаги шаҳарларда; Ерканд, Қошғар, Лоҳур, Ҳирот, Кобул ва умуман Ҳиндистонда ёлғиз ўзи савдо қилиши ҳуқуқи берилиши керак эди.

Голубков савдо корхонаси ниқоби остида Индияполь шаҳрини қуриб, у ерда ҳарбий йўл билан мустаҳкамлашиб олишни орзу қиларди.

Инглиз рақобати муносабати билан рус савдоси инқирозга учраганини Ўрта Осиё билан савдо қилувчи ростовлик тижоратчи Ф. Р. Пичугин ҳам қайд этиб ўтган эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Россияда крепостной хўжаликнинг таназзули бошланди. Помешчиклар бозор муносабатларига тобора қизиқишмоқда эди. Сапоатда қўл ҳунармандчилигидан машина ишлаб чиқаришига ўтиш кўзга ташланди. 1843—1854 йилларда ип йиғириш урчуқларининг сони уч марта кўпайди, хом ашёга бўлган эҳтиёж ҳам ошди.

1848 йили рус ҳукумати Манғишлоқдаги барча рус молларини бождан озод қилди. Натижада мол айирбошлаш ўса бошлади. Оренбург, Россия билан савдо алоқаларининг ўсиши Ўрта Осиё хонликларидаги хўжаликни Россия бозорларига қарам қилиб қўйди. 1861 йили Россияга АҚШдан пахта келтириш тўхтаганидан кейин Бухоро амирлигида пахта майдонлари кенгая бошлади.

Ўртаосиёлик савдогарларнинг воситачилиги русларга малол кела бошлади, улар Ўрта Осиё бозорларига ўзлари кириб боришга уринишарди.

IV боб. МУСТАМЛАКАЧИЛИК ДАВРИ, КАПИТАЛИЗМГА УТИШ

1-мавзу. РОССИЯНИНГ ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИ ИСТИЛО ҚИЛИШИ

XIX асрнинг иккинчи ярмида ўзбек хонликларининг Россия билан муносабатлари кескинлашуви

Николай I нинг ҳукумати Ўрта Осиёни босиб олиш зарурлиги тўғрисида тобора кўпроқ ўйлай бошлади. Унинг Ўрта Осиё хонликлари билан муносабатлари қозоқлар маънадаси ҳал қилинмаётгани боис кескинлашиб кетди. Кичик жуз 1824 йили рус тобелигига ўтганига қарамай айрим овуллар бўйсунмади. Қозоқларни ўз қўлига олишга уринаятган Хива хони эса бундан фойдаланиб қолди. Қозоқ ерларига Қўқон хонлари ҳам даъво қилишарди.

Оренбург губернатори генерал-майор В. А. Перовский Россиянинг Ўрта Осиёга ҳарбий юришига ашаддий тарафдор эди. У 1834 йили Каспий денгизининг шимоли-шарқий соҳилидаги Ново-Александровск шаҳрида (Манғишлоқ) истеҳком қурди, 1835 йили эса Орск ва Троицк ўртасида истеҳком қурилмалари қура бошлади.

Россия сиёсати 1837 йили қозоқларнинг султон Кенесари Қосим ўғли бошчилигида қўзғолон кўтаришларига сабаб бўлди. У Хива хони ёрдамида русларни суриб ташлашга уринарди. Унинг қўшини руслар қурган истеҳкомларга ҳужум қилиб, улар атрофида яшовчи рус аҳолисини қириб ташлади.

Қозоқлар қўзғолони В. А. Перовский учун Хивага қарши юриш режасини тузишга бир баҳона бўлди. Николай I унинг режасини қўллаб-қувватлади.

Авваламбор, йўлга чиқишдан олдин янги жойларнинг режасини олиш керак эди. Шу мақсадда 1839 йил

баҳорида генерал штабнинг полковниги Геке қўмондонлигидаги иккита отряд даштга юборилди. Гекега Эмба дарёси соҳилида, Оренбургдан 6500 чақирим масофада ва бу ердан 170 чақирим шарқдаги Оқбулоқда иккита истеҳком қуриш вазифаси топширилган эди. Бироқ уларни асирга олишди.

Қишда Перовскийнинг отряди даштга йўл олди. Қаттиқ совуқ, ёқилги ва кийим йўқлиги, касалликлар бошланиб кетгани уни орқага қайтарди.

Бироқ Хива ҳукмдори Оллоқулихон хавотирга тушиб, асирларни озод қилди. Чор ҳукумати ҳам хивалик маҳбусларни қўйиб юборди.

Бу муваффақиятсиз юришдан кейин чор ҳукумати Ўрта Осиё хонликлари билан дипломатик муносабатларни йўлга қўйишга урина бошлади.

1814 йили Бухорога шарқшунос Хаников ва табиатшунос Леман ҳамроҳлигида муҳандислар Бутенов билан Богословский юборилди. Экспедиция натижасида Ханиковнинг «Бухоро хонлиги таърифи» номли қимматли китоби вужудга келди. Бутеневнинг «Бухорога қўшини тортишнинг имкониятлари ҳамда воситалари тўғрисида» номли сафарномасида эса хонликини қуролли куч билан эгаллашнинг турли йўллари ҳақида фикр юритиларди.

Бутеневнинг хулосасига кўра, Бухоро амири бир қанча шартларни бажарган тақдирдагина Россия у билан Ҳисоладаги муносабатларни ўрнатиши мумкин эди. Бунга кўра, Бухоро амири барча рус қулларини озод қилиши, рус молларини Қобулга олиб ўтишга рухсат бериши, Бухорода Россиянинг доимий сиёсий вакили бўлишига розилик билдириши. Россиядан келувчи қочоқларни қабул қилмаслиги, Қўқон хонлигидан босиб олган ерларидан воз кечиши керак эди. Башарти шу шартлар бажарилса, Россия Бухоро амирлигини таъин олган, аммо амирликда ўз мавқеини мустаҳкамлаган бўлар эди.

Айни вақтда Оренбургдан Хивага генерал штабнинг капитани Никифоров бошчилигида элчилар ҳайъати юборилди. Никифоровга топширилган масъул вазифага кўра, у руслар Сирдарё мансабинин ва Қаспий деңизининг шарқий соҳилини эгаллашларида Хива бетараф туришига эришмоғи лозим эди. Бундан ташқари, у хонликда қуллик йўқотилишга, асирга олинган жамики рус фуқаролари озод этилишига, шунингдек рус молларига солинадиган бож камайтирилишига ҳам эришиши керак бўлган.

Хива хони ўзаро дўстона муносабатлар ўрнатишга тайёр эди, бироқ рус молларига солинадиган божни камайтириш ва русларнинг қозоқ даштларига эгалик қилишини тан олиш масалаларида ён беришни истамди.

Россия ўртадаги баҳсли масалаларни узил-кесил ажрим қилиш мақсадида полковник Данилевский бошчилигида янги миссия жўнатди. Бироқ Оллоқулихон музокараларни чўзгандан-чўзаверди. Фақат Оллоқулихоннинг ўлиmidан кейингина рус молларини ўтказиб юбориш ҳамда туркман ва қозоқлар ҳужумидан ҳимоя қилиш тўғрисидаги шартномага имзо чекилди, бошқа масалаларда эса янги хон ҳам душманлик кайфиятида қолди.

Дипломатик музокараларнинг арзимас натижа бергани чор ҳукуматига Ўрта Осиёга ҳарбий юриш учун тайёргарлик кўришга бир баҳона бўлди.

1847 йили Сирдарё мансабида Ранг истеҳкомни қурилди.

1851 йили Перовский Оренбург ва Самарқанд генерал-губернаторлиги лавозимига тайинланди.

1848 йили 1837 йилдан буён давом этиб келаётган Кенесари Қосимов қўзғолони бостирилган, унинг ўзи эса қўзғолончиларга чоризмнинг қутқуси билан ҳужум қилган қозоқлар томонидан ўлдирилган эди. Шу тариқа чоризм олдида Қўқон, Бухоро ва Хива сарҳадлари сари йўл очилди.

1852 йилиёқ Бларамберг отряди Қўқоннинг Сирдарё соҳилидаги Оқмасжид қалъасини босиб олишга уриниб кўрди, аммо уддасидан чиқолмади. Бироқ келгуси йили бу қалъани В. А. Перовский қўлга киритди. Оқмасжид ўрнида руслар қалъа қуриб, унга Перовский номини беришди (ҳозирги Қизилўрда шаҳри), бирмунча кейинроқ эса 1-сонли қалъага асос солишди (ҳозирги Қозоқли шаҳри). Қўқонликларнинг Оқмасжидни қайтариб олишга уринишлари наф бермади. Шу тариқа Сирдарё мудофаа чизиги вужудга келди.

Айни вақтда Ўрта Осиёга шимол-шарқдан — Ғарбий Сибирдаги Семипалатинскдан ҳужум бошланди. 1847 йили Етисувдаги Олатов деган жойда Қопла истеҳкомига асос солинди. 1850—1854 йилларда чор қўшинлари Илирти ўлкасини эгаллашди, 1854 йили эса Олмаота қишлоғи ўрнида Верний истеҳкомига асос солинди. Шу тарзда Семипалатинскдан Вернийга қадар чўзилган янги ва мустаҳкамланган ҳарбий истеҳкомлар қатори вужудга келди. Шундан сўнг Ғарбий Сибирь

Губернатори Гасфорд бу янги чизиқни Сирдарё чизиги билан қўшиш масаласини кўтариб чиқди.

Бироқ шу орада бошланиб қолган Қрим уруши (1853—1856) Николай I нинг Ўрта Осиёга ҳужум қилиш режаларидаи чалғитди.

Шу даврда Сирдарёнинг қуйи оқимида қозоқларнинг чор маъмурияти зулмига қарши Исат Қутабаров бошчилигидаги янги қўзғолон бошланди. Уни Хива хони қўллаб-қувватлаб турди. Қўқонликлар Перовскийнинг Оқмасжид яқинида қурган тўғонини бузиб ташлашди, Сирдарё бўйлаб пароход қатновини тўхтатишди. 1858 йилда қўқонлик саркарда Еқуббек Оқмасжидни қамал қилди, аммо эгаллай олмади.

Ўрта Осиёдаги вазият Қрим учун Россия билан уруш олиб бораётган Туркиянинг эътиборини тортди. Бухорода турк вакиллари пайдо бўлди. Улардан бири Хива хонига Марв билан урушни тўхтатишни, Россияга қарши кураш учун Қўқон ва Бухоро билан бирлашишни таклиф этди.

Туркия ҳукуматининг бу сиёсатидан ташвишга тушган Эрон Николай I га Туркияга қарши ҳамкорликда курашишни таклиф қилди. Бироқ шу ўринда инглизлар аралашиб қолишди. Натижада 1854 йили Эроннинг Россия билан музокаралари тўхтади, Эрон шоҳи эса бетарафлигини эълон қилди.

Қрим уруши 1856 йили тугатанидан кейин чор ҳукумати Кавказдаги халқ қўзғолонлари билан овора бўлиб қолиб, Ўрта Осиёга ҳужумни давом эттира олмади. Фақат ўзбек хонликлари ўзаро бирлашиб Россияга қарши чиқишига йўл қўймаслик чораларини кўра олди, холос.

Россиянинг навбатдаги подшоҳи Александр II Бухоро ва Хивага полковник Игнатъевни юборди. Унинг вазифаси Хива билан савдо алоқаларини мустаҳкамлаш ва шу билан Англия таъсиридан муҳофаза қилишдан иборат эди. Игнатъев ниятига эриша олмади. Хива хонининг Амударё бўйлаб юришига рухсат бермади, рус кемаларига дарёда эркин сузиш ҳуқуқини беришдан ҳам бош тортди. Шунингдек, рус молларига ягона бож солиғи белгилашни рад этди, Хивада рус савдо ваколатхонаси очишга рози бўлмади.

Игнатъев Бухорода бир қадар яхши натижаларга эриша олди. Қўқон ва Хива билан адоватда бўлган Бухоро амири Россия билан яқинлашувни истарди. У рус молларига фоизли мол солиғи белгилашга, Бухорода

ридан 13 киши ўлдирилади ва 23 киши жароҳатланади. 574 Ҳимоячи маълум манбаларга кўра, 576 нафар, шундан 22 нафари сарбоз бошлиғи, 554 нафар сарбоз асирликка олинган. 1863 йили ёзида полковник Черняев Оренбург генерал-губернатори Безакнинг сукут ичра ризолиги остида Сирдарё ёқасидаги Сўзоқ қалъасини қўлга киритди ва уни атроф-теварақдаги аҳолиси билан бирга Россиянинг мулки деб эълон қилинади. 1864 йил бошида Олмаота (Верный) қалъасидан чиққан 2500 кишилиқ Черняев отряди 4 июнь куни Авлиёта остонасида 1500 кишилиқ Қўқон қўшинлари билан тўқнашди. Бу гал ҳам қўқонликлар мағлубиятга учраб 307 киши ўлади, 390 таси жароҳатланади.

Полковник Черняев билан изма-из Перовский қўргонидан чиққан полковник Верёвкин отряди Туркистон шаҳрига юриш қилади. Биз биламизки, Туркистон ўша вақтда ўлкага кираверишдаги биринчи шаҳар бўлган. Шаҳарда «Ҳазрат масжид»и бўлиб, айрим пайтлари шаҳарнинг ўзини ҳам «Ҳазратисултон» дейишган. Масжид қурилганига ўша пайтда 500 йил бўлган эди.

Амир Темура Хазрати — Яссавийнинг хотирасини абадийлаштириш учун бу масжидни қурдилади. Темура ўлгандан кейин ҳам, бу мақбара халқ томонидан ҳурмат қилинади ва эъзозланади. Чор қўмондони агар шаҳар таслим бўлмаса, Аҳмад Яссавий мақбарасига тўп отишини маълум қилади. Ҳимоячилар ўзларининг неча асрлаб келаётган бу маданият кўркини йўқ бўлишини хоҳламасдан урушни тўхтатишга мажбур бўладилар. Қ. Қ. Абаза бунини шундай ёзади: «Бизнинг бир нечта тўп ўқи гумбазга, мақбара тепасига текканидан қўрққан шайхулислом минорага чиқиб оқ байроқни ташлади. Бу таслим бўлганлигини англатар эди». Туркистон шаҳри 12 июнда босиб олинди.

Туркистон босиб олинганидан сўнг қўқонликлар пайгамбарнинг кўк байроғи остида «Муқаддас» уруш эълон қилди. Натижада Тошкент чоризм босқинчиларига қарши кураш марказига айланди. Бу ерга Марғилондан Юсуфбек, Хўжанддан Мирза Аҳмад Қушбеги қўмондонлигида қўшинлар, шунингдек Андижон, Наманган, Ўш ва бошқа жойлардан ҳарбий қисмлар келтирилди. Қўшинларга Қўқон хонлигининг лашкарбошиси Алимқул бошчилиқ қилиб, Тошкентда ҳар бир маҳалла олдида тўхтаб, халқдан дуо-фотиҳа олдида, Чимкент томонига йўналади. Бунини эшитган Черняев Авлиётадан 1300 кишини, Верёвкин эса 300 киши ва 30 та казакни капитан Майёр бошчилигида юборади. Чимкентда кеча-

кундуз давомида ҳар икки томон ўртасида тўплардай ётишув бўлади. Ҳимоячилардан жангда 12 минг киши ҳалок бўлади ва яраланади. Черняев қўшинлари ҳам жангда кўп талофат кўриб урушни давом қилолмай, Туркистонга қайтиб келади. Алимқул бу фурсатдан фойдаланиб тайёргарлик кўраётган пайтида Қўқонга Бухоро амири Музаффархон ҳужум қилганлиги тўғрисидаги хабарни эшитади. Бу борада иккинчи қарама-қарши фикрни келтирмоқчимиз. «Черняев Чимкентга келган вақтида Бухоро амирининг Урта Осиё халқларини пайғамбар номи остида русларга қарши «ғазовот» кўтармоқчи бўлаётганлиги тўғрисидаги хабарни эшитади.

Маълум манбаларни ўрганиш қуйидаги хулосага келиш имконини беради:

1. Иккинчи факт асосида қараганда Қўқон хонлигига Бухоро амирлигининг бостириб кириши мумкин эмас, чунки Бухоро амирининг ўзи ўлкани бирлаштиришга урунган.

2. Агарда хонлик билан амирлик бирлашадиган бўлса, Чор Россиясига қарши катта куч пайдо бўлиши мумкин эди.

3. Бунинг олдини олиш учун Черняев Бухоро амири Музаффархонга Қўқон хонини ёмонлаб ўртада нифоқ солиш ғоясида мактуб йўллайди.

4. Черняев Чимкентдаги мағлубиятдан сўнг, найранг ишлатиб Бухоро амири Музаффархон Тошкентга бостириб келяпти деган хабарни тарқатади. Бунинг тарғибот қилишда чоризмга хизмат қилувчи маҳаллий кишилар ҳам иштирок этади. Алимқул бу хабарга ишонади, у Чимкентда қўшиннинг маълум бир қисmini қолдириб Қўқонга қайтади. Черняевнинг ташкил қилган вазияти етилади. Бундан фойдаланиб 1864 йили 21 сентябрда Чимкентни жанг билан эгаллашга муваффақ бўлади. Мудофаачиларнинг анчаси қириб ташланади. Шу вақтдан бошлаб ўлкани босиб олиш тезлик билан амалга оша боради. Қўқонга қайтган Алимқул амирликнинг қўшинлари билан тўқнашмайди. Натижада Алимқул томонидан «Чимкент воқеаларидан кейин сотқинликда айбланган ҳарбийлар жазоланади».

Ҳарбий министр И. А. Милютин ҳарбий чиқишларнинг доимий тарафдори бўлгани туфайли, 1864 йил октябрида ташқи ишлар министрлиги томонидан подшоҳ учун тайёрланган маърузаномасини қўллаб-қувватлади. Бу номада жумладан, Россиянинг Шарққа сирили лекин тийиқсиз нитилиши ҳақида, Қўқон хонлигининг

табий бoйликлари бўлмиш пахта, ипак, қимматбаҳо маъданлар ҳақида гапирилади. Шундай қилиб Урта Осиёни босиб олишга ғоявий тайёргарлик кўрилади. Энди бу босқинни амалга ошириш навбати келганди. Босқинчилик ниятидаги юришларини яшириш учун ишмалар тўқилмади. Қўқон хонлиги донмий тартибсизликлар билан буюк подшони безовта қилиб диққатини ўзига тортган эмиш. Ҳаттоки Черняев ўзининг жиноятини оқлаш учун «подшо мени жабр зулмдан эзилган халққа осойишталик ва тинчлик беришга ва ўз ҳимоясига келтириш учун юборди», деган эди.

1864 йили 27 сентябрда чор қўшинлари Тошкентни истило қилиш учун йўлга чиқади. Шаҳар аҳолиси она юртни ҳимоя қилишга отланади. Чор лашкарлари шаҳарни яқиндан туриб тўпга тутлади. Мудофаачилар ҳам жавоб ўқлари қайтаришади. Ҳимоячилар душманга уюшган ҳолатда қарши жанг қилади. Чор қўшинлари бардош беролмайди. «Қўқонликлар шундай қаттиқ ўқ отишлар билан қарши олдики, деворга яқинлашиб келган барча бошлиқлар йўқотилди. Обухъ ўладиган даражада ярадор бўлди. Черняевга эса ёрдам керак бўлиб қолди. Қайтарилган ҳужумдан сўнг ўликлар чўзилиб ётарди, тирикларни эса зовурда тўпланишганди. 60 киши ўз бошлиқларини сақлаб қоламиз деб, қурбон бўлдилар, айбдор ўз гуноҳини ўлимдан олдин ювди. 12 та тўп гўмбурлаши остида отряд чекинди. Черняев солдатлари Чимкентга қайтдилар.

1865 йилнинг апрель ойида Черняев бошчилигидаги 91/2 рота 12 та тўпдан иборат отряд Тошкент шаҳар қўрғонини ўраб турган боғ олдига келтирилади. Ҳали бу вақтда Петербургдан Тошкентни босиб олиш тўғрисида хабар бўлмаган эди. К. К. Абаза буни қуйидагича ёзади: «Петербургдан Тошкентни босиб олиш ҳақида тўғри буйруқ бўлмаса-да, қўрқмас армиясига ишонган Черняев ваҳимага тушиб, уни эгаллашга қарор қилади.

1865 йилнинг 28 апрелида Черняев Чирчиқ ёнидаги Ниёзбек қалъасини жанг билан эгаллайди. Черняев Анҳорнинг сувини тўсиб қўяди-да, Чирчиқ дарёсига сувни буриб юборади. Тошкент сувсиз қолади. Подшо қўшинларининг хабарини эшитибоқ тошкентликлар Қўқон хонлигига қарашли бўлганликлари учун Қўқондан ёрдам сўрайдилар. Алимқул уларни ўз эрклари учун курашга чорлаб, оташини нутқ сўзлади. Қўқондан ёрдам келгач, Тошкент ҳимоячиларининг сони 30 минг кишига етди. Расмий маълумотларга қараганда ўрис солдатлари

1950 киши эди. Тартиб ва ташкилотчилигини йўқлиги, керакли ҳарбийтехника билан таъминланмаганлиги туфайли хонлик қўшинларининг сон жиҳатидан устунлиги тўқнашувда фойда бермади. Черняев ҳал қилувчи ҳаракатни жанубдан, Камолон (айримларида Темур) дарвозаси томонидан бошлади. Балки у Қўқон ёки Бухородан келиши мумкин бўлган ёрдамчи кучларга ҳам халақит бермоқчи бўлгандир. Илк тўқнашув 1865 йилнинг 9 майида бўлиб ўтди. Бу жанг ҳаракатларининг бирида «Қўқонликлардан 300 киши ўлади ва 200 та қурол йўқотилади». Жангда лашкарбоши Алимқул ҳам ҳалок бўлади. Черняев Алимқул ҳалокатидан кейин шаҳар таслим бўлар, деган илинжда ҳужумни бир пасга тўхтатиб туради. Бухоро амирининг қўшини яқинлашиб келаётганлигидан хабар топгач, амир билан урушни хошламади ва орқага чекинишни ҳам истамади. Бир йўл қолди. У ҳам бўлса шаҳарга ҳужум қилиш эди. Черняев буни ҳал қилиш мақсадида ҳарбий кенгашни йигди. Абрамов маслаҳатига кўра, девордан тешик очиш ва у орқали шаҳарга ҳужум қилиш керак эди. Черняев бунга кўнмади.

1865 йили 14 июндан 15 июнга ўтар кечаси шаҳарга ҳужум бошлашга қарор қилади. Эрталаб соат 2.00 да 22 ротадан Абрамов бошчилигидаги штурм қиладиган калонна боққа секирлик билан яқинлашади, бир чақирим орқада подполковник Жемчужников ҳаракат қиладди. Шаҳарни душман қўлига топширмаслик учун неча минглаб кишилар қаршилик кўрсатдилар. Тошкент шаҳрини ҳимоя қилиш пайтида деворлар ичида 30000 киши, 60 та тўп бор эди. Шаҳар аҳолиси 100.000 кишини ташкил этарди. Черняев агарда жанг кўп давом этадиган бўлса, аҳоли қўзғалиши мумкин деб ўйлайди. Шунинг учун шаҳарни очиқчасига ўққа тутишга буйруқ беради. Ўзлуксиз давом этадиган жанг, устига-устак сувсизлик ва ташналик ҳимоячилар учун ва умуман аҳолининг тинч-мадорини қуритади. Тошкентдаги аҳвол шундай юз берди: Черняев шаҳар ичидаги халқни «уч томондан ўраб ниҳоят қийин аҳволда қолдиради. Ноннинг етишмаслиги аҳоли ва гарнизонни ҳар куни девор орқасига нон тўплашга чиқишга мажбур этарди. Улар молларни боқиш, ўтлатиш учун шаҳар яқинига ҳайдарди. Ёшларнинг отрядлар уларнинг нон тўплашига ва мол боқишига йўл қўймадилар. Мана шундай изланишларда бизнинг томон аҳолидан бир печа кишини ушлаб олар ҳамда молларининг бир қисми ҳайдаб олиб кетиларди». Ҳимоячилар «Бухоро ва Хива хонликлариغا ёрдам сўраб

элчи юбордилар. Аммо улар бу илтимосни инobatга олмайдилар». Лекин 1865 йили 7 июлда генерал Черняевнинг хабарига кўра: Тошкент аҳолиси давомий қамал натижасида, сувсизликка, асосан озиқ-овқатга эҳтиёжнинг қондирилмаганлигига бардош бердилар ва ўзларининг охириги ҳамма умидларини амирдан кутиб шаҳарнинг вакилларида элчи юборишди.

Бухоро амирининг яқинлашиб келишидан хавотирга тушган Черняев 1865 йили 14 июнда ўз қўшини билан шаҳар ичкарасига ёриб киришга муяссар бўлади. Тошкентликлардан 5000 сарбоз, 100000 сипоҳий бунга қаршилик кўрсатадилар. Ҳимоячилар уйлар ва дўконлар, ҳатто масжидлар ичига кириб жанг қиладилар. Ҳар бир маҳалла жанг майдонига айланиб кетади. Бунда кўп кишилар Абдураҳмон Ясовул бошчилигидаги кўнгиллилар гуруҳи кунбўйи душман ҳужумини даф этиб турадилар. Мирюсуф Мирсултон боғбон ўғли, Нормуҳаммад ҳамда Мулла Шер мерганлар, Муллажон Муса Муҳаммад Али подачининг ўғли ва бошқалар жасораг кўрсатдилар.

Чор қўшинлари айрим кишиларнинг ёрдамида ўқдори омборини топиб уни портлатишга эришадилар. Бу шаҳар тақдирини ҳал қилган омиллардан биридир. Пишхоят 1865 йили 17 июлда тошкентликлар душман ҳужумига бардош беролмай таслим бўлишдан ўзга чора тополмайдилар. Черняев Шайхонтоҳур, Бешёғоч ва бошқа халқ гавжум яшайдиган жойларга тўпларни ўрнатиб дарҳол судҳ тузилмаса, шаҳарни ёндириб култепага айлантиришини эълон қилади. Тошкент чор Россияси томонидан босиб олинади.

1865 йил 17 июндаги Черняев хабарига кўра «14 июндан 15 июнга ўтар кечаси шаҳар ичидаги ҳарбий нишоотга ҳужум қилиниб Тошкент эгалланди. Черняев бу хизматлари эвазига тақдирланади. Бунинг ҳарбий министрининг Оренбург ўлкаси армиясининг қўмондонига юборган телеграммасидан билишимиз мумкин. 1865 йил 13 август №1759 телеграммада қуйидагича ёзилган: Буюк подшо Тошкентнинг босиб олинishi тўғрисидаги —2300-сон хабарини ҳисобга олиб, генерал Черняевни олтин қиланч ва бриллиант билан мукофотлади.

Тошкент босиб олингандан сўнг халқаро матбуотда, умуман Европа давлатларида шовқин, сурон кўтарилишига олиб келади. Чор ҳукумати, қолаверса Черняев ўзининг босқинчилигини оқлаш йўллариини излайди. Генерал Черняев шаҳарнинг нуфузли кишиларини йиғиб мажлис ўтказади. Музокарада Абулқосимжон Эшон,

домулла Солиҳбек охун, Ҳаким Хўжа қозикалон сингар кишилар иштирокида сулҳ тузилади. Бу сулҳга асосан: шаҳар халқининг ўз динида қолиши ва барча ишлар «шариат» асосида олиб борилиши, шунингдек ҳовли, боғ ва майдонлар аввалгидек ўз эгалари қўлида қолдирилиши кўрсатилган. Лекин Тошкентни ихтиёрий равишда рус қўшинларига бўйсунганлиги ҳақида хат уюштиришга киришилади. Муҳаммад Солиҳ қорининг «Тарихи жадидайн Тошканд» асарида хатнинг мазмунини келтирилади. «Неча замонлар ва йиллардан бери Туркистонда Фарғона хонлари ҳукмронлик қилиб фуқароларга кўп жабр зулм ўтказган. Улар закот, хирожларини шариат асосида олмасдан ортиқча олганлар ва ҳеч қачон марҳамат қилмаганлар, қадимги урф-одат таомилидан воз кечиб, кўп йиллар мансаб учун катта кишиларни ўлдириб, фитначи ва ифвогарлар сўзига амал қилиб бўйсунганлар. Ўртада ноҳақ қонлар тўкилиб улар шариатга ва уламолар сўзларига амал қилишдан бош тортдилар. Фарғона ва Туркистон замининда кўп вақтлар ва кўпинча қипчоқ ва қозоқ, қирғиз авбошлари ва бебошлари ҳукмронлик қилиб келдилар. Шунинг учун фуқаро ва мамлакат тинчлиги учун тамомила ихтиёримиз ва рағбатимиз билан рус аскарларини олиб келиб шаҳарни топширдик». Баён этилган мазмундаги хат Черняев буйруғи билан ёзилган. Бунга анча киши қарши чиқади. Бундан ғазабга келган Черняев уларни қамоққа жўнатади. Домла Солиҳбек охун ва унинг ҳамроҳлари Сибирга сургун қилинади. Қўрилган чорадан таъсирланган шаҳар катталари генерал Черняев аҳдномасига розилик билдирадилар. Аҳдномани тайёрлаш Абдусаттор Қорабош ўғлига топширилади. Аҳдномага мажбурий сурагда шаҳар катталари қўл қўйиб муҳр босишгач, Черняев аҳдномани Абусанд ва Ҳодихўжа исмли савдогарлар қўлига тутқазиб Петербургга элтиб подшога топширишни буюрган. Рус ҳукумати бу аҳдномани ўзининг босқинчилик сиёсатини бўяш халқаро матбуотдаги, шовқин-суронни бартараф қилиш мақсадида чет элларга тарқатади.

Черняев бош бўлган армияга Аҳмад Дониш баҳо бериб, «...армия тартибсиз равишда қўлга киритилган вилоятларини имкони борича талади, аёллар, болалар ва таянч устидан зулм ўтказди», деб ёзди.

Бухоро амирлигининг босиб олиниши

Тошкентни босиб олгандан сўнг, Бухоро амири чор Россиясидан шаҳарни ташлаб чиқиб кетишини талаб қилади. Бунга рад жавоб олгандан кейин Қўқон хонлигининг чекка ерларига ҳужум қилади ва босиб олади. Босиб олнган жойга Худоёрхон ҳоким қилиб тайинланади. Бухоро амирининг талабига мувофиқ чиновлик Струвени музокарага юборади. Лекин амир уларни ушлаб туради.

Бухоро амири Музаффар Қўқон хонлигидаги чор қўшинларига қарши ҳужум қилади. Бундан хабар топган Оренбург генерал губернатори бунга чоралар кўришни буюради. Оренбург ўлкасининг ҳарбий қўмондони генерал адъютант Крижановский 1865 йили 29 сентябрда Туркистон вилоят ҳарбий губернаторига 117 рақамли махфий хат юборади, Россия қурулнининг улў обрўйини муқаддас тутиб, Урта Осиёдаги бошқариш мавқеи фақат Россияга тегишлигини унутмаган ҳолда, бундан кейин амирнинг қўшинлар билан бўлган муносабатимизга, қурулли кучимизга ва элчилик музокараларимизга аралашингга йўл қўймаслигимиз керак», деб уқтирилади.

1866 йили январ ойи охирида генерал Черняев бошчилигидаги қўшин Жиззахга ҳужум бошлайди. Хабар топган амир Музаффар Қўқон хонига 10000 кишилик қўшин билан рус қўшинларини чалғитиб туришини буюради. Олдинги русларнинг қўрқинчли ҳаракатларининг оқибатидан қўрққан Худоёр бундай қилишга ботинолмайди. Музаффар буни эшитиб, хабарни олиб келган «бахтсиз чопарни бўйнигача қумга кўмишга фармон беради».

Кучсиз қолган ҳимоячиларнинг сони 8—9 минг кишига борар эди. Уларнинг жасорати туфайли генерал Черняев орқага қайтишга мажбур бўлади. 1868 йили март ойида Черняев Петербургга чақириб олинди ва унинг ўрнига генерал Романовский юборилади. Бу пайтда Бухоро армиясининг сони 40 минг кишини ташкил этарди. Чор Россиясининг Чиноздаги қўшинлари 4000 киши бўлиб, қолган 11 та линиядан тарқоқ жойлашган эди. Чиноздаги отрядда 14 та пнеда бўлим, 500 казак, 20 та тўп, 8 ракета станоклари бор эди.

Генерал Романовский шу қўшин билан Сирдарё даштига чиқади. Эржарда бухороликлар билан жанг бўлади. Бухороликлар бардош беролмасдан ғамлаб қўйган қурул-аслаҳаларини ташлаб кетадилар. Чор армияси

қўшинлари орқасидан Самарқандга бормасдан Сирдарёнинг юқори қисмига қараб ҳаракат қилади. 17 майда чор ҳукуматининг қўшинлари Хўжандга кириб келади. Шу кундан бошлаб то 25 майгача Хўжандликлар қамал қилинади. Хўжанд истеҳкомини штурм қилишига қарамасдан ҳимоячилар ўзларининг жонини аямадилар. Бу жангда ҳимоячилардан 2500 киши ҳимоячиларнинг маълумотига кўра 5000 киши йўқотилган.

1865 йил 5 июнда Хўжанд аҳолиси генерал Романовскийга «Хўжанд аҳолиси сиз генерални нон ва туз билан кутиб олади» деб ёзади. Хўжанддаги жангда шаҳар аҳолисидан 2600 киши ўлган.

1866 йил август ойида Крижановский Тошкент, Хўжанд ва Чирчиқорти ўлкасини Россия қарамлигига қабул қилиш тўғрисида кўрсатма беради.

1866 йил 12 сентябрда Оренбург генерал-губернатори Крижановский Бухоро амирига: «Сизнинг томонингиздан ўртамиздаги тинчлик бузилди, чунки сиз Қўқон билан бўлган муносабатингизга аралашдингиз ва доимо бош тортмаяпсиз, бунинг исботи шуки Тошкент биз томондан эғаллангандан кейин, ёш Қўқон хони Султон Саид Муродхонни сиз ўз тарафингизга олгансиз. Уни юборинг, ҳеч қандай ёмоғлик қилинмайди, бунга ишонинг. Бундан ташқари тинчлик тикланиши учун қўйидагиларни ўз зимманингизга олинг.

1. Ҳозирнинг ўзида 100 минг тилла юборинг.

2. Бухорода рус карвонсаройи бўлиши ва рус фуқароларининг ҳомийлигингиздаги ерларда бирор нарсага зарур бўлиб қолса,

3. Рус фуқароларига Бухоро шаҳарларининг қаеринда хоҳласа шу ерларда рус карвонсаройлари бўлиб, ўз товарларини сотишга ижозат беришни;

4. Рус савдогарларининг карвонсаройдаги тўловларини қўл остингиздаги фуқаролардан олинadиган тўловлар билан тенглаштиришни ва рус фуқароларидан бошқа ҳеч қандай тўловлар олмасликни;

Шу кундан бошлаб 10 кун ичида сиздан талаб қилинган 100 минг тилла келтирилиши керак, бўлмаса ўша кундан бошлаб уруш қайтадан давом этади», деган ультиматум шаклидаги мактубни юборади. Амир Музаффар бунга рози бўлмайди. Амир билан музокараларда келишмагач Крижановский 2 октябрда Бухорога қарашли Уратепа қалъасига юриш қилади. Бу қалъада 2,5 соатлар давомнда қаттиқ жанг бўлади. Жангда барча қариялар, аёллар қатнашадилар. Бу ҳарбий жиҳатдан яқши таъминланган армияга ҳеч қандай

куч эмас эди. Ҳимоячилар жангининг охириги кушларида бу қалъанинг атрофига 2000 мурдани дафн этдилар. Уратепа оқсоқолларининг арзига кўра «қалъа қамалига қадар ҳимоячилар сони 30000 кишигача етган. Штурмдан кейин эса уларнинг сони 2 марта камайган, яъни 15000 киши қолган».

1865 йил 11 октябрда чор қўшини генерал Крижковский бошчилигида яна Жиззахни қуршаб олади. Ясовул Қорин бошчилигидаги зобитлар Жиззах қўрғонига яқинлашаётганда ҳимоячиларнинг озгина қисмини қўриб қолиб ҳужум қилади. Улардан 10 та кишини чопиб ташлайди ва 9 кишини эса асир қилиб олиб келишади. Жиззахдаги «жанг шу даражада даҳшатли жанг бўлганки, тўкилган одам қони бамисоли ариқ сувига ўхшаб оққан». Жиззахни эгаллашдаги биринчи ҳаракат қайтарилади. Романовский иккинчи кун яна жангни давом эттиради. Бу жангининг боришини ўша даврнинг тарихнависи Мирза Абдулазим Сомий ўзининг «Тарихи салотини-и маъинийи» асарида: «Иккинчи кун Романовский қўрғоннинг атрофини ҳар томонлама ўраб олиб тўп ўқлари ва милтиқ ўқларини Жиззах қўрғонига қарата дўл ёғганидек отиб, қиёматга, яъни тўс-тўполонга айлантиришга буйруқ беради. Шу кунги тўп ва милтиқ ўқи одамлардан бошқа нарсага тегмади. Ҳар бир тўп ўқидан келиб кишилар жонларидан айрилди, қамал қилинганлар ўқ тегадиган нишондан фарқи қолмади. Улар девор орқасидан душмани кўра олмас эди. Қўрқмас ва жуда жасур бўлиб қараганлари ҳам ўлим ўқининг нишонига айланар эди. Тўп ўқининг зарбаси натижасида қўрғон деворлари бузиб ташланди ва ер билан яксон қилинди. Ерлар чуқур зовурга айланди; руслар ўша пайт қўрғонга бостириб кирди. Қамалдаги жасурлар русларни кўриши билан қочишдан ва зовурга тушушдан, бошини ёнидагининг қўлтиғи остига яширишдан бошқа иложи қолмади. Шунга қармасдан қочиш йўли тўснлган, қаерга яшириниши керак, иложи бўлмасдан устига-устак йиқилар эди. Рус армияси зарба беришдан ва ўлдиришдан чарчади. Охири... охири, уларни ёқиб юборди».

«Ёппасига қирғин ва талончилик, даҳшат, қиёмат кунидан нишона эди. Тун яримлаганда дунё авзойи ўзгарди: юлдузлар осмондан ёмғирдек шовуллаб тўкила бошлади. Улар ерга найза бўйи яқинлашиб мойиб бўлишарди. Юлдузларнинг тўкилиши тонг отгунча давом этди. Тонг ёришгач юлдуз ёмғири тинди. Осмон саҳнида бу пайтда бирорта ҳам юлдуз қолмаган эди», Сомий

ҳимоячилар кўрган талофатни ана шундай тасвирлаган эди. У қайгуриб, акс эттирган юлдузлар — инсонлар эди.

Чор қўшинларига асир тушганларнинг айтишича, ҳимоячилар 8000 киши йўқотган, Бухороликларнинг айтишига кўра ҳимоячиларнинг кўп қисми қириб ташланган, 2000 киши асир олинган.

Қонли урушдан сўнг прокламация эълон қилинди. Прокламацияда Рус армияси бу ерга душманлик мақсадида эмас, балки тинчлик ва сокинлик ўрнатиш учун урушни тўхтатиш ниятида келган, Амир бизнинг адолатли талабларимизни бажармади, балки бизларга қарши истеҳком қурди ва армиясизни йигди. Бизларни Ўратепа ва Жиззахдаги кучли истеҳкомини олишга, яхши армиясини йўқ қилишга мажбур этди. У шундан тушуниб олади деган умидда яна тўхталамиз. Агар бизнинг талабимиз бажарилса «фақат яхшилик кўради», аксинча бўлса жазоланади», дейилганди. Бу пайт Худоевхон бўлса Ўратепа ва Жиззахдаги жанг учун Романовскийга хат ёзиб, уни ғалаба билан табриклади.

1867 йили Туркистон генерал губернатори қилиб генерал К. П. Кауфман тайинланади. У босиб олинган жойларда рус давлати мавқеини мустаҳкамлаш ва қонли урушларни инқоблаш мақсадида бир гуруҳ маҳаллий табақа вакиллари, яъни рус давлати тарафдорларини марказий ҳукумат билан келишган ҳолда Петербургга юборишга қарор қилади. Бу вакиллар асосан «рус давлатига содиқ, рус қўшинларига ҳар томонлама ёрдам берган» кишилардан ташкил топган эди. Вакиллар рўйхатига Шайх-ул ислом Носир Мулла Исоқ Туркистондан, Қози Мирза Талашқан Чимкентдан, оқсоқол Амин Сўфи Шайх ўғли Иқон қишлоғидан, дуғлат қабиласининг бийи Байтиқ Қаноп Авлиёотадан, Саидазимбой Муҳаммадбой ўғли Тошкентдан, Эшонхон Имомхонов Тошкентдан, Қозикалон Юсуфхўжа Абдуллахожа ўғли Хўжанддан оқсоқол Абдуғаффор Саримсоқ ўғли Жиззахдан ва бошқалар киритилган эдилар. Туркистон вакиллари Петербургда иззат-икром билан қарши олинадилар.

Самарқанднинг босиб олиниши

Бухоро амирлигини босиб олишга жиддий тайёргарлик кўрилган эди. Рус элчилари бир неча бекликларни амирга қарши қилиб қўйдилар. Бу ҳол амирлик кучларини бўлиб юборди. Масалан, шаҳрисабзлик кенагаслар

ўзларини мустақил деб эълон қилган эдилар. Аммо, Жиззах босиб олинган, Қарши, Китоб, Хузор беклари ўз қўшинлари билан келиб, Янгиқўрғон яқинидаги Қоратепада ўрисларга қарши жанг қилдилар. Бухоро қўшинлари тор-мор келтирилди.

Самарқандга қарши юриш 1868 йилнинг 30 апрелида бошланди. 1 май куни Чўпонота тепалигида чор қўшинлари амир сарбозларини тор-мор келтириб, 2 май куни Самарқандни эгалладилар. Чор қўшинлари Самарқандни бирорта ҳам ўқ отмасдан қўлга киритдилар. Бунга қўйидаги ҳол сабаб бўлди: Жиззах шаҳри қўлдан кетгандан кейин самарқандлик зиёлилар тўпланишиб, халқни ғазавотга чақирдилар. Бироқ амир бу вақтда ўрис элчисини бандиликдан озод этиб, сулҳ тузмоқ тўғрисида ўйлар эди. Самарқанд ҳокими Шерали иноқ ва қозикалон зиёлилар ҳаракатдан хабар топиб, рус қўмондонлигининг шаҳарга ҳужум қилишини истамасдан уч нафар эътиборли вакилни зиёлилар ҳузурига — Тиллакори мадрасасига жўнатдилар. Шаҳар зиёлилари ва талабалар элчилардан бирини ўлдириб, қолган икки нафарини калтаклаб мажруҳ қилдилар. Ҳоким талабаларга қарши икки сарбозлар тўдасини жўнатди. Тўқнашувда зиёлилар ва талабаларнинг кўпчилиги ўлдирилди. Бунга жавобан халқ амирга қарши қўзғолон кўтарди. Аҳмад Донишнинг ёзишича, Самарқанд аҳли Шерали иноқнинг бу адолатсиз хатти-ҳаракатидан ғазабга келди. Аҳоли олимлар ва мадраса талабалари ҳимоясига кўтарилди. Аёлу эркак қуролланиб сарбозларга қарши чиқди. Қўзғолон шафқатсизларча бостирилди. Халқ қони дарё бўлиб оқди. Бу мусибат амирлик халқлари дилида оғир асорат қолдирди. Ўрис қўшинлари яқинлашганда Самарқанд ақибчилари ўрис қўмондонига хат ёзиб жўнатдилар ва шаҳарни таслим этишга тайёр эканликларини билдирдилар. Шаҳар қозиси Мулло Камолуддин муфти олти нафар амалдор билан Генерал Кауфман қошига келиб Самарқанд дарвозалари калидларини топширди.

Бухоро тарихчиси Мирза Салимбек (1850—1930) бу борада қўйидагиларни ёзади: «Самарқанд эронийлари ўз сардорлари Муҳаммад Юсуфбий додҳо бошчилигида Самарқанд раиятидан бўлган эронийлар билан тил бириктириб Самарқанд дарвозаларини очиб бердилар. Насронийлар жангсиз ва қаршиликсиз шаҳарга кириб олдилар. Шерали иноқнинг улар йўлини тўсиш борасидаги уришишлари беҳуда кетди. Унинг ўзи шахид бўлди».

Самарқанд дарвозаларини очиб берганлардан ўн нафар генерал Кауфман томонидан зарбоф тўнлар ва

қимматбаҳо буюмлар билан тақдирланди. Кауфман ўрис императорига йўллаган телеграммасида: «Ўрта Осиёнинг энг қадимий ва жаҳонга машҳур шаҳри, мусулмончиликнинг маркази, ўзининг тарихий шухрати билан мағрур Самарқанд битта ҳам ўқ отмасидан бугун оёқларини остида таслим бўлди», дея айтган эди.

А. П. Хорошихин шундай эслайди: «Иккинчи май куни Темуранг пойтахтини олди. Олтинчи майда Челаки, 12 майда Ургутни қўлга киритди. Мен афғон миршаблари ротасига қўмондонлик қилар эдим. Амир Жиззахдан минг отлиқни бизга қарши юборган экан. Уч юз афғон отлиғига амир Дўстмуҳаммаднинг набираси Исқандархон бошчилик қиларди. 26 май куни менинг тўдам Қоратепа яқинида кенагаслар билан жанг қилди».

Кауфман Бухоро амирлигига қарашли бошқа шаҳарларни истило қилишга киришар экан Самарқандда тўрт казак ва бир сапёрлар ротасини (жамъи 700 нафар) гарнизонда қолдирди.

1 июнь куни Зирабулоқ яқинида бўладиган урушга тайёргарлик кетаётганда Самарқанд халқи қолдирилган ўрис гарнизонига қарши қўзғолон кўтарди. Шаҳрисабз беклари Жўрабек, Бобобек Абдулмалик бошчилигида 20 минглик қўшин билан қўзғолончиларга ёрдамга келдилар. Гарнизон ўраб олиниб, отишма бошланди.

Мазкур воқеалар тўғрисида Кауфман шундай хотирлайди: «Шаҳрисабзликлар хуруж қилиб Самарқандга ёрдамга, ўрисларга қарши курашмоқ учун келдилар. 1—8 июнь Самарқанд мудофааси номи билан машҳур ҳафта бошланди. 1 июнь кечаси Самарқанд оқсоқоллари менинг тарафимдан қолдирган комендант майор барон фон Штемпель хонасига келиб мурожаат қилдиларки, тўё шаҳрисабзликларнинг шаҳарга кириш учун қиладиган ҳужумининг олдини олиш учун Хожа Аҳрор дарвозаси томонга бир отряд юборишини сўрашган. Шу мақсадда жўнатилган тўда дарвоза яқинида душман йўқлигига амин бўлган. Аммо, Чўпонота тепалигида саноқсиз отлиқ тўдаларга кўзлари тушган. 2 июнь куни тонгда мазкур оқсоқоллар яна шикоят билан келдилар. Майор фон Штемпель икки тўп ва икки рота аскар билан мазкур дарвозага келди ва чекинаётган кичик бир тўда билан тўқнаш келиб, отишма бошланди. Шу ўртада баъзилар Самарқанд халқининг тинч турганига ишора қилиб дарвозадан ўнг тарафга отмасликни сўради. Лекин тезда маълум бўлдики, душман Хожа Аҳрор дарвозасидан ўнгга, Бухоро дарвозаси тарафга ўтаётган экан. Шунда майор ўша томонга ҳужум қилиб, душман

тўдаларини тарқатиб юборди ва қалъа истеҳкомига қайтди. Бирор соат ўтгандан кейин бутун шаҳар аҳолисининг бизга қарши қўзғолгани маълум бўлди. Душман тўдаларни (яъни шаҳрисабзликлар) аҳоли ҳамроҳлигида ҳар томондан истеҳкомга яқинлаша бошлади. Аскарларимиз ҳужум қилиниши тахмин қилинган жойларни олдиндан ишғол қилдилар. Шаҳрисабзликлар ва Самарқанд халқи ўша жойларга қаттиқ ҳужумлар уюштирдилар. Ҳужумлар қайтарилди. Тўни бўйи отишмалар тўхтамади. Баъзи ўринларда гарнизон аскарларининг ҳоли жуда оғир бўлди. Аскарларнинг фақат тоқати ва жасорати туфайлидан ўзларининг чарчаганликларини ҳис қилмас эдилар. Улар душманининг истеҳкомини ишғол қилишига йўл қўймадилар.

Кейинги 3 июнь кунги ҳужум кечагидан ҳам қаттиқроқ бўлди. Лекин шаҳрисабзликлар соат учларда Ургут йўлидан чекина бошладилар. Қамал қилувчилар ҳам истеҳком атрофидан кетдилар. Кундуз соат бешларда душман боғлардан чиқиб келиб, янгида ҳужум қилди. Ором олиш ўзоққа чўзилмади. Отишма бошланди. Икки кун мобайнида биринчи марта одамларимиздан юз эллик нафари сафдан чиқди. Шу тариқа талафот давом этаверса икки кунда истеҳкомнинг барча деворларини муҳофаза қилиш имконидан ажраламиз. Биз шундай фикр билан ўзимизни овутардик: душман истеҳкомга кириб оладиган бўлса биз амир саройида жам бўлишиб, охиригача мудофаа қиламиз, аммо бу ёққа ҳам кирадиган бўлса, дорихона ва тўп ўқларини портлатиб, нобуд қилажакмиз. Лекин охириги кунларда душманлар тазйиқни анча сусайди. Улар уюштираётган ҳужумларни гарнизон осонлик билан қайтара оладиган бўлиб қолди. Шунда ҳам муҳосара шиддат билан давом этарди. 8 июнь кун илғор қисмларимизнинг ёрдамга етиб келишгунинча гарнизон аҳоли жуда ёмон эди» (Ўрта Осиёда инқилоб. Тўплам. Сталинобод — Самарқанд, 1931. 68—71 бетлар).

Кауфман қўмовдонлигидаги асосий ўрис қўшинларининг қайтиб келаётганини эшитган шаҳрисабзлик беклар қўшинлари 3 июндаёқ шаҳарни ташлаб чиқиб кетдилар. Қўзғолончилар таги аҳволда қолди. Лекин курашни тўхтатмадилар.

Кауфман қайтиб келиб қўзғолончиларни шафқатсизлик билан жазолади. Воқеалар гувоҳи бўлган бир ўрис зобити шундай ёзади: «Самарқандликларни сотқинликлари учун жазолаш ва бошқа осийлик халқлар учун ўрнак тариқасида генерал Самарқандни аскарларига

уч кунга талон-торож ва ўч олиш учун топшириб қўйди. Босқин ва қонли жазолашнинг бу (машъум) кунлари сартлар онгида умрбод сақланиб қолди». Натижада шаҳар аҳолисining деярли ярми қирғин қилинди. Расмий маълумотларда олдин Самарқандда 80 минг аҳоли яшаган. 1897 йилги маълумотга қараганда шаҳарда бор-йўғи 40 минг маҳаллий аҳоли қолган.

Қўзғолон давомида ўрис гарнизонидан 400 нафарга яқини ўлдирилди. Ўлган аскарлар шаънига шаҳар марказида, Тошкент кўчасининг бошланишида ёдгорлик ўрнатилди. Унинг атрофи чўян устун, темир занжирлар билан ўралган эди. Ушбу ёдгорлик юз йил давомида қирқ минг нафар шаҳид кетган самарқандликлар арвоғини таҳқирлаб турди.

Зирабулоқ жанги

Чор қўшинларининг Бухоро амирлиги кучлари билан сўнгги жапига тайёргарлиги Каттақўрғон шаҳрида бўлди. Бу ерда Ҳалқа лақабли Умарбек додхо ҳоким эди. Мирзо Абдулазим Сомийнинг ёзишча, ўрис қўшинлари яқинлашуви билан Умарбек додхо ва унинг одамлари шаҳарни ташлаб қочиб кетадилар. Каттақўрғон 1868 йилнинг 18 май куни жангсиз эгалланади ва Россия давлати ерларига қўшиб олинади. Нахрипай бўйида ўрис қўшинлари қайта тартибга келтирилади.

«Бухоро ҳукмдори ўз саркардаларини катта қўшин билан Каттақўрғон яқинидаги Зирабулоқ мавзеига жўнатди. Мазкур саркардалардан туркиялик офицер Ҳожи тўқсоба, яқинда мусулмон бўлган ўрис Усмон тўқбоса ҳар иккиси амирнинг мунтазам қўшинларига қўмондон эдилар. Буларга қарши Каттақўрғондан ўрис қўшинлари чиқиб Зирабулоққа келиб жанг қилдилар. Туркиялик саркарда Ҳожи тўқсоба фидокорлик кўрсатди... Жасур сарбозлар ҳар тарафдан ўрисларга ҳужум қилиб, уларни танг аҳволга солиб қўйди. Улар енгилай деганда мазкур Усмон тўқсоба чекиниш карнайини чалиб, ўз лашкарини орқага олди», деб ёзган эди Мирзо Салимбек.

Зирабулоқ жангида Россия император қўшинларининг Туркистон 3, 4, 5 ва 9-линия батальонлари, Туркистон ўқчи батальонининг икки ротаси, афғонлар ротаси, Урол икки, уч Оренбург ва бир терма казак отлик юзликлари (сотня), 1-Туркистон тўпчилар бригадасининг 10 та тўпи, Оренбург казак қўшинларининг 4 отлик тўпи қатнашди. Қўшинлар икки колоннага бўлин-

ган эди. Унг қўл қўшинларини полковник Пистолькорс, сўл қўл қўшинларини полковник Абрамов бошқарган. Барча қўшинларга генерал майор Головачев қўмондонлик қилган. Ўрис қўшинлари жами 2000 нафарга яқин бўлган.

Бухоро қўшинлари олти минг сарбоз ва 15 минглик отлиқлардан иборат эди.

Ўрислар томонидан 37 киши ярадор бўлди. Бухоро амирининг сарбозларидан мингга яқин киши ҳалок бўлди. Амир Музаффар сулҳга рози бўлади. Сулҳ битмига имзо чекиш учун у Каттақўрғонга Носир тўқсобашига-пулни жўнатди. 23 июнда шартнома имзоланди. Унга кўра Бухоро амирлиги Зирабулоққача бўлган ерларидан ажралди, 500 минг сўм тоvon тўлади, ўрис савдогарлари амирлик ерларида эркин савдо қиладиган ва хоҳлаган мулкига эга бўладиган бўлди, амир чет мамлакатлар билан савдо ва элчилик муносабатлари олиб боришидан маҳрум бўлди.

Бухоро амирлиги учун энг катта йўқотиш Зарафшон дарёси ҳавзасининг бўлиниши бўлди. Амирликдаги экин ерларининг кўпчилиги Зарафшон дарёсидан сув ичар эди. Мустамлакачилик даврида Зарафшон дарёси Самарқанд вилоятидаги 2782 кв. км. ерни суғориб, йилига 37636197 сўм даромад келтирган. Бухоро вилоятида эса 3750 кв. км. ер суғорилган. Бу ерларни суғориш учун амир олтин билан генерал губернаторга ҳақ тўлаган. Раяят эса сув учун ҳақ тўлашга қурби етмаган. Ф. Поспеловнинг ёзишича, 1870 йилда Зарафшон водийсининг Бухоро амирлиги қисмида қурғоқчилик бўлиб, ота-оналар тирик қолиш мақсадида ўз фарзандларини бир коса унга сотганлар. Кўпчилик деҳқонлар бор-йўғидан ажралган. («Туркестанское сельское хозяйство» мажалласи, 1912, 6-сон, 479-бет).

Қўқон хонлигида 1873—1875 йиллардаги халқ қўзғолонлари даврида Бухоро амирлигида ҳам, айниқса, Шаҳрисабз, Китоб, Хузор бекликларида халқ қўзғолонлари бўлди. Улар ўрис казаклари ёрдамида шафқатсизларча бостирилди.

Абдулмалик — катта тўра

Самарқанд қўлдан кетгандан кейин амирнинг таслимчилиги сиёсатига қарши кучлар уюша бошлади. Бу кучлар тепасида амирнинг катта ўғли Абдулмалик (1848—1909) турди. У Амир Музаффарнинг ўн тўрт эътиборли ўғли орасида тўнғичи бўлгани сабабли уни

Катта тўра ҳам деб аташган. 1860 йилда отаси ҳокимият тепасига келгач, Абдулмалик Қармана вилояти ҳокими этиб тайинланди. Манғитлар сулоласи удумига кўра амирнинг валиаҳди Қармана вилоятини бошқарган. 1864 йилда Абдулмалик Қармана ҳокимлигидан маъзул этилиб, кичикроқ Хузор вилоятига жўнатилади.

Муаррих Мирзо Салимбек шундай ёзади: «Бир печа ношукур бандалар камўйловлик қилиб, мазкур тўрани йўлдан урдилар. Уни отасига қарши қилиб қўйдилар. Шаҳрисабз ва Китобнинг кенасига қабиласи бошлиқлари бу қулай фурсатдан фойдаланиб, унга хонлик тахтини ваъда қилдилар. Уни Шаҳрисабзга олиб келиб Амир Темурнинг Оқсаройида подшоҳ деб эълон қилдилар, Мамлакатнинг турли бурчакларидан исёнкорлар келиб, унинг агрофига тўплана бошлади».

Абдулмалик қабила бошлиқлари ва ҳокимларга хат ёзиб, уларни ғазотга чорлади. Амир амалдорларидан Худоёр тўқсоба, Абдулла тўқсоба ва Иброҳим тўқсобалар унга қўшилдилар.

Муаррих ва шоир Огаҳий Абдулмалик тўғрисида қуйидагиларни ёзади: «Абдулмалик тўрага отасининг ўрис билан мусолаҳа қилиб, мутобеат кўргүзгани маъқул тушмай, хизматидаги аҳли сипоҳнинг умаросини ва ҳаммул атрофидаги жамеъни элот ва билоннинг акобир ва кадохудосин хизматига ундаб, отасининг ҳар ойда ўн икки минг тилло моҳона муқаррар қилиб, аскар аҳли нилмни қатли ом этиб, кофирга тобеъ бўлганини шикоят тариқаси билан баён этти. Ҳамма иттифоқ билан Абдулмалик тўрага дедиларким, бизлар ҳам отангиздан безормиз... Энди сиз бизларга бош бўлиб олдимизга тушининг, то аввал бориб отангиз билан урушолди... Бухоро шаҳрини мусаххир қилмоқ, андин сўнг сизни подшоҳ қилиб, ўрис куффорнинг қасдига юриш қилурмиз. Тўра Қарши қалъасини олди. Ондин сўнг Бухоро жонибига юрди. Охир у амир Музаффар ўрисдин кўмак тилаб, кўб лашкар келтурди, ондин сўнг Абдулмалик тўра ожиз бўлиб Қаршини ташлаб қочди». Шунда Ҳисор ва Шерободда яшовчи қўнғиротлар, Қарши вилояти ўзбеклари Хузорда тўпланишди. Ҳисор, Шеробод, Денов, Қўлоб ҳокимлари ҳам келишди. Қўзғолончиларни Шаҳрисабз ҳокими Ҳакимбий очамайди ва Китоб ҳокими Жўрабек додхо тарохли бошчилигидаги кенасалар кўтариники руҳда кутиб олдилар. Йиғилганлар охириги томчи қонлари қолгунча озодлик учун курашга қасамёд қилдилар.

Абдулмалик катта қўшин билан Қарши, Шаҳрисабз-ни қўлга киритди. Амир Музаффарнинг унга қарши юборган қўшинларини Жом қишлоғи яқинида тор-мор келтирди. Сўнгра қозоқ халқининг сеvimли фарзанди Кенесари Қосимовнинг ўғли Содиқ тўрани Кармана вилоятида хон деб эълон қилди. Чироқчи ҳам қўзғолончилар қўлига ўтди. Бухорога юришга ҳозирлик кўра бошладилар. Лекин Амир Музаффар қўзғолон иштирокчиларидан Мўминбек тўқсобани ўз томонига ағдариб олишга муваффақ бўлди. Генерал губернатор Кауфманга ёрдам сўраб мурожаат этди. Зарафшон ҳарбий округи губернатори генерал Абрамов Абдулмаликка қарши прокламация тарқатди. Унда жумладан шундай дейилган эди: «Бухоро ҳукмдори бўлиш мақсадида Абдулмалик тангрини ва ўзининг буюк пайғамбарини ҳам унутди. Сўтқинларча ўз отаси ва буюк амирга қарши қўл кўтариб келмоқда» (Абрамов прокламацияси 1868 йил 6 октябрда тарқатилган. 1896 йилда матбуотда эълон қилинди).

1868 йилнинг октябрида Қарши, Қитоб, Шарҳисабзга бир неча ўрис қўшинлари жўнатилди. 21 октябрь кунини ясовул Принц бошчилигидаги казаклар тўдаси Абдулмалик кучларига зарба берди. Казаклар қўзғолончиларга қозоқ қабиалари томонидан жўнатилган қурол-яроғ карвонини (10 туядан иборат) қўлга туширдилар. 23 октябрь кунини капитан Гребенкин бошчилигидаги ўрис қўшинлари Қарши яқинида қўзғолончиларга ҳал қилувчи зарба берди.

Шундан кейин Катта тўрага тавба қилиб, ўрислар қўлига ўзини топширишни, шундагина унинг ҳаёти сақланажagini билдирадилар. Абдулмалик мамлакат ноҳияларида сарсон бўлиб юрди. Баъзи ҳокимлар уни тутиб, генерал-губернатор қўлига топширмоқчи бўлдилар. Шоҳзода Хатирчига келганда унинг ҳокими Раҳматчабий саркарда Ҳаким тўқсоба билан бирга уни тугмоқчи бўлдилар. Абдулмалик улардан қонли ўч олиб, саҳро йўли билан Хива томонга кетди. Муҳаммад Раҳимхон Катта тўранинг келаётгани хабарини эшитиб, 1868 йилнинг 22 декабрида ўз одамлари Муҳаммад Ризо оталиқ (Огаҳий) ва Муҳаммад Ниёз девонбегини уни кутиб олиш учун жўнатди. Хон уни бир неча кун меҳмон қилди, унга мулк ажратиб, 1500 тилло маош белгилади. Лекин Абдулмаликнинг ҳарбий ёрдам тўғрисидаги илтимосини рад этди. Уч ой тургач, Абдулмалик туркманлар томонга, кейин Афғонистонга кетди. Шу ердан туриб у Бухоро амирлигидаги қўзғолончи кучларни бош-

қарди. Афғонистон амири Шералихон уни илиқ кутиб олди ва ўзига куёв қилди. Лекин ҳарбий ёрдам беролмади.

Абдулмалик Жиззах орқали Қўқонга келди. Худоёрхон Амир Музаффар тарбиясини ва ёрдамини олган бўлса ҳам Катта тўрага илтифот кўрсатмади. Шунда у ўз яқинлари билан Қашқар ўлкасига ўтиб кетди. Бу ернинг ҳокими Яъқубхон Хитой давлатининг бир неча вилоятини забт этиб, турк султони Абдулазиз номига хутба ўқитиб, пул зарб қилган эди. У 14 йил давомида Қашқар ўлкасини мустақил бошқариб, бирорта ҳам овруполикни юртига киритмади. Яъқуббек Абдулмаликни катта илтифот билан кутиб олди. 1873 йилгача Янги Ҳисор қалъасида яшади. 1877 йил май ойида Яъқуббек вафот этгач, унинг ерларини Хитой забт этди. Абдулмалик Қашқарнинг тоғ сўқмоқлари орқали Қирғиз Олойини кесиб ўтиб, Ҳиндистонга келди. Буюк Британия ҳукумати унга Калькутта ноҳиясида яшаш учун шароит яратиб берди. Абдулмаликнинг у ердаги фаолиятини кузатиб юриш учун генерал-губернатор у томонга ўз жосуси капитан Арендаренкони жўнатади. Шунга қарамай Абдулмалик Туркистондаги миллий озодлик учун курашувчилар билан боғланиб турди.

Яъқуббекнинг ёрдамида Абдулмалик бир неча бор Туркияга бориб келди. 1871 йилда Ост-Индия кампанияси амалдори Дуглас Форсайт Қашқарга келганда у билан мулоқотда бўлди.

1877 йил июль ойида Бухорога Туркиядан Катта тўра номидан элчи келиб, Қосагарон маҳалласида яшагани маълум. 29 июлда элчи Шаҳрисабзда бўлган. 1882 йилда элчи амир айғоқчилари томонидан тугилиб Регистонда қатл этилади.

Шаҳрисабзлик ҳокимлар Абдулмалик кетгандан кейин ҳам курашни давом эттирдилар.

Мирзо Салимбек ёзади: «Амир Музаффарнинг синглиси бор эди. Ул муҳтарама малика Жуйбор хожаларидан Абу Саъид никоҳида эди. Маликанинг бир неча фарзанди бўлиб, тўнғичи Абдулаҳад хожа эди. Шаҳрисабз ва Китоб кенагасларининг исёнкор ҳокимлари Бобобек парвоначи ва Жўрабек додхо камўйловлик қилиб, Шаҳрисабздан Саййид Мир Абдулмаликни чиқариб юборганларидан кейин Бухородан мазкур хожазодани олиб келиб, яширин равишда Шаҳрисабз ҳукмдори этиб тайинладилар. Улар ўз атрофларига исёнкорларни тўплаб кўп бемаънигарчиликлар қилдилар».

Шундан кейин Амир Музаффар яна генерал-губернаторга ёрдам сўраб мурожаат этди. 1870 йил кузида, халқ йиғим-терим билан банд чоғида генерал Абрамов бошчилигидаги ўрис қўшинлари икки қатор бўлиб Шаҳрисабзга томон юриш қилдилар. Унг қанотни полковник Михайлов бошқарди. Улар Ўрисқишлоққа етганларида 12 август куни икки ўртада жанг бўлди. Генерал Абрамов Китобни тўпга тутди. 13 августда Китоб ҳужум билан олинди. 14—15 август кунлари Китоб аҳолиси шаҳарни матонат билан ҳимоя қилдилар. 15 августда ҳимоячилар кучи тор-мор келтирилиб Шаҳрисабз босиб олинди. Бобобек билан Жўрабек Моғиёнга қочдилар. Бу ерда куч тўплаб қарши ҳужумга ўтмоқ ниятида эдилар. Уларга қарши янги кучлар жўнатилди. Фороб қалъаси вайрон қилиниб, ерлари Ургут туманига қўшиб олинди.

28 август куни эса Шаҳрисабз ва Китоб вилоятларини амирликка қайтариб бериш ҳақидаги ҳужжат имзоланди.

Жўрабек ва Бобобек 300 отлиқ билан Хўжандга, у ердан Қўқонга келишди. Худоёрхон уларни тутиб олиб, Тошкентга жўнатди. Бу икки бек ўрис фуқаролигини қабул қилишга мажбур бўлдилар ва уларнинг кейинги ҳарбий ҳаракатларида қатнашдилар. Масалан, Хива хонлигининг истило этилишида, Маҳрам жангида иштирок этганликлари учун бири полковник, иккинчиси подполковник унвонини олишди.

Содик Кенесарин ўғли бўлса Ўрта Осиё халқлари миллий-озодлик ҳаракатида фаол иштирок этди. Қўқон хонлиги халқлари ва сўнгра Хива аҳолиси томонида туриб ўрис қўшинларига қарши курашди. Унинг қозоқ тўдалари тор-мор келтирилгач Қашқарга кетди. Яъқуббек билан бирга босқинчиларга қарши курашди. Қашқар хитойликлар томонидан босиб олингач, Қашқар ҳокимининг ўғли Бекқулбек билан Туркистонга келди. Чор ҳукумати уни афв этди.

1885 йили отасининг оғир бетоблигидан Абдулмалик Бухоро тахтига келишга уриниб кўрди. Ҳисор ҳокими иниси Абдулмўмин бу ишда катта тайёргарлик ишларини олиб борди. Унга инглизлар, Афғонистон амири Абдурахмонхон ҳам ёрдам ваъда қилдилар. Собиқ Кўлоб беги Сарихон Бадахшонга келиб, афғонлар ёрдамида Абдулмаликка Бухоро амирлигини олиб беришга ҳаракат қилган. Кауфман ўшанда ташқи ишлар министрига ёзган хатида «бутун Бухоро халқи Абдулмаликни кутмоқда», деб ёзган эди.

Вазият Абдулмаликнинг исёнига нисбатан бермади. У 1909 йилда Пешоварда ватан иштиникида армонда вафот этди.

Хива хонлигининг босиб олиниши

Зарафшон водийсига чор қўшинлари кирганида Кауфман «Туркистонда босқинчиликни давом эттириш учун эмас, балки бу ўлкани тинчлантириш, ўрислар урф-одатига, қонунига ўргатиш ва савдони кенгайтириш ҳамда кўпайтиришдан иборатдир», деб айтган эди. Лекин унинг ўзи қирғин урушни давом эттиришга раҳбарлик қилди.

1872 йили чор маъмурияти Хива билан урушмаган ҳолда, унинг айрим ҳуқуқларини ўз қўлига олиш мақсадида тинчлик битимини имзолашга ҳаракат қилади. Лекин Хива хони билан бу ниятини амалга ошира олмади. Уша вақтда Хива хонлигининг аҳолиси 340000 нафар эди. Хива шаҳрининг аҳолиси эса 20000 кишидан иборат бўлган. 1869 йилги маълумотларга кўра, хонлиkning 1500 кишидан иборат мунтазам армияси бўлиб ҳарбий техникаси ниҳоятда паст даражада эди.

Хива хони агарда чор қўшинлари бостириб келадиган бўлса, 40000 кишини муҳофаа учун тўплаши ва қарши қўйиши имкониятига эга бўлди. Бундан ташқари 20000 қўрқмас туркманлар ҳам Хива хонига ёрдам бериши мумкин бўлган.

Чор ҳукумати хонликка қарши уч тарафдан ҳарбий кучини ташлайди. Бу ташланган ҳарбий кучлар таркибида қуйидаги отрядлар бор эди.

Бу отрядлар юқори ҳарбий техника билан қуролланган эди. Ҳатто қўшинга император хонадонидан буюк князь Константин Константинович ва князь Евгений Максимиланович Романовский ҳам қўшилиди. Афтидан, бу билан ҳарбий юриш мавқеини янада ошириш мўлжалланган бўлса керак. Умумий қўшинга генерал К. П. Кауфман бошчилик қилади. Баёнийнинг айтишича: «Вақтеким, Кауфман губурнатурнинг Хоразмга юборган элчиси Бейнеи Гавҳармурод қайтиб Кауфманнинг ёнига бориб томони (яъни хон ҳазратларини бағоят баҳодир, тетик забардаст, бир сўзли Отахон Тўрани маъотиб этиб маҳбуй қилғонлиги) воқеасини баён қилади. Кауфман паришон бўлиб, Хоразм устига бормоқнинг саранжомларин тутмоқга мўқайинд бўлди. Икки йилдан озроқ замонда тамоми сафар тадбиригив тутуб, ҳижратнинг минг икки юз тўқсонданчиси (1873) ва

товуқ йили имфератури аъзамга бу ҳолатдин хабар бериб, Хоразм сафари рухсатин тилаб, тамоми асбобни сафарини муҳайё қилганининг изҳорим этди. Имфератури аъзам қабул қилиб рухсат берди». Бундан ташқари Баёний босқинчилик режасини олдиндан тузилганлигини кўрсатиш билан бирга бир отряднинг раҳбарларини тўлалигича келтиради. «Аввалгиси Туркистон лашкарининг амири Кауфман генерал губурнатурининг Туркистон лашкари била, иккинланчи Қофқос лашкарининг амири Мирқасуфни Қофқос аскари била, учламчи, Урунбург муҳофизининг вакили Веруфкини Урунбург аскари била, тўртланчи, баҳри Хазар канорида Кандирли аскарининг улуг қайим-мақом (полковник) Ломакини Кандирли аскари билан Хоразм устига юрусунлар, деб ва ҳаммалари якка Кауфман губурнатур амири лашкар бўлсун, деб фармон юбордилар».

Тайёрланган чор қўшинлари узоқ ва машаққатли йўлни босиб, Хива чегарасига яқинлашиб келади. Хива хон Санд Раҳимхон бундан хабар топиб, маслаҳатчиларни йиғиб: русларга қарши курашишни ёки бўйсинишни деган масалани муҳокама қилишади. Кўп маслаҳатчилар ўз фикрларини билдиришади. Хон туркман сардор Нурмуҳаммаддан сўраганида: «Кўп ўн йилликлар давомида дунёдаги буюк илон сизга думи билан ётарди, боши эса узоқдаги европада эди. Сиз унинг думини кемирдингиз, болаларини қуллик асоратида ушладдингиз. Ҳозир буюк илон биз томонга ўзининг бошини бурди. Энди у бир нафасида ҳаммангизни йўқ қилиб юбориш мумкин. Сиз яна мендан нима қилиш керак деб сўрайсиз? Яхши — русларга бўйсиниш керак», деган эди. Бу фикрни маслаҳатга қатнашган кишиларнинг кўпчилиги қўллаб-қувватлашди. Хоннинг биринчи вазири Муҳаммадмурод давонбегининг русларнинг барча талабига рад жавоб бериш керак деган маслаҳати инобатга олинмади. Чор қўшинлари билан уруш этмаган яхшироқ деган сўз «хон ҳазратларига маъқул бўлуб буюрдиларким тамоми Русия асирларини жамъ қилиб келтирдилар. Ингирма бир киши эрди. Оларни Муртазобий хожага топшуруб, амр этдилар: «Буларни элтиб губурнатурга топшуруб қайтгил». «Муртазобий таъзим қилиб асирларни олиб Қозоқли тарафига юрди. Нурутага боргонда Кауфман губурнатурга йўлуқуб, мулозамат этиб, асирларни топшуруб узр айтди. Кауфман деди: «Аввалда элчи юборганда бу сўзни қабул этмадинглар. Энди имфератури аъзамнинг амирлари била лашкар тортиб Хоразм устига юруш этдук. Узингиз-

нинг фойдаси йўқдур» ва Муртазо бийга ҳам қайтмоқ рухсатни бермай ўзи билан олиб равона бўлди». Хон ҳазратлари бу воқеалардан хабар топмади. Чор маъмурияти эса, босқинчиликни ошкора қилмади.

Чоризм Хива хонлигини жазолашни кўпдан бери орзу қиларди. «Бизнинг императоримиз Александр II зиммасига,— деб ёзади, Абаза К.К.— Урта Осиёда кенг босқинчилик олиб бориш юкланди. Ҳозир энди Буюк Пётрнинг ўлаётиб ўз меросхўрларига Хивадан ўч олиш тўғрисидаги васиятини амалга оширадиган ва инсонийлик қонунларини, ҳудудликни тан олмайдиган қароқчилар уясини жазолашни рўёбга чиқарадиган вазифа турибди». Лекин бу васиятларни амалга ошириш учун қанчалар куч, маблағ, мушкул йўлларни босиб ўтиш керак эди. Чор қўшинлари Хивага юришни, ҳарбий юришлар тарихидаги энг қийини деб тан олган эдилар.

Чор Россиясига содиқ кишилар Хивага юришда йўл кўрсатдилар. Булардан қирғиз Қоран Ермамбетов алоҳида ажралиб турарди.

Кавказ армияси келиши билан шимолдан Кауфман бошчилигидаги Туркистон отряди 2 та йўналишда: биринчиси, Қозоқли, иккинчиси, Жиззах йўналишида ҳаракат қилади. Бу отряднинг таркибида 5200 киши ва 1650 от ва 10 минг туя бор эди. Бу иккала йўналишдаги қўшин апрель охирида Хон-Ота ёнида қўшилади. Бу жойдан Амударёга 120 чақирим, Одам қирилғонига 40 чақирим қолган эди. Кауфман 3 рота ва 50 казакни Одам қирилғонга қудуқни эгаллаш учун юборади. Бу жуда хавфли жой бўлиб, кўп карвонлар, ҳаттоки бутун Бухоро армияси ўлиб кетган жойлардан бири эди. Чор армияси Содиқ бошчилигидаги 500 туркманга дуч келиб жанг бўлади. Ғалаба қилган чор қўшинлари 30 та қўй, от ва туяга эга бўлади. Баёний бу воқеани қуйидагича тавсифлаб боради: «Кауфманнинг лашкарига қудуқларнинг сувлари вафо қилмай, кўп тевалари талаф бўлиб, олти юз киши билан бир миқдор тевадан сув учун Одам қирилғоннинг қудуқларига юбориб эрди. Мазкур йигитларнинг сардори Жомли Содиқгул эрди. Бу ҳолдин огоҳ бўлиб, ҳол бориб қудуқни олиб турди. Аммо буларнинг изларидан яна уч юз йигит қолиб буларга ёр бўлуб эрдилар. Беш юз миқдори бўлуб туруб эрдилар. Руслар беҳабар қудуқнинг қарабиға келганда, булар баякбор ҳужум этиб руслардан кўп кишини қатл этдилар ва булардин Кўҳнали уста Пирниёз деган бир оҳангар (темирчи) йигитгаким, бағоят баҳодир киши эрди, ўқ тегиб йиқилди. Чун буларнинг яроғлари яра-

масдур, Русиянинг новажод (янги яратилган) яроғларининг зарбатларига тоб келтура олмай, шикаст топиб кетдилар».

Чор қўшинлари Манғит шаҳрига келади. Улар бу ердан ун, мева, товуқ, эчки, қўй, гуруч, қанд, чой, нон ва от-улов учун ем-хашак олишади. Чор қўшинлари бу ерда хоҳлаган ишнинг амалга оширадилар. Аммо 3 кун ўтгандан кейин, 4 кун хиваликлар бозорга ҳеч нарса олиб чиқишмайди, чунки хон армияси уларнинг бозорга нарса олиб чиқишларини тақиқлаган» эди. Натижада Чайковский бошчилигидаги отряд ўзбекларнинг хонадонларига берухсат киришади. Ҳарбий лагер учун нима керакли бўлса ўша хонадондан тортиб оладилар. Агар кимки ўз уйида бўлмаса ҳам кўнглига хуш келган нарсани бемалол ўзининг уйидагидек оли кетаверганлар. Кауфман бу элга хабар этибдики, «манқулоти машруботдин (ейимлик ва ичимлик овқат) ҳар нима бўлса, келтуруб, аскарларга сотаберсунлар. Вагарна, аскар тарож этиб ройгон алурлар. Аҳоли нонлож бўлуб аро-баларга нону арпа ва алафу (ўт), қўй ва товуқ юмурта (тухум) ва тутдек нима нарсаларни юклаб келтура бердилар. Руслар баҳоларни бериб олиб аскар хушдуқ ва вусъат пайдо бўлди. Булар уч қунгача юк келтуруб сўнгра келмадилар. Кауфман хавфга тушуб уч юз салдат, икки юз эллик қозоқ отлиғига қойим — мақом Черқуфскийни бош этиб, эл ораларига юбориб, қозоқ отлини тарожга маъмур этиб деди: арабага манқулоти юклаб, аскар тарафига кэлатурғони бўлса матоънинг баҳосини бериб олинглар, вагарна, тарож этинглар. Олар бир миқдор қатлу тарож этдилар». Бу аслида ўғирлик ва талончилик эди.

Чор қўшинлари озгина қисмини бу қалъада қолдириб разведка қилиш учун отланади. Шундай боғдан чиқётганида қўрғон атрофида туркман тўдаларини кўриб қолади. Чор қўшинлари томонидан 2—3 ўқ отилгандан кейин улар Хазорасп деворининг ичига яшири-нади. Лекин воқеликнинг бошқача тавсилича, «чор қўшинлари йўлга чиқиб юриб, кун кеча бўлуб, изига қайтиб эрди. Бир миқдор Хоразм мақсадли отлиси бир тарафдан чиқиб оларни қовлаб ўқ отиб Русиядан бир зобитга ўқ тегиб ўлди». Чайковский орқасига қайтиб келади.

Бундан норози бўлган чор қўшини бу қўрғонга ҳужум қилади. Қўрғон ичидан ғамланган ҳарбий қурола-аслаҳалар ва эски карета (тўрт гилдиракли енгил соя-бон арава) топилади.

Оренбург отрядининг қўмондони генерал Верёвкин ва полковник Ломакин неча кунлар йўл юриб Қўнғирот устига келадилар. Қўнғирот бийлари Хабийёзбий, Сандбий, Тожимуродбий, Қотирғали Мансурбий ва бошқалар жамланиб, маслаҳатлашиб, рус аскарларини келгани тўғрисидаги хабарни бир киши орқали Хивага юбордилар. Яна бир киши Верёвкин ёнига бориб «алҳол, сизлар бизнинг шаҳримиз атрофига келманг ва қалъамизга тўп отманг. Нечунким, бизлар сизларнинг келганингизни янги кўруб Хевақга хонимизнинг ҳазратларига хабар юбордук. Бизларда сизлар била урушгудек яроғ ва дори қўрғошин йўқдур. Хонимиз эшитсалар бизларга уруш саранжомин тутуб юборурлар. Ондин сўнг чиқиб сизлар била урушурмиз» тариқасида илтимос қилдилар.

Генерал Верёвкин бу сўзни эшитиб, қувноқ бўлиб, «аскарларга қалъага қарата тўп ўқи отишга буйруқ берди. Қўнғирот аҳли битта ҳам ўқ отмасдан «Бизлар сизлардин бир неча кун муҳлат тилаб деб эрдукким, бизларда олоти ҳарб йўқдур. Не учун мунча говго била шаҳарнинг атрофига келиб мунча дори қўрғошинни зоеъ қилурсизлар?», деб фарёд солидилар. Руслар бу сўзларга қулоқ солмай, ҳужум этиб қалъага ташландилар. Шаҳар аёнлари қочиб кетдилар. Рус аскарлари Қўнғиротни олиб, ҳаракатни давом эттирдилар. Қўнғирот бийлари чор қўшинларининг изларига тушиб, ҳужум қилиб турдилар. «Бу бийлар Русия то Хивани олгунча шу андишасидан айрилмай юрдилар».

Чор лашкарларига қарши Хўжайлига Элтузар иноқ жўнатилади. У ерда сангор қоздиради. Элтузар иноқ Абдулла маҳрамни бир неча отлиқ кишилар билан олдинга юборади. Верёвкин бир тўғай ичида отлар садосини эшитиб, бир забт билан 25 отлиқ жангчини юборади. Натижада Абдулла Маҳрам йигитлари билан рус аскарлари ўртасида жанг бўлади. Верёвкин бу хабарни эшитиб икки казак отлиғини юборади. Улар боргунча Абдулло Маҳрам зобитнинг отлиларидан ўн уч кишини ўлдириб, калаларини олиб, бир неча кишини заҳмдор этиб, ўн уч от ва бир миқдор яроғ ва ўлжа билан қайтиб кетадилар. Казак отлилари келиб, зобит отлиларини бу ҳолда кўриб, атрофни ахтариб ҳеч киши тополмасдан қайтиб Верёвкин ёнига бориб воқеани баён қилди.

Генерал Верёвкин юришни давом эттираётган пайтида урушга тайёрланиб юрган йигитларни кўриб қолади. Бир ҳужум натижасида хоразмликлар яроғлари-

нинг ярамаслиги ва янги қурулнинг зарбасига тоб беролмай таслим бўлдилар. Рус аскарлари таслим бўлганлар ичидан мулоимгина: «Агар сен бизларга рост хабар берсанг сени юборурмиз» дебди, захмдор (ярадор): «Хоразм хони Хожазининг муҳофазаси учун олти минг киши давом Русия аскарининг атрофини айланиб, фураат ахтариб юруйдилар. Қолғонлари Хожазелида урушга омода (ҳозир) бўлуб турубдурлар. Хоразм хони имкони борича сизлар билан уруш этмакчидурлар», дейди. Шу вақтда хоразмликларнинг яна бир тўдаси кўриниб қолади. Улар олдинги шикаст топиб кетганлар эди. Верёвкин уларнинг устига ҳужум қилиш учун бир бўлак бўлим ва икки бўлак қозоқ отлисини юборди. Булар озгина жанг қилган эдилар, хоразмликлар бардош беролмай шикаст топадилар. Элтузар Иноқбек, бугун чор қўшинлари келар, деган хабар борлигидан лашкарларини ораста қилиб, сафларини ростлаб урушга тайёр бўлиб туради. Ана шу вазиятда казак тоифасидаги бир киши келаётган бўлади. Ундай сўзсизлар: «Русия аскарларидан хабарнинг борму?» ул деди: «Оре, Русия аскарлари алҳол бағоят йироқдадурким, бир ерга тушуб форигул — баллиқ (хотиржам) бўлуб ётубдур. Гумоним будурким, эртанг ҳам бу ерга келмасдур. Ҳамма бу хабарни эшитиб, сафларини бузди, ҳар киши ўзининг иши билан машғул бўлади. Баъзилар ўт излаб саҳронинг ичкарасига кириб кетдилар. Баъзилар сангар (истехком)га қайтиб отларининг эгарларини очиб фарогат қилдилар. Бир пайт узоқдан аскар кўринади. Ҳамма саросимага тушиб қолади. Истехкомдаги лашкарлар чиқиб, оҳиста-оҳиста Манғит йўлига қайтадилар. Йўлда Худоёр қўшбеги келаётган лашкарларга учрашади. У Верёвкинни кўриб, Иноқбек билан ҳамроҳ бўлиб қайтадилар. Хожайлининг руҳонийлари ва фуқаролари Верёвкяга «шаҳарни урушмай сизга берамиз» дедилар. Верёвкин шаҳарда яқин кун ором олади ва аскарлари билан Манғит йўлига чиқа бошлайди. Ўзбек лашкарининг бошчиси Иноқбек қўшбеги Хивага қайтиб келган эди. Лекин явмут ва човдорлар бир иттифоққа бирлашиб «Русия аскарига муқобил бўлуб, қаттиқ «ҳайё — ҳуй!» билан от солиб, бир ҳамлада қолиб, Русия аскарига аралашиб қатл қила бердилар. Русия аскарлари ҳам ғайратга кириб, ноираи (ўт, олов) ҳарб иштиёол (ёнмоқ) топди. Аскарнинг рост тарафига явмут ҳужум этди. Маймана (лашкарнинг ўнг қаноти) қойим-мақом Ливанжуф зобитининг қароргоҳи эрди. Ливанжуф саросима бўлуб ёвуқ эрди.

ким, Русия аскари шикаст топгайлар. Икки лашкар аралашиб жанги мағлуба бўлди. Ул аснода човдор ўлжага қизиқиб, оту таво яроға эғалик этиб суруб Манғит қалъасига олиб кета бердилар. Явмутлар аларни кўруб човдор ўлжани олиб бўш қолурмизми?— деб булар ҳам тева суруб Манғитга олиб кетдилар. Бас ҳамма лашкар Русия аскардан айрилишиб ўлжалар олиб Манғитга кетдилар. Ҳаммалари Манғитда ўлжаларни жойлаб яна маслаҳат била ҳужум этиб, ярим соат ўтгандан сўнг келдилар. Русия аскари олар яна келурлар деб тўп ва милтуқларини тайёр этиб туруб эрдилар. Оларнинг қарорларини кўрган ҳамоно оларнинг тарафларига ёғундек ўқ ёғдирдилар». Туркманлар бардош беролмасдан ҳазимат топиб кетдилар» (Баёний).

Шундан сўнг Гурлан акобири Маҳбуббек ўзининг асизодалари билан Верёвкин олдиға келиб, итоат қиладилар. Верёвкин уларга меҳрибонлик кўрсатиб, хотиржам ўтираверинглар деб рухсат бериб юборади. Яна Манғит йўлиға қараб юради. Улар Манғит ёқасида улуг бир овулга дуч келади. Верёвкин буйруғига асосан, чор аскари бу улуг овулга ҳужум этиб аҳолини «эркагу хотун ва ёшу қариға қарамай қатли ом этиб, ондин сўнг ўтлаб, ул ўбони ер билан яксон этдилар. Ондин сўнг мунинг била ҳам қаноат этмай, Манғит қалъасига ҳамким, бурунроқ аҳолиси келиб қалъани Русияға таслим этиб, омон топиб қайтиб эрдилар, ҳужум этиб кириб эркагу хотун ва қариву йигит ва аёлу атфолдин бешикдоғи ўғлонларигача кириб, қатли ом этди, иту эшак ва ҳар қандай турлуқ жондор йўлуқса ҳам, отар эдилар. Чунким жондор қўймай қириб тамом этдилар, шаҳарни ўтлаб чиқиб кетдилар. Бу воқеаларда Русия аскардан бир мингбоши ва 4 саркарда ва бир неча зобит ва бир миқдор киши қатл бўлуб, ўн беш кишиға захм етди» (Баёний).

Чор қўшинларига қарши туркманлар жамланиб курашдилар. Лекин кучнинг камлиги бўлса керак, у ҳам охири тўхтаб қолади. Верёвкин йўлни давом эттириб, Ёфга яқинлашиб келди. Шу ерға яқин Ганибой қонли бир бойнинг хонадонида олтмиш миқдор киши ҳам бўлиб ўтирганини кўриб қолган Верёвкин «Оларни ҳам қатли ом этдилар. Ондин сўнг яна йўлга кириб қолур эрдилар, бир дарахтликға кирдилар. У ерда Қўнғирот йигитлари ва туркманлар тўрт тарафдан Русия аскари бағоят тенг бўлуб, охир йўлнинг бир тарафидан бир боғ бор эди. Девори йнқиб ул боғнинг ичига кириб бир қулай ерда тўпларни қўйиб хоразмийларға тўп отмоқ

бошладилар. Хоразмийлар тоб келтура олмай ҳазимат топтилар. Русиядан бир човуш ва тўрт нафар қатл бўлуб, олти киши шаҳед бўлуб Хоразмийлардан кўп киши шаҳид бўлди, кўп уйларини тўпнинг ўқларидан ўг олди».

Хон ҳазратлари олдиға келади. Ҳамма бўлиб ўтган воқеалар борасида жангда шикаст топган Иноқбек тафсилот беради. Хон ҳазратлари дарвозларни маҳкам этиб, эл унинг ичида ҳимоя қилинишини буюради. Натижада Бешариқ, Наймон, Қулон, Қорабоғ, Шоту, Қиёт, Қўнғирот Дўрмон, Чотқўприк, Қўшқўпир, Уйғур, Хонобод, Зай каби Хива атрофидаги эл келиб, Хива ҳимоясига кирадилар. Бундан ташқари чор Россиясига итоат қилган: Фатанг, Хазорасп, Урганч, Хонқа, Гурлан, Хўжайли ва Қўнғиротдаги эркак ва аёллардан кўп киши Хивага бўйин эгиб келадилар. Кейин дарвозаларни маҳкам этиб, орқаларини тупроқ билан кўмиб истехком қиладилар. Хон ҳазратлари Урганч дарвозасига Муҳаммад Ризо тўрани, Қумёсқа дарвозасига Султон Ғози тўрани, Хазорасп дарвозасига Иноқбекни, Тошоёқ дарвозасига Абдуқодир тўрани, Боғишамол дарвозасига Раҳимбердибек ибн Оллоберди тўрани бош қилиб қўйди.

Буларни, амалға оширгандан кейин, Худоёр қушбегининг ёнига Раҳматулла ясовулбоши ва Абдулла Маҳрамни қўшиб явмут навкарлари билан Ғазнобод йўлидан чор қўшинларига қарши юборди. Маҳмуд ясовулбошини човдор, Қўклайғ ва Қордошли ота Алиэли навкарлари билан Ғофак устидан чор аскарларига қарши қўйиш мақсадида юборди.

Қушбеги Аваз Гунгалагининг қавмида бир кеча туради ва лашкарларини саранжом этиб йўлга отланади. Жаноқ шайх деган жойга бориб етади. Бу ерда жанг бўлиб, хонлик аскарлари бир калла олиб, ўттиз туяни ўлжа қилиб кетдилар. Сўнг явмут лашкари ҳам ҳужум қилди. Чор аскарлари ёғиндек ўқ ёғдириб ота бошлади. Явмутлардан кўп киши шаҳид ва заҳмдор бўлади. Қушбеги қолган лашкар билан Хивага қайтиб келди.

Генерал Верёвкин эса у тарафдан юрмасдан шарқга қараб юриб Қиёт ичидан ўтиб Ғовик йўлига чиқади. У ерда ўша пайт Маҳмуд ясовулбоши лашкар билан тайёр турган эди. Рус аскарлари буларни ҳам ўққа тутади. Уларнинг ўқлари остида хонлик аскарлари остин-устун бўлдилар. Ноилож шикаст топиб Маҳмуд Ясовул бошчилиқ қилган лашкарлар ҳам Хивага қайтиб

келаётганда, хон ҳазрати юборган Ёқубни ҳам чор қўшинларининг бостириб келаётганигини кўриб булар ҳам қайтдилар. Верёвкин қаршиликсиз Мураддон тўранинг боғига тушади. Головачев эса икки бўлак солдат ва икки бўлак казак отлиси ва саккиз тўп билан Жонибекнинг боғига кириб, боғ деворидан саккиз жойидан раҳна очиб, ҳар бир раҳнадан саккиз тўпни жойлайди. Кейин қалъага тўп отишни бошлайди. Хон ҳазратлари, Қози Муҳаммад Латифни аскарний элчи қилиб, Кауфманга нома юборди. Мазмунини қуйидагича эди: «Кауфман генерал губернаторнинг маълумлари бўлсиниким, бизлар бурундин сиз жамоа била дўст эрдик, алҳол ҳам ҳамул дўстликка собитқадамдурмиз. Бу бўлгон бир миқдор урушлар ҳам бизнинг хоҳишимиз била бўлгон эмасдур. Туркман жамоаси бир ғажур халқдурлар. Оларга дахл этманг десак, ҳам қабул қилмай, мундоқ ҳодисаларни барпо қилдилар. Энди таваққуъ уддурким, мундоғ ишларни эътироф этмай бурунги дўстликни душманликка мубаддал этмағайлар. Бир неча кун муҳлат бергайлар, токим, оларнинг шонларига лойиқ зиёфат асбобларини муҳайё қилгаймиз ва кўнглимиз тилаганича меҳмонновозлик умурин тақдимга еткургаймиз ва муҳлат муддатида қаддам ранжа қилиб келиб бизнинг ҳовлимизга тушиб, бизга миннат қўйгайлар, вассалом».

Кауфман бунга қулоқ солмади. Головачев шаҳарга тўпдан отишни бошлади, шаҳар аҳли ҳам қалъанинг ичидан туриб чор аскарларига тўпдан ва мишкетдан ўқ отардилар. Уларнинг тўп ўқлари қалъа устида ёрилиб, баъзи жойларни ўт ола бошлади. Бу жангда Муҳаммадмурод девонбегининг Қутлимуродбой номли ўғлига ўқ тегиб шаҳид бўлади. Хон ҳазратлари саросима бўлиб, Амир тўра ва Иноқбек ва Муҳаммадмурод девонбегини ва Ёқуббойни чақириб маслаҳат этади. Булар юртни Россияга таслим этиб, сулҳ келмоққа маслаҳат бердилар. Шундан сўнг бу мазмунда нома ёзиб, Элгузар Иноқни элчи қилиб Кауфманинг тарафига юбордилар. Бундан асосий мақсад Хива шаҳри тўп ўқи остида вайрон бўлмаслиги ва кўпроқ қон тўкилмаслигини эди. Бунда шаҳар дарвозаси жангсиз очиқ бўлишини билдирилган эди.

Бундай мақсаддаги юборилган вакилнинг Кауфман олдида бориши ҳеч қандай натижа бермайди. Қалъани тўпга тутуш давом этаверади. Бу оғир вазиятда хон Ҳазратларни шаҳардан чиқиб кетади. Амир тўра Аркка келиб хон бўлади ва эгннга чакмон, бошига жигали

телпак кийиб тахтга ўтиради. Уч-тўрт дарвозабон табақаси ва бир неча баққолу қассоб кириб хонлик муборак бўлгай, деб фотиҳа берадилар. Элгузар Иноқ Кауфман олдида номани олиб келгандан кейин, нома мазмунидан огоҳ бўлиб сулҳ сўзини қабул этиб деди: «Эртанг хонинини олиб келгил. Бу ерда онинг била сулҳ қилиб ман ушбу ердин қайтарман». Иноқбек шаҳарга қайтди. Кауфман «Хива хони қалъани бизга берди. Энди тўп, милтиқ отишдан ўзларингизни сақлангизлар» деб Голловачевга фармоя юборади. Иноқбек Аркка қайтиб келса хонликини Амир тўра бошқараётган эди. Унинг асли мақсади — Хива хони бўлиш эди. Амир тўра, Отажон тўра икковлари ҳамроҳ бўлиб Кауфман ҳузурига борадилар. Улар Кауфманни бу юртга келганидан бағоят хурсанд эканлигини айтиб Муҳаммад Раҳимхонни юртни бошқара олмайдиган, айшу ишратда яшайдиган киши, деб ёмонлайдилар. Мулоқот сўнгида ўзлари билан сулҳ тузиб, бу вилоятни бошқариш ҳуқуқини беришни сўраб ва шаҳарга қайтадилар.

Верёвкин жанг давомияда чап кўзига ўқ тегиб жароҳатланади. Ўрнига Серанжовни қўйиб, ўзи Кауфманнинг қошига келади. Кауфман Амир ва Ота тўра билан учрашиб бўлгандан кейин Верёвкиндан ҳол сўрагани боради. Иккаласи гаплашиб ўтурса бирдан тўп овози эшитилади.

Ҳамма ҳайрон қолди, чунки ҳозиргина сулҳ борасида келишилган эди. Бунинг асосий сабаби шунки, Амир билан Отахон тўра Кауфман ҳузурига кетгандан кейин, хиваликлар рус аскарларига ўқ отадилар. Серанжов бу воқеани кўриб, қалъага яна тўп отишга буйруқ беради. Амир тўра Хазораси дарвозасини очиб шаҳарни Кауфманга таслим этади. Урганч дарвозаси тарафидан бир жам кишилар Серанжовга ўқ отиб чор қўшинларидан бир миқдор кишини ўлдирадилар. Бу ердаги хонлик ва бирликнинг йўқлигидан, Баёний ачиниб: «Бир неча ватан хонлари ўз мақсадларини ҳосил этмак учун қўғ ҳисоратни оларнинг бошларига келтурдилар. Ҳамоми Хоразм аҳолилари якдаму якжиҳат бўлур, фоқ била Русия аскарига муқобил бўлур, уруш алар эрди, эҳтимол йўқ эрдиким, Русия аскари оларга зафар топа олгайлар. Мундин бурун беш навбат келиб асли зафар топа олгон эрмасдурлар», деган эдилар. Покловник Серанжов Верёвкиннинг ўрнига тозадан лашкар бошлиги бўлганда, зобитларидан Скобелев ва Шувалов ўзларини ғайратли қилиб кўрсатмоқ учун бир неча милтиқ отилганини уруш бошланishiга ҳисоб этиб

«Йўлуқгон кишини отиб, чопиб кела бердилар», деб Баёнийнинг қайғуриши бежиз эмас эди.

Кауфман Аркка кириб Хоразмшоҳнинг тахтида ўтиradi. Головачев хазинани очдиradi. Шоҳ сандалларини қўриб ҳайрон қоладики, «яна музайян бир сандалким Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон эрди. Магар бирининг ичи тўла танга эрди. Яна бир зинпўш кўрдилар. Олтун ва зумуррад била мурассаъ (гўзал) эрди ва бир миндор мурассаъ қиличлару ханжарлар ва милтуқу топпончалар ва неча олтун чопулгон покиза улуғ милтуқлар бор эрди. Ва бир неча навиждо олтистар бор эрди. Яна ўн икки тўфанг била бир хила фишанг ва фишанг тўлдиратурғон олатлар бор эди. Ва бир англизи олти — отар бор эрди ва англиздан келган бир пома бор эрди». Буларнинг ҳаммаси Петербургга юборилади.

Муҳаммад Раҳимхон ҳазратлари Кауфман юборган мактубни олади. Кўп кишилардан маслаҳат олиб Ғафурхонга Кауфман олдига келади. Кауфман хон ҳазратларига: «Бас, алҳол, на фикрдадурсиз ва на иш этмак матлубингиздир?» Хон ҳазратлари дедилар: «Биз императури аъзам ҳазратларининг тахти фармонида дурмиз». Кауфман хушҳол бўлиб: «Бағоят яхши сўз айттингиз» деб қўнгли осмонга етди. Ва мулоқатни давом эттириб: «Бас, қайтиб тахтгоҳингизга бориб раъиятга фароғатлиқ муждасин еткуринг. Ҳамма ўз ишларига машғул бўлуб, форигул бол юрсунларким, бизлар бу ерга тарож учун ваё ўзга тасаллутот учун елганимиз йўқдир». Хон ҳазратлари бу сўзларни атдорчилиқ изҳор этди. Бу изҳор, бўйси ч олганлигидан бошқа нарса эмас.

қўпайтирилади. Халқнинг қашшоқлашгани зўрайиб, турмуш даражаси ниҳоят ёмонлаша боради. 1873 йил 12 август ўзаро сулҳдан кейин Хива хонлиги сиёсий мустақиллигини йўқотади. Хива хони, озгипа армияга эга бўлиш ҳуқуқидан ҳам маҳрум қилинган армияни сақлашга ижозат берилди, холос. Шунингдек, Хива хони товон тўлашни ва Россия савдогарларига хонликда бемалол иш юритиш учун ўнг қирғоғи Россия ихтиёрига ўтказилиб у ерда генерал губернаторликнинг Амударё бўлими ташкил этилади. Гарчанд хонлик сақланиб қолган бўлса-да, улар рус давлати манфаатлари доирасида иш юритиши лозим эди.

Қўқон хонлигининг босиб олинishi

Чор истилочиларининг галдаги нияти Қўқон хонлигини тугатиш эди. Улар Туркистон, Чимкент, Тошкент, ва бошқа жойларни босиб олиб, Қўқон хонлигига қаттиқ зарба берган эди. Қўқон хони Худоёрнинг оғмасиёсати туфайли учинчи хонлик ўз мустақиллигини озроқ муддат сақлаб туради.

Худоёрхон қўрқоқ ва тadbирсиз бўлганлиги учун ватан ҳимояси йўлида бирон арзигулик иш қилинмади. Аксинча, чор ҳукумати паноҳида ўз тахтида ўтиришни ўйларди. У 1868 йили чоризм билан сулҳ тузиб, амалда Россияга тобе бўлиб қолади. Бу итоаткорлиги учун чор ҳукумати Россия давлат ордени билан мукофотлайди. Худоёрхоннинг мазкур сиёсати халқнинг фазабини кучайтиради. Бундан ташқари хоннинг зулми ҳам борган сари кучаяётган эди. Бунинг сабаби, хонлик чегараси камайиб, хазинага тушадиган даромад ҳам қисқаради. Натijaда, халқнинг норозилиги ниҳоятда кучайиб кетади ва айрим вилоятларда ғалаёнлар кўтарилиб турди. 1872 йилда кўтарилган халқ ҳаракати то 1876 йилгача давом этди.

Қўқон хонлигининг Андижон ва Наманган вилоятларида бўлиб ўтган қўзғолонларга, бир гуруҳ бой феодаллар ўз мақсадларини амалга ошириш ниятида хонзода қидира бошладилар. Муалла Мирза Олимнинг «Аисоб ас-силоти ва таворихи Ҳавоқин» номли асарида бундай маълумот берилди: «Хон давлатидан путур кетди. Кундан-кун атроф ва жавобинлардан фитна пайдо бўлди. Андоқким, то баъзида миндуз жамоасидан

Маъмур деган қирғиз бир неча қароқчиларни ҳамроҳ айлаб, закотга борган мулозимларни тутуб ўлдуриб, пулларини олиб сарф қилиб, одам йиғиб, жамоат бўлуб Жалолобод ва Хонобод қишлоғини чоғиб ва тарож қилғонида Худоёрхон Андижонда туруб аскарига фармойиш қилди. Эrsa суръат бирла бориб муқобин бўлуб урушуб қирғизларни қочирдилар. Жамиятлари паршон бўлуб, бир нечаси ўлуб, бир нечаси банди бўлуб қўлга тушди. Танбеҳи сиёсат учун барчасини ўлдурдилар. Маъмур тирик қочиб кетди. Ва бир неча вақтдин сўнг яна ўғри қирғизларни жам қилиб ва бир неча бийларини васваса қилиб жамоат бўлуб, Ўзганд қўриғонига кириб кураш бошлади. Худоёрхон Исо Авлиёни Меҳрихон аскарни бирла, Холназар турки турк аскарлари бирла буюрди. Булар суръат бирла бориб урушиб қочурдилар. Яна бир неча бийлар ва калон газандалари банди бўлуб тушти. Эrsa арзиялари мақбул бўлиб, бандаларга меҳрибонлик қилиб сарупо бериб ва насихатлар айлаб озод қилиб юбордилар. Хануз бул мунажашлари саранжом топмай, Уш устидаги қирғизлар жамоат бўлуб, Арабон келиб ўрдани чиқиб кетди. Абулқосим жинни ҳоким эрди. Анбурдин чиқиб қочиб қутулди. Эrsa Худоёрхон воқиф бўлуб Марғилон ҳокими Султон Муродбек укасига Абдурахмон офтобачини қўйуб, кўп аскар бирла буюрди. Булар бориб урушуб қочурдилар. Қирғизлар паршон бўлуб кеттилар. Бир неча бийлар, чунончи Умарбек, Абдурахмон шайтон, Қорақуш бий ва Сулаймон ўғри ва бир неча қирғиз бийлар бирла қўлга тушти, кўп обрў бирла келиб хонни кўруб, мулоқот қилиб, дуо айладилар. Филжумда хотиржам бўлдилар. Эrsa Мусулмонқул деган қирғиз қипчоқ урушдан қочуб, бир неча қирғизлар маслаҳат айлаб хонзода топмоқ учун Бухоро таърифига бориб, Пўлатхон валади Муродхонни олдиға бориб васваса қилиб экан. Пўлатхон қабул қилмабдур. Андин ноумид бўлуб Урганжға — Муҳаммад Алихон ўғли Музаффархоннинг олдиға бориб, ота тахтиға ўлтурмоққа васваса қилдиким, хон қилиб, ҳамма халойиқ сиз фотиҳа ўқубмиз, сизга буюрдилар. ҳамма халойиқ сизга мунтазир турубдирлар, дебди. Музаффархон айтибдики, Сиз қирғиз халқининг эътиборларинг йўқтур. Қаландаржон оқимини ҳам олиб бориб, Мурғзар қишлоқда ўлдуруб қўйдинглар. Алҳамдулилло ёвқат баҳузур». Мусулмонқул ноилж қайтиб Тошкентига келди. Эrsa Муҳсинбойнинг ўғли Мулло Абдумўминнинг ҳов-

лисиға қўнуб эрди. Унда бир мулла Исҳоқ деган қирғиз бола Намданг деган мавзёда айтдики: Эй аҳмоқ қирғиз, шу қирғиз болани Пўлатхон деб олиб боргил, иш саранжом топганда Бурҳон Таҳур», деди. Эrsa маъқул бўлуб ўшал қирғиз болани олиб облиғ устидан ошиб, Чуст устига келиб қўшунға қўшулди. Қирғизлар хурсанд бўлуб, шодиёна қўйдилар, оқ кийгизга солиб хон кўтардилар».

Муло Исҳоқ Мулло Ҳасан ўғли 1844 йилда Марғилон шаҳрига яқин Ухна қишлоғида туғилган. Отаси Марғилондаги Оқ мадарасада мударрислик қилган. Дастлабки маълумотни Мулла Исҳоқ уйда олган. Кейин Қўқондаги Тунқатор мадрасасида ўқиган. 1867 йилда ўқини ташлаб, Сўх атрофидаги кўчманчи қирғизлар орасида 2 йил яшаган. Сўнгра ўз қишлоғидан кейин Андижондаги масжидлардан бирида имомлик қилган ва савдогарлик билан ҳам шуғулланган. У Тошкентда Абдулмўмин додхо билан танишади ва шу ерда қолади. Юқорида айтилганидек, Мулла Исҳоқнинг сохта «Пўлатхон» бўлишини таклиф этадилар. 29 ёшли Исҳоқ эса рози бўлади.

Ун мингга яқин қўзғолончилар Чотқолдан Олабуқа дараси орқали ўтиб Қосонни оладилар. Уларга қарши хон қўшинлари юборилади. Тўрақўрғон атрофида жанг бўлади. Бу жангда Мусулмон қирғиз ҳалок бўлади, қўзғолончилар мағлубиятга учрайди. 300 га яқин қирғиз асирга олинади. Пўлатхон (Исҳоқ) тоққа қочади, бошлиқларидан бири Мўмин эса Чотқолга қайтади-ю, рус қўшинлари томонидан қўлга олинади.

Кейин ҳам бир неча марта жанглар бўлди, бунда қирғизлар мағлубиятга учради. Пўлатхон эса Саид Бобобекнинг уйига яширинади. Ғалаба қозонган Худоёрхон, қўзғолонни баҳона қилиб, аҳолига махсус солиқ солади. Натижада норози бўлган 1700 қирғиз оиласи руслар томонига ўтиб кетади.

Қўқон хонлигида юз берган қўзғолонлар натижасиз тугади. Бунинг сабаби кўчманчи қирғизлар ўтроқ аҳоли билан бирлашмадилар. Шунга қарамай ўтроқ аҳоли қўзғолончиларга хайрихоҳ эди.

1873 йилнинг баҳорида бошланган қўзғолон кузга келиб, вақтинча тўхтаганини кўрамиз. Чунки, бу пайт Пўлатхон куч тўплаш билан шуғулланади: қипчоқ, ўзбек, тожиклар ўртасида битим тузишга иштилади. Қирғизлар зўрға топилган хонзодадан айрилиб қолмаслик учун, турли хавфдан сақлашга ҳаракат қилдилар.

Туркистон ўлкасида 5 йил раҳбарлик лавозимида хизмат қилган ва аҳволдан хабардор бўлган Я. Раевскийнинг «1872 йил 14 апрелида» мақоласида муаллиф бу ғалаёнлар маҳаллий рус маъмуриятининг халққа берган ваъдаларининг бажарилмаётганлиги туфайли содир бўлганлигини айтади. Масалан: 1868 йили уездлар ташкил қилиниши арафасида маҳаллий аҳоли орасидан адолатпарвар, обрўли кишилар вакил сифатида сайланиб, халқ манфаатини ҳимоя қилади ва рус маъмурияти уларнинг маслаҳатига, илтимосларига қулоқ солади, биргаликда иш юритади, деб эълон қилинади. Халқ бундан жуда хурсанд бўлиб ҳақиқий сайловлар ўтказди. Вакиллар дастлабки кунларда рус мустамлака маъмурияти билан бирга иш қўради ҳам. Бироқ, кўп ўтмай Н. Раевскийнинг сўзига қараганда бу «халқ вакиллари, уларнинг сўзларига ҳеч ким қулоқ солмайдиган бўлди, ҳатто оддий бир рус мирзаси ҳам унинг бўйнидан итариб, кўчага ҳайдаб юбориши мумкин эди». Улар маъмурият остонасига бутунлай яқинлаштирмай қўйилди. Бундан ташқари: хирож солиги етиштирилган ҳосилнинг 1/10 қисми эмас, балки мустамлака маъмурияти ўзи хоҳлаганча белгиланган миқдорда йиғилди. Натижада унинг талай қисми хазинага тушмай, яна жамоат эҳтиёжи учун йиғиладиган қўшимча маблағ ҳам уезд бошлиқларининг бойишига ишлатилади. Буларнинг ҳаммаси ғалаён кўтарилишига таъсир қилувчи омиллар эди.

1873 йил кузида тўхталган қўзғолон, 1874 йилнинг баҳорига келиб яна юксала бошлади. Қўқон хонлигининг турли вилоятларида халқ оммасининг чиқишлари ва айрим тўқнашувлари давом этади. Пўлатхон тарафдорлари улар билан алоқа ўрнатишга уринишди.

Чор ҳукумати Қўқон хонлигида кучайиб бораётган ва халқ оммасини ўзига кўпроқ жалб қилаётган қўзғолонни ўрганиш мақсадида рус дипломати А. А. Вайнбергни юборади. У 1874 йили 7 ноябрь кунни Қўқонга келиб қўзғолон сабаб ва мақсадларини 20 кун давомида ўрганади. Унинг фикрича: қўзғолонга олов ёқаётган кимса машҳур Мусулмонқул мингбошининг ўғли Абдурахмон офтобачи бўлиб, ўзи қўзғолонда иштирок этмай, қулай фурсатни кутаётганлигини кўрсатади. Лекин полковник Шауфус ва унинг ҳамроҳлари тўплаган разведка маълумотларига қараганда, Қўқонда икки «тарафдорлик»; бири Худоёрхон бошчилигида рус мустамлакачилари тарафдорлари, иккинчиси эса Шерали додхо ва Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги рус-

ларга қарши гуруҳ мавжуд эканлигини таъкидлайди. Аслида эса бу гуруҳларнинг нияти, хонлики қандай бўлмасин, бировлари чор ҳукумати ёрдамида, иккинчиси қўзғолондан ўз манфаатида фойдаланган ҳолда ўз қўлларига олишни истардилар. Бу ниятларнинг ҳаммаси қўзғолон боришида намоён бўлиб боради.

1874 йилнинг ноябрь ойи охирида, қўзғолон тўхтайдди. Бунга сабаб, Қўқон хонлиги аграр мамлакат бўлганлиги туфайли далалардаги ҳосилни йиғиб олиш керак эди. Агар қинглаб эркаклар жанг билан овоза бўлса, қўп экинзорлар пайҳон қилинса, албатта даромад анча камайарди.

1875 йилнинг баҳорида қўзғолон бошланиб, кенгроқ тус олади. Қоратегин чегарасида қўзғолончилар томонида Худоёрхоннинг невараси Назарбек, Ўзганд атрофида эса Пўлатхон қўшинлари пайдо бўлади. Уларга қарши хон қўшинларини жўнатади. Абдурахмон офтобачи Исо Авлиё ва Саримсоқ эшик оғаси қўшинга бошлиқ этиб тайинланади. Лекин 1875 йил 17 июль кунини Абдурахмон офтобача ва Исо Авлиё ўз қарамоғидаги қўшинлари билан қўзғолончилар томонга ўтиб кетади.

Чор ҳукумати бундан ҳаяжонга тушади. Жанубий Францияда «карлит урушини» ўрганаётган полковник М. Д. Скобелевни чақиртиради ва қўзғолонни бостириш топширилади. У А. А. Вайнберг билан биргаликда Худоёрхон ҳузурига кириб суҳбатлашади. Булар Худоёрхондан Туркистон генерал-губернаторлигининг норозлигини айтишади. Буни эшитган хон ўзини ноқулай сезиб, бир неча бор К. П. Кауфманни ҳурмат қилишини такрорлади. Керак бўлса ундан қўзғолонни бостириш учун ёрдам сўрамоқлигини айтди. Бу чор ҳукуматида жўн бўлиб тушди. Нима бўлганда ҳам айбон хонга тўнкаши мумкин эди.

1875 йили 18 июлда Насриддинбек қўзғолончилар томонига ўтганлиги ва Ўш, Наманган, Андижон, Асака шаҳарлари босиб олинганлиги ҳақидаги хабарни А. А. Вайнберг эшитади. 20 июнда Султон Муродбек (Худоёрхоннинг укаси) қўзғолончилар сафига қўшилилади. Улар Марғилон шаҳрини эгаллаб, Олтиариққа яқинлаша бошладилар. Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, қўзғолон ҳақиқатдан ҳам чоризмга қарши қаратилган халқ ҳаракатидир.

Қўзғолонга баҳо беришда иккилантирадиган ва чалкаштирадиган ҳодисалардан бири юқори табақадаги феодалларнинг қўзғолончилар томонига ўтганлигида-

дир. Ҳ. Бобобеков «Исён» мақоласида бунӣ қуйидагича шарҳлайди: «Улар Худоёрхон мағлубиятига учрашишга ишонч ҳосил қилиб ўз мавқеларини, жонларини сақлаб қолиш ва имконият бўлиб қолса қўзғолонни ўз манфаатига бўйсундириб, қўғирчоқ хонзодани тахтга ўтказиш ниятида эдилар. Уларнинг асл ниятларидан халқнинг хабари йўқ эди. Боз устига ўша йиллари омма одил хон топишга ишонарди».

Шу нарса диққатга сазоворки, генерал Куропаткин бунга баҳо бериб қўйган эди: «Қураш хон билан эмас, аксинча, енгил жуда қийинлашган халқ ҳаракати билан бўлди... Аҳоли билан жанг қилиш эса ҳамиша маҳаллий ҳукмдорларга қараганда жуда оғир бўлади».

Абдураҳмон офтобачи, Исо Авлиё, Насриддинбек ва Султон Муродбеклар қўзғолончилар томонига ўтганидан кейин, Худоёрхон аҳволи жуда ҳам оғирлашди. Натижада у Туркистон генерал губернаторига ёрдам сўраб, 1875 йил 2 июль кунини хат ёзади: «Қийин ва бахтсиз дамларда энг ишонарли деб ўйлаган одамларни, жумладан Мулло Исо Авлиё, Абдураҳмон офтобачи ва Ҳақназар парвоначи ўз қўшинлари билан менинг душманим бўлмиш исёнчи қирғизларга қўшилиб менга қарши уруш қилишди. Сиздан, Олий ҳазратдан шу кунга қадар кўп яхшиликлар кўрдим. Сиз бу сафар ҳам ҳақиқий ёрдам бериб, мени қўллаб қувватлайсиз деб умид қиламан. Мен ўзимни ва Қўқон хонлигининг Олий ҳазратлари, Жаноб император ҳимоясига топширдим. Сизга дўстона илтимосим билан мурожаат қиламан; Қўқон шаҳрига рус армиясини ва артиллериясини тезда жўнатиб, исёнчиларнинг мақсадини пучга чиқаринг. Умид қиламанки, сиз бу илтимосимни бажо этасиз».

1875 йил 22 июль кунини эрталаб маълум бўлдики, хоннинг мактубидан сўнг, унинг ўғли Муҳаммад Аминбек 4000 навкар билан қўзғолончилар томонга ўтиб кетади. Абдураҳмон офтобачининг илғор мўминлари Қоровултепага яқинлашиб қолади. Рус қўшинларининг Қўқонга етиб келишига ишончи бўлмаган Худоёрхон эрталаб соат ўнларда ўрдадан чиқиб, шаҳар аҳолисига ўзининг қочаётганлигини билдирмаслик учун, Катта Ғозиёғлик дарвозасига равона бўладигандек қилиб кўрсатади-да, у ёққа бормаи қарама-қарши тарафда жойлашган Мўйи Муборак дарвозасига қараб кетади. Сўнг Бешариқ томонга жўнайди. А. А. Вайнбер, М. Д. Скобелев ва улар ёнидаги казаклар ҳам Худоёрхонга қўшилади. Хўжандга қочинишади, бундан хабар топган қўзғолончилар уларни кўзлаб кетишади, аммо

етолмайдилар. Фақатгина 30 аравани қўлга туширишади. Араваларнинг бирида хон архиви бор эди. Унинг аҳамиятини билмаган омма кўп ҳужжатларни ёқиб ташлайди. Лекин масаланинг иккинчи ёритилиши ҳам мавжуд. Худоёрхон ўзининг бой хазинасини 40 та аравачага юклаб, Хўжандга қочиб кетади. Бу ердан у Тошкетга юборилади. Кауфман унинг бойликларини ҳукумат фойдасига мусодара қилиб, ўзини Оренбургга сургун қилади. Худоёрхон 9 аравача хазинасини Қ. П. Кауфманга етказган. Лекин бунга қаноатланмаган ва Қўқон хонлиги хазинасининг анчасини қўзғололчиларга олдириганлиги учун Худоёрхонни (у Оренбургда ҳуқуқий уйда яшаб, от савдоси билан шуғулланади. Қозоқ киши ёрдамида қочиб, Афғонистон, Ҳиндистон, Арабистон, Лондонга борган. 1834 йилда Афғонистонда ўлган). Оренбургга сургун қилган бўлса ажабмас.

Қўқон тахтига Насриддинбек хон қилиб ўтқазилди. Бу ҳақда «Тарихи Фарғона» номли қўлёзмада шундай жумлаларни ўқиймиз: «Марғилонда Султон Муродбекни Хўқандга хон қилмоқчи бўлуб аҳду паймон қилиб турғонда Насруллодин одам беруб офтобачига эллик минг тиллога шарт қилиб, Насруллоин хон қилмоқ муддаосида бўлуб, зоҳири ғазот, ботини фасод Насриддинни ўрдага хон қилиб қўюб, ўзи Русияга уришмоқчи бўлуб, маҳрамга борди».

Бундан хабар топган Пўлатхон ғазабланади ва уларга қарши кураш олиб боради. Меҳнаткаш халқ миллатидан қатъи назар қўзғололчиларни қўллаб-қувватлади. Натижада фуқаролар уруши бошланишига озигина қолади. Хонликдаги вазиятни тушунган Абдурахмон офтобачи Туркистон генерал губернаторлигига ғазовот эълон қилади. Бундан кўзланган асосий мақсад: халқни бир байроқ остига бирлаштириб, ташаббусни ўз қўлига олиш ва Пўлатхонни сиёсий майдондан четлатиб ундан қутулиш эди.

Шу босқичга келганидагина Пўлатхон дунёқарашида туб ўзгариш бўлади. Катта лавозимдаги бой феодаллар халқ манфаатини менсимасдан, фақат ўз манфаати учун минг-минглаб меҳнаткашларни қурбон қилишга тайёрлигини тушунади.

Пўлатхон ғазовотга қарши бўлсада, лекин уни расмий равишда маъқуллашга мажбур бўлди, дастлабки ойларда у суст-ҳаракат қилади ва жангларга ўз қўшинини олиб кирмади. Чунки сафдошларини сақлаб қолиш шарт эди.

Қўқонликлар аввал Қурама уездини озод қилмоқчи бўлдилар: ўша томонга 20000 қуролигани кишини жўнатадилар.

1875 йили август ойида жўнатганлардан 1000 нафари Облиққа, 500 таси Бўкага, қолган 500 нафари Қорақияга келди. Булардан ташқари яна бир неча отряд Оқча қишлоғидан Паркентга ўтмоқчи эди. Қўшработ юқорисида ҳам қуроли навкарлар шай бўлиб туришарди.

1875 йил 7 августда бу ҳақдаги хабар генерал Головачовга етказилади. Облиқ қишлоғининг оқсоқоли эса қўқонликларнинг сони 10 мингга яқин эди, деб тахмин қилади. Туркистон генерал губернатори К. П. Кауфман бу хабарни эшитиб, тез суръатда 1-ўқчи батальонни, 4 отлиқ артиллерия билан 400 казакни қўқонликларга қарши жўнатди. Бундан кейин Санкт-Петербургга телеграмма юборади, 10 минг қўқонлик Туркистон генерал губернаторлигига ҳужум қилди, деб таъкидлайди ва қўқонликларга қарши уруш олиб бориш учун 200 минг сўм пул қарз олишга рухсат сўрайди. Телеграммани Россия императорига кўрсатишди. У эса «Эҳтимол бўрттирилгандир», 100 минг сўм ва «Бажариш керак» деб ёзиб қўяди. Бу эса урушга расмий рухсат эди.

1875 йили 9 августда Кауфман буйруғи асосида уруш бошланди. Чор Россияси қўшинлари билан қўқонликлар ўртасида ҳарбий тўқнашувлар юз беради. Биринчи жанг Ўрғози дарасида бўлди. У ерда 800 қўзғолончи турарди. Полковник Егаштин 100 аскар билан ҳужум қилиб, 500 кишини ҳалок этади, тирик қолганлари эса қочиб қутулишади.

1875 йили 13 августда генерал адъютант К. П. Кауфман қўқонликларга мурожаатнома юборади. Унда «Сизларнинг бошлиқларингиздан бири русларга қарши уруш бошлади. Бу урушдан нима чиққанини биласизлар. Аслида, мен сизларни жазолашим керак. Лекин агарда сиз қўқонликлар қипчоқ ва қирғиз халқининг душмани бўлмиш бузғучи офтобачини ушлаб менга топширсаларнинг мен сизларнинг гуноҳларингиздан ўтаман. Фақат шундагина мен сизларга тўла «омонлик эълон қиламан». Бироқ мурожаатномадаги талаблар қўзғолончиларга таъсир қилмайди. Аксинча бутун шаҳар ва қишлоқ аҳолиси бундан ғазабланиб оёққа туради. Абдураҳмон офтобачи халққа туғ ва нишонлар беради, қуроллантиради.

14 августда қўқонликлар Саримович қўмондонлиги остидаги отряд билан 9 соат давомида жанг қилди. Жанг даҳшатли тус олди. Қўқонликлар мағлубиятга учради. 16 августда, рус офицери Геруз 60 казак ва 300 қирғиз аскарлари билан Ажабек ва Рустам йигитларига ҳужум қилади. Қўриниб турибдики, чор ҳукумати қўзғолончиларга қарши курашда қирғиз йигитларидан, Шабдон Жонтоевдан, айниқса фойдаланган. У ўзининг йигитларига бош бўлиб, Пўлатхон қўзғолонини бостиринида фаол иштирок этган.

1875 йили 22 августда Маҳрам қалъаси остонасида, қаттиқ жанг бўлди. Бу ер жасорат майдонига айланди. Ҳар бир қўқонлик чоризмга қарши курашда жонини аямади. Қалъани ҳимоя қилишда кўплаб мудофаачилар ўлади. Чор қўшинлари томонидан бир штаб офицери (А. Н. Хорошкин) 5 та оддий солдат ҳалок бўлади. Штаб офицери полковник Скобелев ва 7 солдат яраланади. Сўнгра чор қўшинлари Қўқонга юриш қилади. Чунки қўқонликлар яна қайтадан қаршилик кўрсатишни мақсад қилиб чекина бошлайди. М. Скобелев қўқонликларнинг мустаҳкам жойлашиб олишидан хавотирланади. Натижада жангни давом эттириб отлиқ қўшин билан қўқонликларга ҳужум қилади. Лекин чор қўшинлари шаҳарга жанг билан кирган, талаган, омонлик бермаган, бу шундан маълумки Абдурахмон офтобачи 31 августда К. П. Кауфманга хат ёзиб, ундан «омонлик» ва «тинчлик» сўрайди. К. П. Кауфман ундан ўзи келиб таслим бўлишини талаб қилади. Нимага деганда бошқа давлатлар олдида босқинчилигини оқлаш керак эди-да. Талабга Абдурахмон офтобачи рози бўлмади.

К. П. Кауфман қўл остидаги барча қўшинларини, отлиқ, артиллерия бўлимларини Абдурахмон офтобачи орқасидан жўнатади. Улар қўзғолончиларга Мингтепа қишлоғи ёнида етиб олишади ва шиддатли жанг бўлади. Қўзғолончилар сони 5000 нафар эди. Улар мағлубиятга учрайди, кўпчилик ҳалок бўлади, тирик қолганлари қочиб кетади. Абдурахмон офтобачи 25 киши билан Ўзгандга қочади. Қўзғолоннинг мағлубиятига сабаб қимматли маслаҳатларни берган Мирза Ҳаким парвоначидир. Унинг бу хизмати эвазига Кауфман генерал — майор унвони беришни императордан илтимос қилади.

1875 йили 21 сентябрда Марғилон шаҳрининг қози раиси мулло Муҳаммад Али, Боқи Муҳаммад додҳо ва Пўлатхон 400 киши билан тоғда туриб аҳолига қўзғо-

лончиларга қўшилишни таклиф қилаётганлиги тўғрисидаги хабарни К. П. Кауфманга етказди. Абдурахмон офтобачи мағлубиятга учрагандан кейин, Насриддин бекни хон қилиб кўтаришади. Оқибатда қўзғолончилар кучи иккига бўлиниб кетади ва бир-бирини ғажий бошлади.

1875 йил 22 сентябрда Насриддинхон билан Туркистон генерал губернатори 22 моддадан иборат битимга имзо чекади. Қўқон хонлигидаги Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги барча ерлари, шаҳар ва қишлоқлар, Туркистон генерал-губернаторлигига ўтади. Янги чегара белгиланди. Бу битимга асосан Қўқон хонлиги ҳар йили 500 минг сўмдан товон тўлаши шарт қилиб қўйилган. Бунда камситувчи шартлар ҳам мавжуд эди.

Чор қўшинлари Марғилонга яқинлашаётганида Абдурахмон офтобачи 20 минг қуроланган кишилар билан шаҳар ёнида турганлигини баҳона қилишиб, Марғилон вилояти аҳолисига қўшимча 125 минг тилла (500 минг сўм) жарима солишади. Оқибатда меҳнаткаш халқнинг норозилиги кучаяди. Пўлатхон атрофига жипслашадилар. Абдурахмон офтобачи иложи қолмагач Пўлатхон хонлигини тан олиб, у билан ярашади ва ўз тарафдорлари билан қўзғолончиларга қўшилдилар.

Шу бирлашган куч, чор қўшинлари босиб олган хонлик ерларини қайтариб олишга ҳаракат қилади. Шунга асосланиб айтиш мумкинки, қўзғолоннинг янги босқичи миллий-озодлик характериға эга бўлган.

Пўлатхон билан Абдурахмон офтобачи бирлашгандан сўнг, андижонликлар Насриддинхонга қарши қўзғолон кўтардилар. Уша пайти Андижон шаҳрида рус вакилларида А. Л. Кун ва Петровскийлар бор эди. Генерал Троцкий «Қўзғолон рус вакиллариға қарши кўтарилди», деган баҳонасида Андижонга ҳужум қилмоқчи бўлади. А. Л. Кун гувоҳлик бериб, «бу ғалаённинг, менинг комитишончимға кўра, бизға дахлдорлиги ва ҳеч қандай алоқаси йўқ эди», деб таъқидлаганди.

Андижон шаҳрида ўзбек, қирғиз ва қипчоқлар биргаликда йиғилишиб қўзғолон боришини ҳал қилишади. Марғилон тўрасининг илтимосига биноан, Пўлатхон 1000 отлиқ аскарини Марғилон шаҳриға жўнатади. Марғилон тўраси, ўзининг 2000 отлиқ йигитларини кўшиб, Султон Муродбек қўшиниға қарши юборади. Икки қўшин ўртасида жанг бўлади. Жанг узилиб-узилиб икки-уч кун давом этиб, Султон Муродбек қочади, қў-

шинлар тарқалиб, айримлари Пўлатхон тарафига ўтади.

1875 йили 10 октябрь кунини эрталаб соат 8 да генерал-майор Троцкий Андижон шаҳрини забт этади. Жангда рус аскарларидан 2831 киши қатнашиб, мудофаачилар кўп киши йўқотади. Чор қўшинлари шаҳарни талайди, 2 соатлардан кейин чиқиб кетади.

Бу пайтда Қўқон шаҳрида ҳам қўзғолонга тайёргарлик кўрилмоқда эди. Бундан хабар топган Қ. П. Кауфман Насриддинхонга хат ёзиб, қўзғолон бошлиқларидан савдогар Миролим, хазиначи Мирзоолим, ишғовул Мулло Абдулла Карим ва Маҳмудхон удайчинини ҳибсга олишни, лозим топилса қатл этишга буйруқ беришни таклиф этади. Насриддинхон Миролим ва Мулло ишғовулнинг ҳибсга олади. Маҳмудхон гўрани эса акаси Муҳаммад Саидхон билан бирга Қ. П. Кауфман ихтиёрига жўнатади ва генерал губернаторга, «хоҳласангиз Сибирга жўнатиш, истасангиз қатл этиш», деган мактубни йўллайди. Бундан Қўқон аҳли норози бўлади.

Норозилик натижасида, 1875 йил 9 октябрь кунини Қўқон шаҳрида қўзғолон бошланади. Қўзғолон шу даражага бориб етадики, Насриддинхон ўрдадан қочиб кетади. Қўзғолонга шаҳар атрофидаги қишлоқ аҳолиси ҳам қатнашади. Чор қўшинларига ёрдам берган Мирза Ҳаким парвоначининг уйи талон-торож қилиниб, ёндириб юборилади.

Бу воқеалардан сўнг Пўлатхон Қўқон хонлигида ягона ҳоким бўлади. У иложини борича Қўқон хонлиги билан Туркистон генерал-губернаторлигини ўртасида низоларни тинч йўл билан ҳал этишга интилади. Аммо Қ. П. Кауфман бунини хоҳламас эди. Истамаслигининг сабаби шуки, 1875 йил 19 августда Туркистон генерал-губернаторлигига қарашли қирғизлар Қўқон хонлигига тобе яйловдаги қирғиз — қипчоқларга ҳужум қилиб, уларнинг туя ва отларини, 28 ўтовини олиб кетишади.

Қирғиз қипчоқлар Пўлатхондан мадад сўраб мурожаат қилишади. Пўлатхон волост бошлиқлари Содикбой, Карим Мирзо, Тўтибекбой ва Нанайларга хат ёзиб, ўғирланган нарса ва буюмларни, туя ва отларни топиб эгаларига қайтаришни сўрайди.

Пўлатхон обрўси кундан-кунга ошиб боради. Ҳаттоки Туркистон генерал-губернаторлигини волостларида ҳам қўзғолончилар тарафдорлари кўпаяди. Айрим жойларда қуролли чиқишлар бўлиб, Пўлатхон томонига ўтдилар. Бунга мастчоҳликлар яққол мисол бўла ола-

ди. 1875 йили 8 ноябрда, мастчоҳликлар Қўқон хонлигидаги қўзғолонга қўшилишга қарор қилдилар. Мастчоҳликлар Қаландар Мирохунни ўзларига бошлиқ қилиб сайладилар ва Пўлатхон номи билан Фан, Яғноб, Филғор, Қўштут, Мағиёнда қўзғолон кўтаришни топширишади. Дастлаб, Мамтич, Бишоб, Шоботкибало, Шаботкапоён, Дархўтчагар ва Патут қишлоқлари аҳолиси қўзғолонга қўшилиб, пул ва озиқ-овқат юборишади. 12 ноябрда Пўлатхон бундан хурсанд бўлиб, Қаландарга тўқсоба унвонини берган ҳамда 1200 сўм пул, 200 та чопон, 6 та от юборган. Чор ҳукумати бундан хавотирланади. Зарафшон округида А. Абрамовнинг буйруғига биноан штабс капитан Арендаренко бошлиқ жазо отряди тузилиб Мастчоҳ қўзғолонини бостиришга жўнатилади. Улар қаршилиқ кўрсатган қишлоқларни ер билан яқсон қилишди, аҳолининг эса ёшу қарисига қарамай аямасдан ўлдирдилар.

1875 йили 18 ноябрда эрталаб соат 7 да Пичугин бошчилигидаги жазо отрядига Ашаба аҳолиси қаттиқ қаршилиқ кўрсатади, улар кечирим ҳам сўрамасдан қўлларида қурол билан ҳалок бўладилар, аёллари эса пичоқ билан рус солдатларига ташланадилар, уларга тош отадилар. Аҳоли ёппасига, шу жумладан, гўдак ва қариялар ҳам ўлдирилади, қишлоқ ёқиб ташланади. Чор қўшинлари билан мастчоҳликлар ўртасида жанг давом этади. Қаландарбек асирга олингандан сўнггина ҳаракат тўхтади.

1875 йили 20 ноябрда Пўлатхон душманга қарши 400 кишини Оқжарга юборади, 21 ноябрда эса Мулло Қушай штабс капитан Ионов ва унтер офицер Даниловни асирга олади. Генерал Скобелев 30 ноябрда Гўртепа қишлоғига ҳужум қилиб, 1500 га яқин қўзғолончини қочишга мажбур этади, қишлоқ ёқиб ташланади. 2 декабрда Ботир тўранинг отлиқ қўшини тор-мор этилади. Пичугин ва Меллер Закельский бошлиқ жазо отрядлари Наманган ва Хўжанд ўртасидаги ерларни ўз назоратига олишга муваффақ бўлишади ва икки шаҳар ўртасида мунтазам почта алоқаси ўрнатилади.

Генерал Скобелев ташаббуси билан қўзғолончи қипчоқларга қарши «Икки сув орасидаги операцияси» ишлаб чиқилади. Бу операциянинг асосий мақсади, Андижонга ҳужум қилиб, уларнинг асосий кучларини тор-мор қилишдан иборат бўлган.

Чор қўшинлари йўлида дуч келган қишлоқларни вайропага айлантириб, 8 январда (1876 йили) Андижон остоналарига яқинлашади. М. Д. Скобелев бошчилиги-

даги армия, яъни жазо отряди қўзғолончиларга аргил-лерия ўтини очади ва чекинишга мажбур қилади. Чор қўшинлари 20 минг тинч яшаётган аҳолини яқсон қилиб, Андижонга ўт қўяди. Бу ҳам етмагандай Қорадарё водийсида жойлашган барча қишлоқларни йўқ қилиб ташлайди. Қўзғолончилар ўз бошлиқларининг буйсунини тўғрисидаги таклифига кўнмадилар. Ёмон қуролланган қўзғолончилар ўз ҳаракатларини тўхтатмадилар, 300—1000 кишидан тузилган отрядлар тўхтовсиз равишда чор қўшинларига ҳужум қилиб турди, кўп-лари эса шу жангларда ҳалок бўлди.

М. Д. Скобелев Асака ва Марғилонга ҳужумни давом эттиришга рухсат олади. 1876 йили 13—16 январда тўқнашувлар бўлади. Чор қўшинлари, 19 январда, Абдурахмон офтобачи қўшинларидан талофат кўриб, Андижонга қайтишга мажбур бўлади.

1876 йили 19 январда Россия ҳарбий министри Д. Мадютин генерал адъютант К. П. Кауфманга «ўта махфий» телеграмма юборади. Бунда Қўқон хонлигини «босиб олиб, Россияга қўшишга император рухсат берган эди». Оқибатида чор қўшинларининг жазо отряди Қорадарё водийсида ночор аҳволга тушиб, қувғин қилинган тинч аҳолига дуч келади, булар — қуролсиз, кучсиз одамлар ва қариялар, аёллар, болалар бўлган. Бунини шоҳиди бўлиб, М. Д. Скобелев ўз офицерлари Наливкин ва Ионовга қарамоғидаги қўшинлари билан тинч аҳолини йўқ қилиш буйруғини беради. Наливкин бунини бажаришдан бош тортиб «мен офицерман, фақат қуролланган душман билан курашишга ўрганганман. Тинч аҳолини йўқ қилиш, менинг ғуруримга тўғри келмайди», деб тўғридан-тўғри айтган. Аччиқланган Скобелев Ионовга тазйиқ ўтказади, бунинг натижасида қариядан тортиб то ёшгача чолиб ташланади. Шундан кейин Скобелев юқори поғонадаги бошқармалардан Наливкинни қаттиқ жазолашни талаб қилади. Бу таъсир туфайли Наливкин истеъфога кетишга мажбур бўлади.

К. П. Кауфман Санкт-Петербургга кетади. Унинг асосий мақсади — Қўқон хонлигини подшонинг туғилган кунига совға қилиш эди.

1876 йили 20 январда Абдурахмон офтобачи ўз элчиларини рус қўмондонига юборади, 24 январда эса таслим бўлади. Абдурахмон қўл остидаги қўшинларини тарқатиб юборади. Пўлатхон бундан хабар топиб, Абдурахмон офтобачининг яқин қариндошларини қатл этади.

Чор армиясининг қўмондонлиги Пўлатхон Учқўрғонда эканлигини билади, тезда у ерга капитан Куропаткин отряди юборилади. Улар кечқурун соат 10 да манзилга етиб боришади, қоронғиликдан фойдаланиб, тўсатдан ҳужум қиладилар ва қўзғолончиларни мағлубиятга учратадилар. Жангда оёғи синган Пўлатхон 10 киши билан қочишга муваффақ бўлади. 1876 йили 29 январда чор қўшини Учқўрғондан Андижонга қайтади.

1876 йили 2 февралда К. П. Кауфман Тошкентга телеграмма жўнатади ва Қўқон хонлигини босиб олиш ҳамда маркази Фарғона бўлган вилоят ташкил этиш тўғрисида кўрсатма беради.

Шу пайт қўқонликлар Насриддинбекни хон қилиб кўтарадилар. М. Д. Скобелев янги хонни табриклайди. Бу хонни тан олиш деган гап эди. Натижада К. П. Кауфман М. Д. Скобелевга Қўқон хонлигини тугатишни буюради, Чор қўшинлари Қўқон хонлигига ҳужум қилиб, 1876 йили 7 февралда Яккамулла қишлоғига етиб келади. Аммо Насриддин ҳеч қандай қаршилик кўрсатмайди.

1876 йили 8 февралда чор қўшинлари Қўқон шаҳрига киради. 9 февралда Ботиртўра ва Абдумўмин ҳибсга олинади. 19 февралга ўтар кечаси Пўлатхон қирғизлар томонидан асирга оlinиб қўмондонлик штабига топширилади.

19 февралда (1876) ҳарбий министр Д. Мелетин Қўқон хонлиги тугатилиб, ўрнига Фарғона вилояти тузилганлигини эълон қилади.

1876 йили 1 март куни Марғилон шаҳрини халқ озодлик ҳаракатининг намояндаси Мулло Исҳоқ дорга осиб ўлдирилади. Демак, Пўлатхон бошчилигидаги қўзғолон бостирилди, неча романларга мавзу бўладиган Пўлатхон тақдири фожеали тугади. Ўз халқи, эрки учун курашган 33 киши, дорга осилди. Халқ қонини дарё қилиб оқизган, йўлида учраган барча қишлоқлар кулини кўкка совурган, тирик жонни — бола демай, аёл демай, қари демай тигдан ўтказган генерал Скобелев эса 1876 йилнинг 19 февралда подшоҳ Александр I ҳукми билан ташкил этилган Фарғона областининг ҳарбий губернатори этиб тайинланди. Қўзғолоннинг ҳақиқий қаҳрамони халқ эди, деб ёзган эди Х. Даврон.

Бу қўзғолончилар ҳаракатининг бостирилиши билан кураш тугамади, балки «Олой маликаси» номи ила машҳур бўлган қирғиз аёл Қурбонжон додҳо ва унинг

Ўғиллари чор мустамлакачиларига қарши то 1876 йил охирларигача кураш олиб бордилар.

Каспий орти вилоятларининг бўйсундирилиши

Чор Россияси ўзбек хонликларини босиб олгандан сўнг Каспий орти ўлкасини қарам қилиш ниятидан қайтмади. 1880 йили март ойида чор ҳукумати бу ўлкага ҳужум қилиш тўғрисидаги режаларни ишлаб чиқади. Чунки, бу жанг ниҳоят қийин бўлишини билган эдилар. Уруш бошланмасдан олдин М. Д. Скобелев Қўктепа ва Дангил тепадаги деворларни қандай бузишни олдиндан ўрганишни генерал-майор Зиновьевга топширади. Генерал-майор Зиновьев 1880 йили 8 майда №337 сонли хатни Варшавадан юборади. Бу мактубда «Ахалтекадаги деворларни қандай бузиш керак, бунга қанча портлатувчи модда ва гранаталар ишлатилиши» тўғрисида ёзилади.

Барча режалар тўлиқ ишлаб чиқилгандан сўнг, чор қўшинлари Қўктепага юриш қилади. Бу жангда такаларнинг сардори Тиқмани асирга олиш амалга ошмади. Ҳимоячилардан анча киши қириб ташланди. Жанг пайти ёшу қарига қарамасдан ўлдирилади. Бу жангда руслардан 3 киши ўлади, 8 киши ярадор бўлади. Такалардан 200 киши ўлади. Бундан ташқари айрим манбаларда такаларнинг ўликлар ва ярадорлар сони 2000 кишига етган. Шу жангдан сўнг такаликлар генерал Скобелевни «қонли кўз» деб аташган.

Чор қўшинлари такаларнинг қўрғонини олиш учун ҳаракат қилди. Генерал Скобелев «Орқага чекиниш бўлмайди, қўрғон деворлари остонасида штурм ёки ўлим» деган сўзлари рус аскарларига шиор бўлди. Қўрғонда жанг қизиқ кетди.

Жанг бошланиб шундай авж олдики, рус қўшинлари бундек кучга ҳеч қачон дуч келмаганди. Жангда ёлиб бўлмади. 4 январдан кейин чор қўшинлари билан такаликлар ўртасидаги жойда ўликлар сасиб бутун ҳавони қамраб олди. Бурун билан нафас олиш ҳам қийинлашди. Генерал Скобелев полковник Юмудскийни туркманлар билан ўликларни йиғиб қўмишга келишиш учун юборади. Юмудский «генерал Скобелев қўрқмас така халқини ҳурмат қилиб ўликларни йиғиш учун 2 соат беришга рози бўлганлигини» айтади. Бу билан халқнинг ғазаби ортиб боради ва ўзи яшаётган жойни мардонавор ҳимоя қилишга интилади. Чор армияси қўрғонни ололмагач бошқача йўллари ўйлаб топа-

дилар. Қўрғон атрофига портловчи модда жойлаштирилади. Такаликлар бунни сезишмайди, чунки деворга яқин жойга қўйилганда бу операция уддабуронлик билан амалга оширилган эди.

Деворни портлатишди. Атрофни қора тутун қоплади. Қўплаб кишилар вайрон бўлган деворлар тагида қолиб кетди. Рус солдатлари чодирлар ичига кириб, талончилик қилдилар.

Бу жангда туркманлардан 6000 киши йўқотилади. Қўрғон ичида эркакларнинг кўпчилиги ўлиб, аёллар ва болалардан 500 нафаргина қолади. Бундан ташқари 500 нафар форс қуллари ҳам қолган эди.

Дангил тепада 12.000 чодир рус қўшинлари томонидан қўлга олинган. Ҳар бир чодирда маълум манбага кўра 15 тага яқин кишининг жасади бўлган. Ўртача ҳисобда мурдалар сони 84000 кишини ташкил эъти. Мана шу чодирлардан 23000 пуд бугдой ва ун давлат хазинасига юборилди. Умумий чиқариб олинган қийматининг баҳоси 8.000.000 сўмни ташкил қилди. М. Д. Скобелевни бу хизматлари учун подшо Георгий 8-даражали хоч билан тақдирлади. Ҳарбий министрининг қизи графиня Малютинна «Жасурлиги учун» деб ёзилган кумуш медаль билан мукофотланди.

Дангил тепа олингач кечга яқин 5 минг жангчи манзилгоҳ қурилди. Бунга жойлашиб, манзилгоҳнинг даргоҳига аёлларни олиб келиб, кечаларни уйқусиз ўтказдилар. Қўрғонни талашга 4 кун муҳлат берилди. Верещагиннинг айтишига қараганда, аёлларнинг қулоқларидаги сирғаларни эти билан узиб олишган, ҳаттоки билагузукларини олиш учун қўлларини кесиб ташлашган. Шунда Скобелев Кўктепага киришга йўл қўймаган.

15 январда Куропаткин Ашхободга юриш қилади. 18 январда Ашхободга келса, бу ерда аҳолидан ҳеч ким бўлмайди. Шунинг учун ҳам «1881 йилни Ўрта Осиё босиб олининининг, «қаҳрамонлик» даврининг тугаганлигидир», деб айтган эди М. А. Терстев.

Мустамлакачилар жанглардаги жасоратини унутмасдан Кўктепа, Дангил тепадаги ҳалок бўлганларга бағишлаб, монументлар ўрнатдилар. Қиссалар, ҳикоялар, шеърлар, қўшиқлар яратдилар. Бизлар эса ўз халқимиз курашини, ватанга меҳр-муҳаббатини куйлаш ўрнига, уларни ёмонлашдан бошни кўтармаган эканмиз. Бизни уларнинг руҳи кечирармикан?

Россия Ўрта Осиё халқларини нисбатан тез босиб олганини шу билан изоҳлаш мумкинки, Россиядан

фарқли ўлароқ Ўрта Осиё халқларининг иқтисоди ортида қолган, феодал низолар марказий ҳокимиятни заифлаштириб қўйган, халқ орасидан чиққан кўнгиллилар рус подшоҳининг мунтазам қўшинига нисбатан ёмон уюшган, ёмон қуроолланган эди. Ана шулар ва чор қўшини қўллаган жосуслик, ҳарбий куч, алдов ва ҳоказо сингари кўплаб бошқа сабаблар уч хонлиқнинг мустақилликдан маҳрум бўлишига олиб келди.

Маъмурий бошқарув

Россия Ўрта Осиёни босиб олганидан кейин уна маъмурий бошқариш масаласи кун тартибига қўйилди. Бошқарув тартиби 1886 йили қабул қилинган «Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги низом»да қонуний жиҳатдан расмийлаштирилди. Унга мувофиқ, Туркистон генерал-губернаторлиги бешта — Еттисув (1897 йилдан), Сирдарё, Фарғона ва Самарқанд вилоятларига (1899 йилдан) бўлинди. Ўз навбатида бу вилоятларнинг ҳар бири уездларга бўлинди.

Энди ҳозирги Бухоро, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларига келадиган бўлсак, улар Бухоро амирлигининг асосий қисмини ташкил этар, ҳозирги Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистон мухтор жумҳурияти эса Хива хонлиги билан Россиянинг Амударё бўлими таркибига кирарди.

Бутун ўлка Россия марказида бўлганидек Ички ишлар Вазирлигига эмас, балки Ҳарбий вазирликка бўйсундирилди. Бошқарувнинг барча жиҳатларини ўз ичига олувчи кучли ҳарбий маъмурият тузилди.

Бироқ халқ қўзғолонларидан хавфсизраган чор ҳукумати Ҳарбий маъмурият билан қуйидан «сайланувчи» маъмуриятнинг ўзига хос шундай бирикмасини ишлаб чиқдики, у «ҳарбий-халқ бошқаруви» деган расмий ном олди.

Туркистон генерал-губернаторининг ҳуқуқ ва вазифалари «олтин ёрлик» деб аталган ҳужжатда — подшоҳнинг 1867 йили генерал-губернатор фон Кауфман номига берган фармонида белгилаб берилган.

Генерал-губернатор ҳузурида ёрдамчилар ҳамда ўлканинг ҳарбий ва фуқаро амалдорларидан 7—10 кишилик кенгаш бор эди. Вилоятларни ҳарбий губернаторлар ва вилоят бўлимлари бошқарган. Амударё бўлимига Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернаторига бўйсунувчи алоҳида раҳбар бошчилик қиларди. Уездларни уезд бошлиқлари бошқаришган.

Қўйи маъмурият аҳолининг сотқин бадавлат табақалари вакилларида иборат бўлиб, ҳарбий маъмурият ана шуларга суянарди.

Жойларда сайланувчи маъмурлар ва «халқ қозилари» (мировой судя)лар ҳокимияти амал қиларди. Сайлов бошдан-оёқ порахўрликка асосланган эди. Сайлаш ҳуқуқидан оилали эркакларгина фойдалана олган. Сайланиш ҳуқуқини чекловчи тўсиқлар бўлмаса ҳам, фақат бойлар, сайловчиларни ҳам, юқори ташкилотларни ҳам сотиб олишга қодир бўлган бадавлат одамларгина сайлана оларди.

Ўзбек қишлоқларида деҳқонларнинг табақаланиши жараёнида маҳаллий қулоқлар — судхўр савдогарлар пайдо бўлди. Қишлоқлардан чиққан бу янги буржуа қўйи маъмуриятни амалда ўз қўлига олиб бўлганди.

Чор ҳукумати бошқаруви тизими маъмуриятга ўз ҳуқуқларини суиистеъмол қилиши учун кенг имкониятлар яратди.

Масалан, 1871 йили Тошкентдан 18 чақирим ерда генерал-губернатор Кауфманга яқин бўлган бир гуруҳ кишилар от заводи қуришди. Генерал-губернатор канцелярияси бошлигининг ёрдамчиси бўлган Савенков бу борада кўплаб жипсий чайқовчилик ишларининг ташаббускори эди. У сохта шахслар орқали иш кўриб, сохта ҳужжатлар бўйича ер майдонларини арзонга сотиб олар ва қайта сотарди. Савенков Қоплоқбек мавзидан 2400 десятина ерни 600 сўмга сотиб олган, қайта тафтиш қилинганда унинг қиймати олтин ҳисобида 65000 сўмга тенглиги аниқланди. Шунингдек, у Тошкентдан 130 чақирим масофада Угом соҳилларида гўё завод учун 23000 десятина ерни маҳаллий кўчманчилардан 4000 сўмга сотиб олган, кейин эса заводдаги шериклари билан биргаликда бу ерни кичик майдонларга бўлиб сотиш орқали олтин ҳисобида 3700 сўм фойда олган.

Савенков 1874 йили Тошкент яқинидаги Чийкўл деган жойда ҳам шу хил фирибгарлик қилиб, мўмай даромад топган.

Хўжанд уездининг бошлиғи, олмон барони Нольде эса мунтазам суратда ҳар бир ҳовли ва ўтовдан ўз кассаси учун 2 сўм 40 тийиндан тўплаган. «Бизга ҳам нон керак» деган у. Шу тариқа олтин ҳисобида 90 000 сўмдан зиёд маблағ тўплаган.

Ўзининг мустамлакачилик сиёсатида чор ҳукумати ҳокимиятни мустаҳкамлашга ва ўлканинг иқтисодий имкониятларидан фойдаланишга уринди.

Аграр қонунчилик соҳасида эса қуйидаги тадбирлар ўтказилди:

1. Туркистоннинг барча ерлари подшоҳликнинг мулки деб эълон қилинди. Ер ўтроқ маҳаллий аҳолига авлоддан-авлодга ўтадиган жамоа-хонадон мулки сифатида, кўчманчи аҳолига эса ердан фойдаланиш бўйича аввал мавжуд бўлган одатларга мувофиқ муддатсиз равишда умумий фойдаланиш учун берилди.
2. Аҳоли ўтроқ жойларда ер унга ишлов берувчиларга бirkитиб қўйилади. Чоракор-ижарачилар ҳам ер эгалари бўлиб қолишди. Чоризмнинг одатдан ташқари бу «халқпарварлиги» ўша даврда, у ер майдонларига муҳтож бўлмагани билан изоҳланади.
3. Вақф ерларига аксари ҳолларда тегилмади.
4. Аввал хусусий мулк сифатида алоҳида имтиёзга эга бўлган ерларга ҳам бошқа ерлар қатори солиқ солинди.
5. Шаҳар ташқарисида рус аҳолисига ер ажратиш таъқиқланди, қўчириб келинган рус аҳолисини жойлаштириш учун ажратиладиган махсус фонд бундан мустасно эди.
6. Руслар маҳаллий аҳолидан ер сотиб олиши ҳам таъқиқланган. Бу тадбирлар эски феодал тартибларнинг мустаҳкамланишига ёрдам берди.

Сув хўжалиги соҳасида эса чор маъмурияти барча сув захираларини ўз қўлига тўплаб олган бой феодаллар табақасининг манфаатларини кўзлаб иш кўрди.

Саноат бўйича рус сармоядорлари манфаатлари йўлида сиёсат олиб борилди.

Энди диний ҳаётга келадиган бўлсак, чор ҳукумати дастлабки пайтларда халқ қўзғолонларидан қўрқиб бу соҳага аралашмади.

«Халқ» қозиси кўчманчиларда бойларнинг, ўтроқ аҳолида ислоннинг таянчи бўлиб қолаверди. 1917 йилга қадар бу қозилар ислон мутаассиблигини мустаҳкамловчи ягона расмий маъмурият бўлиб келди. 1865—1867 йилларда қозиларни губернаторлар тайинлашарди, 1867 йилдан бошлаб аҳоли вакиллари томонидан сайланадиган бўлди.

Туркистонда халқ маорифи сиёсатини юргизиш учун «Туркистон ўлкасининг ўқув юртлари идораси» ташкил этилди. Урта Осиё босиб олингандан кейинги дастлабки пайтларда чор ҳукумати халқ таълими тизимига аралашмаслик сиёсатини олиб борган эди.

Александр III (1881—1894) тахтга чиққанидан кейин эса реакциянинг таъсиринда оммани руслаштириш сиёсати бошланди. Мактаб эса руслаштиришда муҳим восита бўлиши лозим эди. Шу сиёсат тарафдори генерал-губернатор Розенбах маҳаллий болалар рус болалари билан бирга ўқийдиган рус-тузем билим юртлари тизимини яратди. Маҳаллий аҳолини жалб этиш мақсадида бу билим юртларида исломни ўқитиш ҳам жорий қилинди. Ўқитувчиликка таклиф этилган мусулмон руҳонийлари эса ҳукуматдан маош олишарди. Бу мактабларда исломдан ташқари рус тили ва бошқа фанлар ҳам ўқитилган.

Кейинроқ чор маъмурияти бу сиёсатни қайта кўриб чиқади, зотан, халқ омасини қолоқ феодал босқинчида сақлаб туриш учун эски мусулмон мактаби кўпроқ мос келарди.

Халқнинг чор амалдорлари ва маъмуриятига, маҳаллий феодалларга нисбатан бутун нафратини яққол ифода этган халқ норозилик қўзғолонлари бўронни кутилмоқда эди.

**2-мавзу. XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ ВА XX АСР
БОШЛАРИДА ТУРКИСТОНДА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА
СИЁСИЙ ТАРАҚҚИЁТ. АҲОЛИНИНГ КАСБ-КОРИ**

Туркистонда чоризмнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсати

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёда янги ишлаб чиқариш муносабатларининг қуртаклари кўрина бошлаган бўлса ҳам хўжаликда капитализмгача бўлган муносабатлар етакчи ўринда эди. Товар-пул муносабатлари кўпроқ аҳамиятга эга бўла бошлади: аввалги айрим натурал солиқлар пул билан олинадиган бўлди, қишлоқ хўжалигида, айниқса суғориш ишларида озроқ кўламда бўлса ҳам ёлланма ишчи кучи қўллана бошлади. Тўқимачилик ишлаб чиқаришида хонаки сапоат вужудга келди, хусусий корхоналар пайдо бўлди. Савдо-судхўрлик буржуазиясининг аҳамияти ошди. Алоҳида туманлар ва шаҳарлар ўртасида иқтисодий алоқалар мустаҳкамланди.

Чор Россиясининг Ўрта Осиёни босиб олиши унинг Россия халқ хўжалигининг таъсир доирасига киришига олиб келди. Ўрта Осиёда капитализм ривожланмаслиги учун чор ҳукумати қўйган бир қатор тўсиқларга қарамай, капиталистик муносабатлар аста-секинлик билан бўлса ҳам Туркистон халқ хўжалигининг турли тармоқларини қамраб ола бошлади.

Туркистонда янги синфлар: пролетариат ва капиталистик буржуазия шакллана бошлади. Россиядан капиталнинг оқиб келиши XX аср бошларида Туркистонда капиталистик тараққиёт суръатларини жадаллаштириб юборди. Бироқ бу тараққиёт чор ҳукуматининг иқтисодий сиёсати оқибатида мажруҳ бир кўринишда эди.

Туркистон халқ хўжалигининг ривожланиш тарихида ўзаро анча фарқланувчи икки даврни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин. Тахминан 1865 йилдан 90-йиллар охирига қадар давом этган биринчи даврда Россиянинг саноат сармояси устунилик қилди. 90-йиллардан 1917 йилгача бўлган иккинчи даврда эса унинг ўрнини молния капитали эгаллади.

Биринчи даврда Россия тўқимачилик ва нефть маҳсулотлари, металл буюмлар, спиртли ичимлик, атторлик моллари, идиш ва бошқа хил кенг истеъмол моллари олиб келар, Туркистондан эса жун, қуруқ мева, хом ипак, тери ва пахта олиб кетарди.

Бу даврда Ўрта Осиё бозорларида рус саноат сармоядорларининг ўзи савдо-сотиқ билан шуғулланмасди. Улгуржи савдо фирмалари молни маҳаллий савдогарларга кўтарасига сотар ва тушган даромадга Туркистондан мол сотиб оларди.

Ўрта Осиёнинг Россия билан иқтисодий алоқаларида Россиянинг йирик ярмаркаларида тузилган савдо битимлари муҳим роль ўйнади. Айниқса Нижегород (Маракарёев) ярмаркаси катта аҳамиятга эга бўлган.

Туркистон ҳудудида майда улгуржи ва чакана савдо қарийб буткул маҳаллий сармоядорлар қўлида эди. Ўзбек савдогарлари қозоқ даштларини қорақалпоқлар юртида улгуржи-чакана савдо олиб боришарди.

Шу даврда шаҳар аҳолиси нисбатан тез кўпайган. 1880—1897 йилларда Фарғона водийси, Тошкент уезди ва Зарафшон округининг шаҳар аҳолиси 2 мартага кўпайди. Бу эса шаҳарларнинг савдо-нақлиёт ва маъмурий жиҳатлардан аҳамияти ошгани билан изоҳланади.

Озуқа экинларининг устунилик қилиши ва қишлоқ хўжалик туманлари суи ихтисослашгани биринчи давр қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларидир. Қишлоқ хўжалик молларининг маҳсулдорлиги етарлича юқори, лекин унинг Туркистон хўжалигида салмоғи кам эди.

Бу даврда ягона ички бозор энди-энди шаклланиб келарди. Асосан бозор савдоси ҳукмронлик қилар, дўконлар (яъни, асосий машғулоти) йирик шаҳарларда бўлиб, уларнинг сони ҳам кам эди.

Қишлоқ хўжалигида ибтидоий тартиблар ҳукмронлик қилар, сув хўжалигининг аҳволи ҳам ночор эди.

Капитализмгача бўлган ижара шакли, асосан ерни чоракорларга ижарага бериш қишлоқ хўжалигида қўшимча меҳнатни ўзлаштиришнинг ҳукмрон шакли бўлиб қолаверди. Қам ерли ёки ерсиз деҳқон чоракорлик қилар ва меҳнати эвазига ҳосилнинг чорак қисmini ё ярmini оларди.

Иш ҳайвонлари ва асбоб-ускунага етарли даражада эга бўлмаган айрим деҳқонлар биргалашиб деҳқончилик қилиш учун ўзаро ширкат тузишган. Ҳосил эса ким қанча меҳнат сарфлаганига, асбоб-ускуна ва иш ҳайвони берганига қараб тақсимланарди.

Бу даврда саноат ишлаб чиқариши якка усталарнинг майда ҳунармандчилигидан иборат эди. Шунингдек, ёллабма усталар — халфалар ҳам бўлган. Улар хўжайиннинг уйида яшашар, унинг иш қуроли ва дастгоҳларидан фойдаланишар, иш ҳақидан ташқари озиқ-овқат ва бошпана билан ҳам таъминланишар эди. Бироқ бундай халфалар кам бўлиб, одатда 3—5 кишидан ортмасди. Бу халфалар жуда юксак маҳоратли уста бўлиб етишган, аммо мустақил иш бошлашга маблағи йўқ одамлар эди.

Озиқ-овқат саноатига доир тегирмончилик, ароқ, пиво корхоналари нисбатан йирик корхона ҳисобланган. Улар асосан рус корчалонларига тегишли бўлиб, маҳсулотнинг қарийб ҳаммаси маҳаллий бозорга чиқарилар эди.

1885 йили Туркистон ўлкасининг пойтахти Тошкентда бор-йўғи 27 та корхона бўлиб, улардаги ишчиларнинг йиллик ўртача миқдори 10 кишидан, йиллик ишлаб чиқаришнинг ўртача қиймати эса 20 минг сўмдан ошар эди. Сирдарё вилоятининг қолган барча корхоналарида бу қиймат ўртача ҳисобда 500 сўмдан кам, битта корхонага тўғри келадиган ишчилар сони ўртача ҳисобда 2 кишига ҳам етмасди. Корхонанинг ишчи кучи, асосан, қишлоқдаги хўжалигидан узилмаган мавсумий ишчилардан иборат эди.

Товар-пул муносабатларининг ривожланиши аҳолининг пулга эҳтиёжини оширди. Маҳаллий судхўрлар, асосан, бўлғуси ҳосил ҳисобига катта фонд билан (йилга 120 фоизга қадар) қарз берувчи ҳиндлар, шунингдек, маҳсулотларни арзон-гаровга сотиб олувчи рус эксплуататорлари бундан фойдаланиб қолишди. Шу даврда Туркистон ўлкасида давлат банклари ва капиталистик типдаги кредит муассасалари бўлмагани

сабабли ҳинд судхўрлари бутун ўлканинг пул бозорини ўз қўлларида тутиб туришар ва жуда катта фойда кўришарди. 1882 йили ўтказилган Гирс тафтиши шунини кўрсатдики, биргина Зарафшон округининг ўзида судхўрларнинг йиллик соф даромади ярим миллион сўмдан зиёд экан.

Биринчи давр охирига келиб қишлоқда синфий табақаланиш чуқурлашди, ерсиз хўжаликлар кўпайиб кетди. 90-йиллари Самарқанд вилоятининг айрим бўлимларида ерсиз хўжаликлар сони 20—30 фоизга етди. Айни вақтда ёлланма ишчи кучидан фойдаланувчи хўжаликлар ҳам пайдо бўлиб, 5—7 фоизга яқин эди. Йирик ер эгаллиги кўпайди, айрим вақф ерларининг миқдори 40—50 гектардан ҳам зиёд эди. Фарғонада айрим деҳқон хўжалиklarининг 100—270 гектарга яқин ери бор эди. Лекин бундайлар кам учрарди.

Чор ҳукумати мулк эгаллигини бекор қилиши бевоқифа ишлаб чиқарувчиларни мулк эгасига ҳақ тўлашдан озод қилди. Рус иттилоқининг дастлабки йилларида солиқлар деҳқонларнинг асосий қисми учун енгиллашди. Хонлик учун ялпи даромаднинг 20 фоизи олинган бўлса, чор ҳукумати учун атиги 10 фоизи олинарди. Натурал мажбуриятлар камайди: ҳарбий мажбурият, феодалларга ишлаб бериш йўқ қилинди. Қуллик бекор қилиниши натижасида собиқ қулларнинг аҳволи яхшиланди.

Ер унда ишловчиларга ўтгач, экин майдонлари кенгайди. XIX асрнинг 60—70-йилларида Туркистоннинг Бухоро амирлиги ва Хива хонликлари ҳудудига кирмайдиган катта қисмида экин майдони 70—100 фоиздан ҳам кўпроққа кенгайди, аҳоли 500 минг кишига кўпайди.

Бироқ деҳқон оммасининг асосий қисми иқтисодий аҳволи ҳануз оғир эди. Деҳқонлар маҳаллий бой-қулоқ унсурлари томонидан тобора кўпроқ эзиларди.

Шаҳар аҳолисининг аҳволи ҳам ёмонлашди. Россиянинг замонавий техника билан яхши жиҳозланган корхоналарида тайёрланган молларнинг келтирилиши маҳаллий ҳунармандчилик маҳсулотлари бозорини синдирди. Мустақил ҳунарманд, якка усталар олибсотарга қарам бўлиб қолишди. Ҳунармандларнинг иш ҳақи камайиб, кунига 10—30 тийинга тушиб қолди, ҳунармандчилик корхоналари ёпила бошлади. 1871 йили Тошкентда 311 та мустақил кўнчилик корхонаси бор эди, 1892 йилга келиб улардан 66 таси қолди, холос. 300 та бўёқчилик корхонасидан атиги 20 таси қолди. Хонавайрон

бўлганлар чекка, тоғлик қишлоқларга бош олиб кетишарди.

Биринчи даврининг охирига келиб, пахта тозалаш ва ёғ ишлаб чиқарувчи йирик саноат корхоналари кўпая бошлади.

XIX асрнинг 80-йиллари охири ва 90-йиллари бошида Туркистон ўлкасида дастлабки ижарага бериладиган капиталистик корхоналар пайдо бўлди. Давлат банкининг контора ва бўлимлари, кейинроқ хусусий қарз берувчи муассасалар ҳам очилди.

Сармоянинг тўпланиш жараёни тезлашди, бу эса капиталистик муносабатлар ривожланиши учун шарт-шароит яратарди.

Туркистондаги иқтисодий тараққиётнинг 90-йиллардан 1917 йилгача бўлган оралиқни қамраб олувчи иккинчи даври эса молиявий сармоянинг таъсири кучайган шароитларда кечди.

Россиянинг Ўрта Осиё билан савдо алоқаларида чигитли пахтани олиб кетиб, ғалла келтириш биринчи ўринга чиқа бошлади.

Россиядан келадиган сармоя миқдори кўпайди, у савдога кўпроқ, саноат ва нақлиётга камроқ ажратиларди. Чунинчи, 1913—1915 йилларда Ўрта Осиё халқ хўжалигига сарфланган 313 миллион сўм маблағнинг 60 фоизга яқини судхўрлик муассасаларига, 25 фоизга яқини темир йўлга, 10 фоизга яқини пахта-ёғ саноатига ва 5 фоизи кон-ёқилғи саноатига ажратилган. Суғоришга сарфланган 2—3 миллион сўмни ҳисобга олмганда қишлоқ хўжалигига қарийб маблағ ажратилмади. Қишлоқ хўжалиги маблағ билан банклар орқали ёки пахта тайёрлаш ва пахта тозалаш заводлари ёрдамида таъминланарди. Қисқаси, сармоя маблағининг асосий қисми халқ хўжалигига эмас, муомала соҳасига сарфланарди.

Молия сармоясининг муҳим вазифаларидан бири Туркистонни пахта конига айлантиришдан иборат эди. 80-йиллар бошида пахтанинг маҳаллий навлари ҳосили 3 миллион пудни ташкил этди, шундан 700 минг пудни Россияга олиб кетилди. Закаспий темир йўли қурилгандан кейин, 1884 йилдан бошлаб рус корчалонлари пахтанинг узун тоғли америка навларини жорий қила бошлашди. 1889 йилдан 1916 йилга қадар америка пахтаси эгаллаган майдон (Бухоро ва Хува хонликлари-сиз) 7 марта—50 минг гектардан 343 минг гектарга кўпайди.

Пахта етиштиришни кўпайтиришдан фақат молня сармояси эмас, балки ўсиб келаётган ип-газлама саноати ҳам манфаатдор эди. Биринчи жаҳон уруши арафасига келиб, Ўрта Осиё пахтаси Россиянинг пахтага бўлган эҳтиёжини 50 фоиз қондира бошлаган эди.

Пахта экинидан солиқ тўлашда сезиларли имтиёзлар берилгани ва бу хом ашёга талаб ортиб бораётгани деҳқонларнинг пахта майдонларини кенгайтиришдан манфаатдорлигини кучайтирди.

Қишлоқ хўжалик туманлари аста-секин ихтисослаша борди. 1917 йили пахта майдони Андижон уездида 35 фоиз, Қўқон уездида 35, Скобелев уездида 31, Наманган уездида 25, Амударё бўлимида 18, Каттақўрғон уездида 18, Самарқанд уездида 8, Жиззах уездида 3 фоиз ўринни эгаллаган эди. Фарғона вилоятининг ўзи Россияга жўнатиловчи жами пахтанинг 62 фоизини берган.

Ғалла ва мева-сабзавот етиштиришга ихтисослашган Самарқанд вилоятида сугориладиган ерлар кўпайгани ҳолда см-хашак фонди, бинобарин чорвачилик қисқарган.

Зарафшон туманида ғаллазорлар қисқариб, пахтазорлар кенгайган.

Қишлоқ хўжалик туманларининг ихтисослашуви ички бозор шаклланивчи шаҳарларнинг ўсишига таъсир кўрсатди. Шаҳарларда саноат суст ривожлангани ҳолда Россия билан тижорат-иқтисодий алоқалар кенгайди.

Шаҳарларда саноат корхоналари ва пролетариатнинг вужудга келиши ички бозор ташкил топишини жадаллаштиришга ёрдам берди.

Пахта ва бошқа хил қишлоқ хўжалик маҳсулотларини бўлғуси ҳосил ҳисобидан бўнак бериш орқали сотиб олиш пахтачилик тараққиётини рағбатлантириш билан бирга Россия капиталига қарам қилиб қўйди. 1889 йилга қадар бутун Туркистонда Давлат банкининг биргина бўлими бор эди. 1912 йилга келиб эса Давлат банкининг 7 бўлими ва тижорат банкларининг 440 бўлими пайдо бўлди.

Пахта тайёрловчи ташкилотлар банкдан қарз олишар, лекин бевосита ишлаб чиқарувчиларга ўзлари беришмай, воситачига беришарди, у эса мана шу қарз ишлатилиши ва қайтарилишини кузатиб турарди. Шу тариқа, маҳаллий кишилар орасида воситачилар пайдо бўлди, улар бу меҳнати эвазига пахта тайёрловчи фирмалардан даромаднинг 8—9 ва ундан кўпроқ фон-

зини олишарди. Қисқаси, пахта кредити 40—60 фоизга тенг эди.

Қишлоқ хўжалик кредитида ер банклари ҳам муҳим ўринни эгалламасди. Улар бор-йўғи 2 бўлимдан иборат бўлиб, фақат кўчмас мулк — ер-мулк ҳисобига қарз беришарди, холос.

Шундай қилиб, 1917 йили Туркистоннинг бутун деҳқончилиги савдо-судхўрлик сармоясининг қўлига ўтиб қолди. Деҳқонларнинг асосий оммаси судхўрларга қараб бўлиб қолиши эса қишлоқда синфий табақаланишни тезлаштириб юборди. Ер айрим мулкдорларнинг қўлида тўпланиши оқибатида ўртаҳол ва майда деҳқон хўжаликлари кенг кўламда ердан маҳрум бўла бошлади.

Воситачи судхўр тўланмаган қарз эвазига ер ва деҳқончилик асбобларини тортиб олиши мумкин эди. Баъзи ҳолларда деҳқон буни кутиб ўтирмай қарз узини учун ернинг арзонгаровга сотиб юборарди.

Қишлоқда синфий табақаланиш тезлашувига чор ҳукуматининг 1895—1910 йиллардан жорий қилинган янги солиқ сиёсати ҳам таъсир кўрсатди.

Ерсизлашув жараёни пахтакор туманларда (Фарғона, Андижон шаҳарлари атрофида) жадал кеча бошлади.

Красноводскдан бошланган темир йўл 1895 йили Андижонга етказилганидан кейин аҳвол янада оғирлашди.

Фарғонанинг жануби-ғарбида яшовчи кўчманчи чорвадор қирғизларнинг аҳволи ҳам қийинлашди — уларнинг яйловлари пахтазор ва ғаллазорга айлантирила бошланди. Бундан ташқари, тоғ этакларидаги энг яхши ерлар XIX аср охиридан келгинди русларга тақсимлаб бериладиган бўлди.

Қишлоқда капиталистик муносабатларнинг ўсиб бориши аҳолининг саноат фаолиятига таъсир кўрсатди. Аҳоли шу пайтгача йнгириш ва тўқувчилик билан шуғулланган бўлса, эндиликда озиқ-овқат тайёрлаш ва ёғочни қайта ишлаб каби машғулотлар билан шуғулланишга ўтди.

Судхўрларга айланган воситачилар ва капитализмгача бўлган эзувчи гуруҳларга айланган бойлар кўпайиб кетиши қишлоқда капитализм етарлича ривожланишига ҳалақит берди.

Бундан ташқари, қишлоқда капиталистик муносабатларнинг пайдо бўлиши мардикорлар меҳнатидан

фойдаланувчи капиталистик унсур — қулоқларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Қишлоқ хўжалик буржуазияси аксари ҳолларда савдо ва саноат соҳаларида тўпланган маблағдан фойдаланарди. Маҳаллий буржуазиянинг йирик корхоналари: Бухорода Убайдулла хожа ва Арабовларнинг қорақўл савдоси билан шуғулланувчи ширкатлари, Тошкентда Соли Ёғчининг ёғ ишлаб чиқарувчи ва Тўраҳўжанинг кўнчилик корхоналари шу тариқа вужудга келди. Айрим маҳаллий ширкатлар миллион сўмлар билан иш юритарди. Масалан, ака-ука Вадьяевларнинг фирмаси хусусий ва ижарага берилган ўнлаб пахта тозалаш заводларига эга бўлган, Убайдулла Хожанинг қорақўл сотиб олиш бўйича ширкатлари эса йилига миллион сўмдан зиёд даромад қиларди. Маҳаллий буржуазиянинг салмоғи пахтачилик ва ёғ ишлаб чиқариш саноатларида, хом ашё (пахта, қорақўл, пилла ва ҳоказо) тайёрлаш соҳасида кўпроқ эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида чоризмнинг сиёсати ўзгарди: саноатнинг ўсиш суръатлари жадаллашди. 1865—1900 йилларда Самарқанд, Сирдарё ва Фарғона вилоятларида бор-йўғи 170 саноат корхонаси бор бўлса, 1910 йилга келиб яна 220 та, 1914 йилгача эса 180 та корхона очилди. 1908—1913 йилларнинг ўзида саноат хом ашёси қиймати Фарғона вилоятида 69, Самарқанд вилоятида 74 фоизга ошди.

Бироқ бу маҳсулотнинг асосий қисми — 80 фоизи пахта хом ашёсига дастлабки ишлов бериш билан боғлиқ эди.

Ишчиларнинг йиллик ўртача сони 18 минг кишидан ошмаган. Аҳоли орасида ҳунармандлар кўпчиликини ташкил қиларди. Инқилоб арафасида, 1917 йили корхоналарни йириклаштириш жараёни бошланди. 1913 йили вужудга келган Андреев ва «Бешбош» ширкатлари Туркистон ёғ ишлаб чиқариш ва пахтачилик саноатларининг энг йирик бирлашмаларидан эди. Биринчи ширкат 39 пресси бўлган 5 та йирик ёғ заводига, иккинчиси 27 пресси бўлган 4 та заводга эга эди. Ана шу иккала ширкат Туркистон бозорига чиқариладиган чигитнинг 60—70 фоизини сотиб оларди. Кейинчалик улар совун тайёрлаш ва пахта тозалаш корхоналарини ҳам қўшиб олишди.

Корхоналар кичик бўлганидан уларда 30—35, баъзиларида 100—150 киши ишларди, ишчиларнинг асосий қисми темирйўлчилардан иборат эди. Темирйўл уста-

хоналарида 800—1000 кишигача ишлар, улар орасида маҳаллий миллат вакиллари ҳам бор эди.

Меҳнат шароити оғир, иш кунин 17—18 соатга чўзиларди. Меҳнат муҳофазаси йўқ, иш ҳақи кам эди. 1904 йили 12—15 ёшли кунига 15—20 тийин, ўсмир 30—50 тийин, катта ёшли киши 60 тийиндан бир сўмгача олган, аёлларга 35—60 тийин тўланган. Ишчиларнинг аксари қисмига кунбай ҳақ тўланган, бу билан маъмурият уларни ишдан бўшаш қўрқувида тутиб турарди. Маҳаллий ишчиларнинг иш ҳақи русларникига нисбатан бир ярим марта кам бўлган. Масалан, тошкўмир конларидаги маҳаллий ишчи 80 тийин олгани ҳолда рус ишчиси 1 сўм 50 тийин оларди. Бунинг устига маҳаллий ишчиларни ҳисоб-китобда алдашар, калтаклашар ва таҳқирлашарди.

Ҳунармандчилик соҳасида Самарқандда етиштирилган рангли ип-газламага эҳтиёж катта эди. Рус савдогарлари, амалдорлари ва ҳатто подшо хонадони учун буюртма асосида махсус каштачилик маҳсулотлари, духоба, дастурхон ва чойшаблар тайёрланарди.

Лекин кончилик, металлни қайта ишлаш саноатлари қарийб ривожланмай қолди.

Мис ва сопол буюмлар ишлаб чиқариш фабрика маҳсулоти билан рақобатга бардош беролмади.

Ҳунармандчилик соҳасида йирик устахоналар кам эди. Самарқанддаги Миразим устахонасида 12 та дастгоҳ бўлиб, шундан бештасида унинг оила аъзолари ишларди. Бухородаги устахонада эса дастгоҳлар сонин 40 тагача етар, уларда халфалар ишлашарди. Дастгоҳлар эскича эди.

1906—1907 йилларда эса чоризмнинг аҳолини кўчириш сиёсати бошланди.

1914 йилга келиб биринчи жаҳон уруши бошланиши муносабати билан меҳнаткашларнинг аҳволи оғирлашди. Пахта нархи 50 фондга ошди, озиқ-овқат 2—3 марта қимматлашиб кетди.

Мустамлакачилик давридаги ижтимоий-иқтисодий аҳволнинг таҳлили Туркистон хўжалиги Россия эҳтиёжларига мослаштирилиши оқибатида капитализм нотўғри шаклга киргани ва етарлича ривожлана олмаганини кўрсатди.

Туркистон ўлкаси халқларининг касб-кори

Мустамлакачилик даврида Туркистон халқларининг турмуши ва маданиятида илдизи қадим замонларга бориб тақаладиган диний эътиқод, урф-одат ва маросим-

лар сақланиб қолди. Чор ҳукумати аҳоли турмушининг анъанавий шакллариини бузишдан манфаатдор эмасди.

Руслар босиб олган пайтда Туркистон халқлари алоҳида миллатлар бўлиб шаклланишга улгурмаганди. Аҳоли таркибига кўра жуда мураккаб бўлиб, туркий, мўғул, эроний ва бошқа этник қатламлар ўзаро қорилишиб кетган халқлардан иборат эди.

Турк, лақай, туркман, қорлиқ, уйғур ва бошқа ўзбек қабилаларини Туркистон аҳолиси туркий қисмининг қадимий авлодлари қаторига қўшиш мумкин. Бухоро амирлигининг шарқий қисми, Самарқанд вилояти ва Фарғона водийси турклар яшовчи асосий ҳудудлар эди. Бу қabila Шайбонийхондан анча аввал келиб ўрнашган, тожик, мўғул ва бошқаларнинг айрим хусусиятларини ўзига сингдириб улгурган эди.

Лақай қабиласи Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудудидан ташқарида — Бухоро амирлигининг Душанба ва Кўлоб туманларида яшаган.

Қорлиқларнинг асосий қисми шимолий Афғонистон ҳудудидан яшаган. Улар Мовароуннаҳрнинг қадимий сўғдий аҳолисини туркийлаштиришда муҳим роль ўйнаган қабилалардан бири, деб тахмин этилади.

Туркман қабиласи IX асрда Сирдарё соҳилларида яшаган ва шу ердан Хуросон билан Кичик Осиёга кўчиб ўтган қадимги ўғузларга бориб тақалади. Ривоятларга кўра Нурота туркманларини ўғузларнинг ғарбга йўл олган асосий оқимидан узилиб қолган бир гуруҳ деб тушуниш мумкин.

Уйғурлар эса Хива хонлиги ва Бухоро амирлигида яшаган.

Турклашган сўғдий аҳоли Сирдарё, Фарғона, Самарқанд вилоятларининг шаҳарлари ва йирик қишлоқларига, Бухоро амирлигининг Зарафшон, Қашқадарё, Шеробод ва Сурхондарё воҳаларига, Хива хонлигининг жанубий қисмига тарқалди. У аҳолининг энг маданий қисми бўлиб, ҳеч қандай уруғ-қабилачилик ажралишлари йўқ эди.

Ўзбек халқи таркибида туркий ва туркий-мўғул қабил ва уруғлар ниҳоятда кўпчиликини ташкил қиларди. Улар Мовароуннаҳрга Дашти Қипчоқдан XIII асрда Чингизхон қўшини билан, XVI асрда эса Шайбонийхон билан бирга «ўзбек» номини олиб келишган. Турклар Хива хонлигининг шимолий қисмида, Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё воҳаларида, Фарғона водийсида яшашган. Муаррихлар эътирофига кўра ўзбекларнинг 92 қабиласи бўлган.

чап соҳилидаги суғориш тармоғида 99 та мироб бор эди. Ана шу маъмурият иш ҳақини аввал ҳосилнинг бир қисми сифатида оларди, кейинроқ пул кўринишида оладиган бўлди.

Мастамлакачилик даврида сувдан фойдаланиш бўйича аввалги одатлар бекор қилиниб, хон ёрлиқлари пайдо бўлди, бироқ улар кўпинча қалбаки тайёрланар, оқибатда эса алоҳида жамоалар ва қишлоқлар ўртасида низо чиқарди. Сув маъмуриятининг асосий лавозимлари бўлган ариқ оқсоқоллари олдингидек сайланмай, уезд бошлиқлари томонидан тайинланадиган бўлгач, улар хизмат мавқеини сунистеъмол қилиши учун кенг имкониятлар яратилган.

Мустамлакачилар суғориш тармоқлари тартиби ва сувдан фойдаланиш қондаларига арзимаган ўзгаришлар киритишди. Оврупо техникаси қўлланилувчи Мирзачўлдаги канални, насослар ёрдамида ишловчи бир неча суғориш ишхоотлари ва шу кабиларни ҳисобга олмаганда қарийб ҳеч қандай янгилик бўлмади. Овруполик муҳандисларнинг ўзи аксари ҳолларда маҳаллий усталарга шогирд эди.

Мустамлакачилик давридаги деҳқончилик Туркистон халқлари минглаб йиллар мобайнида ишлаб чиққан юксак деҳқончилик маданиятининг қадимий анъаналарига асосланар эди. Мустамлакачилар қолоқ феодал техникаси сақлаб қолишди. Кетмон энг асосий ва кенг тарқалган деҳқончилик асбоби эди. Ер ҳайдашда қатламни ағдармайдиган чўян тиши бўлган эски ёғоч ёмочдан фойдаланиларди. Туркистонга олиб келинувчи темир омончлар маҳаллий аҳоли яшайдиган хўжаликларга қарийб етиб бормас, асосан руслар яшайдиган посёлкаларга тарқатилар эди. Бороналаш тахта ёмола қўшилган ўша омонч ёрдамида ўтказиларди. Ғалла экинлари ҳосилини йиғиш ва пичан ўрими ҳам ўроқ ёрдамида қўлда бажариларди. Тўғри, рус аҳолидан ўрганилган ҳолда чалғи ишлага бошланди, у айниқса қирғиз ва қозоқларда кенг ёйилди. Ярим кўчманчи аҳоли ўртасида пичан тайёрлаш расм бўла бошлади.

Ғалла хирмонда ҳайвон кучидан фойдаланиб янчиларди. Мустамлака даврида ғаллани янчувчи, совурувчи машиналар бўлмаган. Дон йирик ўраларда сақланган.

Суғорма деҳқончилик ерларида XIX аср охиридан бошлаб пахтазорлар майдони кенгая борди. Руслар олиб келган америка ғўзасининг узун толали навлари маҳаллий ғўза навларини тезда сиқиб чиқара бошлади.

Бошқа экинлар орасида беда, каноп, тамаки, поллиз экинлари ва мевалар ҳам муҳим ўрин тутган. Руслар босиб олганидан кейин Туркистонда улар олиб келган картошка, помидор, карам каби янги экинлар ҳам расм бўлди.

Ерни ўғитлаш кенг қўллана бошлади. Далага қўриқ ер ё эски қўрғондан ёхуд бузилган пахса девор тупроғидан келтириб солиш энг кенг тарқалган усул эди. Шу мақсадда гўнгдам кам фойдаланишган.

Туркистонда ипакчилик ҳам деҳқончилик сингари жуда қадимий ҳунар ҳисобланган. XIX асрнинг 80-йилларига қадар аҳоли ҳар бир хўжаликнинг ўзида етиштириладиган қўрт уруғидангина фойдаланган. 90-йиллардан бошлаб унн заводларда етиштиришга уриниб қўрилди. Бир қатор шаҳарларда қўрт уруғи етиштирувчи махсус корхоналар, очилди, ипак қўртининг маҳаллий зоти яхшиланди, Фарангистон, Туркия ва Италиядан қўрт уруғи келтирилиши туфайли оқ бағдоди ва малла фаранги каби унумдорроқ навлар кенг тарқала бошлади.

Туркистон ҳудудида ўзбек, қozoқ, қирғиз ва қисман арабларнинг кўчманчи ва ярим кўчманчи қисмида чорвачилик кенг кўлам касб этган. Мустамлака даврида темир йўл ўтказилганидан кейин юк ташишда туялардан фойдаланиш камайди. Йилқичилик ривожлана бошлади. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида авваллари ҳам машҳур қорабайир зоти бўларди, туркман, араби, қирғиз от зотларини чатиштириш орқали етиштирилгани сабабли ҳам қай бирининг қони қанчалик қўшилганига қараб қорабайир ниҳоятда хилма-хил бўлган.

Чорвачиликда хўжалик юритиш ибтидоий усулларда олиб бориладди. Майда қорамол фақат яйловда боқилар, қишга ем-хашак тайёрланмас эди. Мустамлака даврида чорвачиликнинг товар аҳамияти ошди. Чорвадорлар молларини шаҳарда воситачига сотишар, шунингдек, жун ва тери билан ҳам савдо қилишарди.

Юк ташиш воситалари улов (туя, от, эшак) ва икки гилдиракли аравадан иборат эди. Улардан руслар, ҳатто ҳарбий қисмлар ҳам кенг фойдаланишган.

Мустамлака даврида кўплаб қадимги касблар ўз аҳамиятини сақлаб келарди. Касб-ҳунарни авлоддан-авлодга узатиш анъанаси бор эди. Ихтисослашув ва меҳнат тақсмотининг йўқлиги Туркистондаги касб-ҳунарларнинг яна бир хусусияти эди, шу сабабли ҳунармандлар жуда тор доирада ихтисослашиб қолишган, меҳнат унумдорлиги гоят паст бўлган.

Мустамлакачилик даврининг янги муносабатлари ҳунармандчилик саноатъ ва ҳунармандлар аҳволида акс этди. Кўплаб касб-ҳунар фабрика- завод рақобатига бардош беролмай барҳам топди, ҳунармандлар эса, батрак мардикорга айланиб қолишди.

Ҳунармандчиликда янги муносабатлар пайдо бўлганига қарамай, устахона (цех) бирлашмалари ҳануз мавжуд эди. Унга барча усталар ва халфалар киришарди. Ишдан бўшаётган халфа ишга кираётганида унга берилган бўнакни хўжайинга тўлиқ қайтариши керак эди. Бошқа жиҳатдан, халфани ёлловчи уста уни боқиши ва керагидан зиёд ишлашга мажбур қилмаслиги керак эди. Устахонани икки киши, устахона бошлиғи «бобо» ва ёрдамчиси «пайкор»дан иборат маъмурият бошқарган. Ўзидан устахоналарни бошқариш мураккаброқ бўлиб, маҳсулотни сотиш ва ишлаб чиқаришга раҳбарлик қилиш учун «бобо»га ёрдамчи сифатида яна икки киши сайланарди.

Мустамлакачилик даврида маъдансозлар, тўқимачилар, кулоллар, газламага гул босувчилар ва бошқаларнинг устахоналари инқирозга учради. Бойларга уйлар ва маҳалла масжидлари қурилиши кенгайишига боғлиқ равишда бинокорлар ва безакчиларнинг иши юришди.

Усталикка қабул қилиш — фотиҳа бериш ва камар (бел боғлатиш) маросимлари сақланиб қолди. Ҳар бир ҳунарнинг ўз пири бўлиб, вақти-вақти билан ёки бирор муваффақиятга боғлиқ ҳолда унга қурбонлик қилинарди.

Пахтага ишлов бериш ҳамма ерда тарқалган эди. Пахта кичик қўл асбоби чигириқ ёрдамида чигитдан тозаланади ва кейин уни аёллар йигиришар эди. Мустамлакачилик даврида ҳам йигирилган ип аввалгидек Россияга олиб кетилган. Шунингдек, оқ мато — бўз тайёрланган, унинг зич бўлмаган юпқа тури хоса деб аталган ҳамда салла, рўмол ва ҳоказоларга ишлатилган. Бу даврда фабрикада йигирилган оқ ипдан дока тўқиш пайдо бўлди ва у фабрикада тайёрланувчи арзонбаҳо қалин сурп билан биргаликда хосани сиқиб чиқарди.

Гулдор матодан йўл-йўл, ипак ва ип-газлама (қалами, олача) матолар тайёрланган. Бу даврда матони бўйишда ўсимликдан олинувчи ва ниҳоятда барқарор бўлган нил (кўк), қирмиз (қизил), исфар (сарик) бўёқлари ишлатилган. Кўп ўтмай сунъий, асосан анилини бўёқлар пайдо бўлди. Ярим шойи мато ип-газлама-

дан тайёрланган, йўл-йўл хиллари беқасам, дурўя, олача деб аталган. Гуллари ёйилиб кетган тури адрас ёки подшоҳи дейилган. Банорас (Ҳиндистоннинг Банорас шаҳри номидан) ва пари-паша (пашша қаноти) номли газламалар кенг тарқалган. Бу газламанинг олий нави нуқра деб аталган ва чиндан ҳам кумушдай ярқираб турган.

Газламага нақш тушириш жуда мураккаб бўлган. Абрбанд уста толалар сонини ҳисоблаб чиқиб нуқталар билан белгиланган, боғлаб чиққан, кейин хилма-хил бўёқларга солиб қайта-қайта бўяган. Беқасам ва адрасга кудунглаш — кудунг деб аталувчи ёғоч болға билан уриб чиқиш ва елимми эртма суртиш билан жило берилган. Атласга нақш солишда ҳам асосий толалар боғланган. Бухорода нақшли бахмал ҳам шу тарзда тайёрланган.

Хилма-хил турдаги бу газламаларнинг барчаси ёғоч дастгоҳда тўқилар ва бу иш юқори малака ва санъатни талаб қиларди. Шу даврда руслардан олинган сарпинка — юлқа чиг тайёрлаш учун икки ремизли дастгоҳ ҳам ишлатилган.

Матога асосан қора ва қизил бўёқда гул босилган. Дастурхон, чойшаб, астарлик газлама, аёллар ва болалар кийими ҳам шу тарзда безатилган.

Қўчманчи ва ўтроқ аҳоли эҳтиёжи учун гилам, палос, кигиз ва ҳоказолар ишлаб чиқарилган. Тукли гиламларни асосан туркман ва қорақалпоқлар, Самарқанд вилоятида яшовчи ярим ўтроқ ўзбекларнинг айрим қабилалари тўқишган. Фарғона ва Олой водийси қирғизлари ҳам гиламдўзлик билан шуғулланишар эди. Қарши беклигининг араблари ва катагон каби баъзи ўзбек қабилалари тақир палос тайёрлашган.

Оддий лойдан тайёрланган, сирланган ва сирланмаган сопол идишлар, оқ лойдан тайёрланиб сирланган ва гулли чинни буюмлари кенг тарқалди. Риштон, Самарқанд, Вардонза, Гиждувон, Тошкент ва Хоразмнинг айрим жойлари кулолчилик марказлари эди.

Мустамлакачилик даврида фабрикада ишлаб чиқарилаётган чинни ва шиша идишлар билан рақобат қилиш мумкин эмасди, шу боис ҳам кўплаб усталар юқори сифатли, лекин ўта қимматлигидан бозор кўтармайдиган маҳсулот тайёрлашдан воз кечишди. Фақат қўпол, аммо арзон молларни ишлаб чиқаришгина сақланиб қолди.

Ёғочга ишлов бериш бир қанча ихтисосликка бўлинган. Усталар арава, эгар, сандиқ, бешик, тароқ ва ҳо-

казолар ясашган: дурадгорлик қилишган. Айниқса эшиксозлик санъати юксак қадрланар, ёғоч ўймакорлиги Хивада кўпроқ тарқалган эди. Мустамлакачилик даврида ёғоч ўймакорлиги таназзулга учради, бироқ йирик шаҳарларда кекса усталар бу санъатни ташлашмади — уларни рус амалдорлари, энёлилар қўллаб-қувватлаб туришарди.

Кўнчилик асосан Тошкентда ривожланди. Кўнчилар эчки терисидан икки хил чарм олишар — сахтёндан отда юриш учун чарм шим тикилса, иккинчиси пойабзалга ишлатиларди. Туя ва ҳўкиз терисидан тагчарм тайёрланарди.

Ўлкага темир буюмларнинг кўплаб келтирилиши мискарлик касбини йўқотди. Кўплаб усталар маҳаллий шаронгга мослашган бошқа хил маҳсулот ишлашга ўтишди. Тупукачилик касби ривожлана бошлади.

Заргарлик касби ниҳоятда гуллаб-яшнади. Шу даврда олтин ва кумушни қуйиш усули кучайди. Бу заргарлик санъати нафақат ҳар бир шаҳарда, балки йирик қишлоқларда ҳам ривожланишига туртки бўлди.

Мустамлакачилик даврида Туркистон аҳолисининг асосий қисми қишлоқда яшаган. Йирик қишлоқлар маҳаллий маъмурий марказларга айлана бошлади. Шаҳарлар эски қиёфасини сақлаб қолди, уларнинг янги қисмида русларнинг бинолари пайдо бўлди.

3-мавзу: ТУРКИСТОН ХАЛҚЛАРИНИНГ МУСТАМЛАКАЧИЛИК ДАВРИДАГИ МАДАНИЯТИ

Аҳолининг турмуши ва урф-одатлари.

Туркистон аҳолисининг асосий қисми аввалги даврлардаги каби қишлоқда яшарди. Бир неча хонадонли кичик қишлоқлар қўрғонча деб аталар, уларда одатда эндигина ўтроқ ҳаётга ўтган қипчоқ, қорақалпоқ, қурама, қирғиз ва бошқалар жойлашарди. Қишлоқлар асосан воҳаларда бўлиб, дарахтларга кўмилиб ётарди. Ўтроқ ҳаётга янги ўтган кўчманчи ва ярим кўчманчи гуруҳлар уларга қўшилиб, пахса деворли уйлар қуриб яшашарди. Кичик қишлоқларда масжиддан бошқа бирон савдо ёки жамоат биноси бўлмаган. Йирик қишлоқларда ҳунармандчилик ишлаб чиқариши тўпланган ва ҳафтада бир марта бозор бўларди. Бозор кунлари савдогарлар дўконлару супаларда ўтириб, ҳунармандчилик ва фабрика буюмлари — газлама, кийим, идиш ва бошқа моллар билан савдо қилишарди.

Мустамлакачилик даврининг бошларида шаҳарлар ўзининг феодал қиёфасини сақлаб қолди. Шаҳристон ва деворлар ўрнида қолди. Бозор майдони (чорсу) марказ ҳисобланар, асосий кўчалар шу ердан бошланиб, торкўчалар ва берккўчаларга уланиб кетарди. Шаҳар атрофи эса боғлар ва узумзорлар билан ўралган эди. Самарқанд, Тошкент, Андижон, Қўқон ва бошқа йирик шаҳарлар даҳаларга, улар эса ўз навбатида маҳаллаларга бўлиниб, маҳаллаларга оқсоқоллар бошчилиги қиларди. Ҳар бир маҳаллада масжид бўлиб, одамлар ҳаётидаги барча муҳим воқеалар шу ерда ҳал қилинарди. Ўлим ҳодисасида имом билан сўфи дафн маросини ва бошқа тадбирларни ўтказиш учун махсус кишиларни тайинлашарди. Фарзанд туғилганда, хатна ё никоҳ тўйларида эса оиланинг моддий аҳволига қараб дастурхон қандай бўлиши-ю қанча меҳмон чақирилишини белгилашарди.

Бозор шаҳарнинг нафақат ижтимоий ва сиёсий, балки ишлаб чиқариш маркази ҳам эди. У ҳафтасига икки-уч марта ўтказилар, расталарнинг узунлиги 2—3 километрга чўзилиб кетарди. Айрим шаҳарларда тош бозорлар ва улкан (айниқса Бухоро, Қўқон ва Хивада) ёпиқ бозорлар — тимлар бўларди. Тимларнинг алоҳида-алоҳида дўконлари ва расталари жун, гилам, палос, кизил, кийим-кечак, атторлик, заргарлик, мисгарлик, темирчилик, дурадгорлик маҳсулотлари билан савдо қилинарди. Айни пайтда китобдор, саҳҳофлар кўп бўлар, гўшт, сабзавот, мева, дон, қандолат ва ҳоказолар савдоси ҳам авжида эди.

Бозорда қизиқчи, аскиячи, найрангбоз, қўзбоғловчилар, ҳайвон ўргатувчилар, ровийлар, дарвешлар, гадолар ҳам кўп бўларди. Лекин бозор-ўчалари фақат эркак киши қилган.

Мустамлакачилик даврида аҳоли касб-корига қараб жойлашган, бу ҳол маҳалла номларидан ҳам кўриниб туради. Шаҳар марказининг бозорга ёндош қисмида бой савдогарлар, руҳонийлар, ҳунармандлар яшаган.

Шаҳар кўчалари лойга ботиб ётар, азбаройи торлигидан аравалар бир-бирининг ёнидан ўтиб кетолмасди. Мустамлакачилик даврида айрим асосий кўчаларгагина тош ётқизилган. Дов-дарахт ҳам фақат ҳовлиларда бўларди. Кейинроқ руслар кўчаларни кенгайтириб тош ётқиза бошлашди, дарахт ва буталар экишди. Мустамлакачилик даврининг охирига бориб шаҳарларда фабрика буюмлари ва қорақўл билан савдо қилиш жонланиб қолди. Йирик шаҳарлар ёнида руслар қурган

янги шаҳарлар аста-секин эскисига қўшилиб кетди. Савдогарлар савдо идоралари ва заводлар қуришди, эски масжидларни таъмирлаш учун маблағ беришди, синчли уйлар ўрнида пишиқ ғиштдан кўтарилиб, томи тунука билан ёпилган, деразали, оврупоча эшикли ва ҳоказо тарздаги уйлар барпо қилишди. Бу эса шаҳарларнинг аввалги қиёфасини ўзгартирди.

Маҳаллий аҳолининг уй қурилиши эса бошқача эди. Масалан, дераза, эшиклар кўча тарафга эмас, фақат ҳовлига қараган. Деразалар ойнасиз, бойларгина ойна ўрнига ёғли қоғоз ёпиштиришар эди. Ҳовли икки қисмга бўлинган: хотин-қизларга мўлжалланган қисми ичкари ва эркакларга мўлжалланган қисми ташқари деб аталган. Бой хонадонларда кириб чиқиши алоҳида бўлган меҳмонхона қурилган. Бегона эркак ичкарига киритилмаган, мабодо олиб кирилса хотин-қизлар қўшиниқига чиқиб кетишган. Иқлим иссиқ эканлигини ҳисобга олиб, айвон ёки шийпон қурилган. Қишда уй сандал ё мўри билан иситилган, Туркистоннинг шимоли-ғарбий қисмида, чунончи, Хива ва Қорақалпоғистонда гулхан ёқишган.

Мустамлакачилик даврининг охирида маҳаллий қурилишда ойнасозлик ривожланган, Марказий Россиядан олиб келинувчи ойна ва тунукадан фойдаланила бошланди. Уй поли тупроқ бўлиб, бойлар гилам, палос, кигиз тўшар, камбағалар эса бўйра устига кўрпача солишарди.

Уй-рўзғор асбоблари кўп сонли токчаларга териб қўйилган.

Туркистондаги кўплаб халқларнинг миллий либоси асосан бир хил эди. Эркаклар кийими чопон (мустамлакачилик даврида унинг бичими бирмунча мураккаблашди) ва кўйлак-иштондан иборат бўлган. Хотин-қизлар либоси кўйлак, тўпикни беркитувчи лозим, мурсак ва паранжи-чачвон эди.

Бош кийими кўп жойларда дўппи ва салла бўлган, қишда эркаклар мўйнали телпак кийишган. Хотин-қизлар олдини соч ўримлари учун тегиншли бўлган қалпоқчада юришган, кейин фарғонача рўмолларга ўтишган.

Пойабзал асосан маҳси-кавушдан иборат, эркакларда яна этик ҳам бор эди.

Шаҳар аҳолисининг асосий озиқ-овқати ўсимликдан олинган бўлиб, тандир нон, атала, гўжа ош ва ҳоказо эди. Сут, пишлоқ, қатиқ, қаймоқ баъзан овқатга ҳам қўшилган. Зиғир ва кунжут ёғи истеъмол қилинган,

қўй ёнига бойларгина етиша олган. Палов дамлашнинг ўнлаб усуллари бўлган. Ёзда сабзавот ва мева, полиз экинлари кўп истеъмол қилинган.

Мустамлакачилик даврининг охирида бўза ва мусалласнинг ёнига ароқ, вино ва пиво қўшилди.

Ислон дини кўп хотинликка рухсат берса ҳам оила асосан бир хотинли эди. Фақат бойлар ва руҳонийларгина бир нечадан хотин олишган, амирлар ва хонларнинг эса бутун бошли ҳарамлари бўлган.

Қизлар 13—14 ёшдан узатила, йигитлар 17—18 ёшда уйланади. Қуёв томон муносиб келин излар, яқин қариндошлар ўртасидаги никоҳ кенг тарқалган эди. Шунингдек, бешиккертди одати кенг расм бўлган, бу ўз сўзида туриб, тўйга тайёргарлик кўришга ёрдам берарди. Никоҳ қалин тўланганидан кейингина ўқитилган, унинг миқдори эса турлича халқларда турлича эди. Келин-куёвни бир-бирига фотиҳа қилиш ҳам кичик тўйдай ўтган, шундан кейин келин куёвнинг барча қариндошларидан қочиб юрган, куёв эса унинг қариндошларига кўринмаган. Қўплаб жойларда уларнинг ўзи учрашиши мумкин бўлган, чунки энди ўзаро эр-хотин ҳисобланишган. Асосий тўй катта тантана билан ўтган.

Фарзанд туғилиши арзигули катта қувонч ҳисобланган. Бешинчи кунни чақалоқ бешикка ётқизилган.

5—7 ёшда ўғил болалар суннат қилинган, бу маросим ҳам бир неча кунлик тўй билан нишонланган.

Маросимлар нафақат қувончли, балки қайғули кунларга ҳам тегишли эди. Оламдан ўтаётган одам ёнига яқин кишилари тўпланган ва у жон берганидан кейин йиғи-сиғи қилишган. Марҳум албатта бир кун ичида дафн этилган, бундан аввал у ювилиб, кафанга ўралган. Сафарда ўлган одамлар салласига ўралган, жангда шаҳид бўлганлар ўз кийимида дафн этилган.

Марҳумни кузатиш маросимига гоҳо марсия ўқувчи махсус аёллар — гиряндалар чақирилган, баъзан жаҳр маросими ўтказилган.

Марҳумни қабристонга кузатишда тобут қўлма-қўл бўлган, уни кўтаришни ҳар бир одам савоб деб билган. Лаҳад ичида марҳум боши қиблага қараб ётқизилган. Бухоро, Қўқон ва бошқа жойларда қабр устига кичик сағана қурилган.

Марҳум чиққан хонадонда уч кунгача ўт ёқилмаган, овқатни қариндошлар ва қўшинлар етказиб беришган. Аза бир йил тутилган, хотин-қизлар кўк ё қора либосда юришган, эркаклар ярқироқ дўппи кийишмаган.

Марҳумининг йилида катта маърака ўтказилган ва шундан кейингина аъза кийимлари ташланган.

Аҳоли турмушида диний байрамлардан рамазон ҳайити ва ундан кейин келувчи қурбон ҳайити эди. Улар масжидда намоз ўқилишидан бошланиб, ўйин-кулги, беморлару кексаларни йўқлаш билан давом этган.

Шаҳар ва қишлоқдаги ўтроқ аҳоли ҳаётида бу диний байрамлардан ташқари ҳар йили баҳорда, оммавий сайллар ўтказиш анъанаси ҳам бор эди. Тошкентда баҳорги сайл «қизил гул», Бухорода эса «гули сурх» кун муносабати билан ўтказилган. Бу сайл Тошкентда шаҳар яқинидаги Зангиота мақбарасида, Бухорода эса Баҳоуддин мақбарасида ўтар эди.

Шунингдек, баҳорда Наврўз байрами ҳам кенг нишонланган, сумалак сингари кўклам таомлари пиширилб, одамларга тарқатилган. Чойхоналар, ошхоналар, нонвойхоналар очилган. Бу йирик байрамларда ҳофизлар, созандалар, масҳарабоз, қўғирчоқбоз, дорбоз, найрангбоз, полвон ва бошқалар ўз маҳоратларини кўрсатган.

Куз ва қиш кезлари улоқ ёки кўпқари ўтказилган. Кўчманчи, гоҳо ўтроқ аҳоли ҳам пойга ўтказган.

Қиш оқшомларида эркаклар орасида гап-гаштак бошланарди. Уларда ёш ва қизиқишларига қараб 7—8 кишидан 30—40 кишигача тўпланган. Йирик гапларга қизиқчилар, хонанда ва созандалар таклиф этилган.

Мустамлакачилик даврининг охирига келиб кўп сонли чойхоналар муҳим роль ўйнай бошлади, яқин-атрофда яшовчи катта ёшли эркаклар шу ерга тўпланадиган бўлишди.

Дин ва маориф

Мустамлакачилик даврида Туркистон аҳолисининг қарийб ҳаммаси ислом динининг суннийлик мазҳабида эди. Фақат марвликларгина шна бўлган. Дин одамларни иттифатга, ўзаро ҳурматга ўргатган, зўравонлиқнинг ҳар қандай кўринишини қоралаган.

Ислом расм-русумлари унинг бешта асосини адо этишдан иборат. Булар кунга беш вақт намоз ўқиш, рамазон ойида рўза тутиш, Маккага ҳаж қилиш, закот бериш ва «Ло илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадур расулуллоҳ» яъни «Худодан бошқа худо йўқ ва Муҳаммад унинг элчисидир» деб иймон келтиришдан иборат.

Руҳонийлар кўпчилигини ташкил қилган. Шаҳару

қишлоқлардаги ҳар бир масжидда имом ва сўфи (муаззин) бўлган. Уларга шаҳарда ҳар бир хонадондан фитр пул, қишлоқда эса бирон маҳсулот берилган. Бундан ташқари никоҳ ўқиш, жаноза ўқиш каби хилма-хил маросимлар учун ҳам ҳақ тўланган.

Шунингдек, шарият бўйича суд ишларини олиб боровчи кишилар — қози, аълам, муфтийлар ҳам руҳонийларга мансуб бўлган. Тўғри, рус маъмурияти уларнинг ҳуқуқларини чеклаган ва назорат қилиб турарди. Қозилик лавозимига сайланар эди. Лекин аслида сайловлар порахўрлик орқали, кўпинча чор маъмуриятининг кўрсатмаси бўйича ўтарди. Бухоро ва Хивада қозиларни амир ёки хон тайинлаган.

Мадрасаларда ҳуқуқ ва илоҳиёт бўйича дарс берувчи мударрислар ҳам руҳонийларга мансуб бўлган.

Улар халқни жаҳолатда тутишга уринар, ҳар қандай янгиликка қарши чиқиб, чоризмга хизмат қиларди.

Туркистонда расмий ислом дини билан бир қаторда мистик таълимот бўлган суфизм ҳам кенг тарқалган. У бир неча тариқатдан иборат эди. XVI асрда бухоролик суфий Баҳоуддин Нақшбанд асос солган нақшбандийлик тариқати энг кенг тарқалган. Шунингдек, XII асрда Абдулқодир Гилоний асос солган қодирия ва Нажмиддин Кубро асос солган кубравия тариқатлари ҳам машҳур эди. Халққа яқин бўлгани учун ҳам уларнинг фалсафаси сарой доирасини ва кенг оммани жалб этарди.

Тариқат бошида асосчиларнинг авлодлари, суфийлик жамоалари бошида эса эшон ва пирлар туртишарди. Жамоага кирувчи ҳар бир одам эшонга қўл берар, яъни ўзини унинг тўлиқ ихтиёрига топшириб, даромадидан маълум ҳисса ажратарди.

Дарвешлик тариқатлари орасида қаландарларнинг ҳам ўз уюшмаси бўлиб, улар одамларнинг хайр-эҳсонини ҳисобига ҳаёт кечиришарди.

Ислом билан бир қаторда Туркистон аҳолиси орасида қадимги динларга хос урф-одатлар ҳам яшаб келар, расмий дин бу билан муроса қиларди.

Чор ҳокимияти даврида маорифнинг диний руҳдаги икки тури — бошланғич таълим берувчи мактаб ҳамда ўрта ва олий таълим берувчи мадраса сақланиб қолган эди.

Мактаблар асосан аҳоли ва айрим ҳолларда бадавлат кишиларнинг маблағи эвазига кун кўрарди. Мактабда ўғил болалар ўқир, уларга Қуръон, диний маросимлар, араб ва форс тилидаги диний китоблар,

ёзув ва бошланғич ҳисоб амаллари ўргатиларди. Озгина саводи бор одам домла бўла олар, ундан ҳеч қандай ҳужжат сўраб ўтирилмас эди. Домла ҳар бир талаба билан алоҳида шуғулланар, интизомни таёқ ёрдамида сақлаб турарди. Она-оналар боласининг ўқиш учун домлага пул тўлаб туришган. Талабалар мактабга 5—6 ёшида қабул қилинар, қобилиятли болалар 4 йилда битирса, бошқалар 6—8 йиллаб ўқирди.

Шунингдек, қизлар мактаби ҳам бўлиб, уларда одатда имомларнинг хотини отинойилик қилар ва асосан ўзига тўқ онлаларнинг қизларини ўқитарди.

Мадраса ҳам мактаб каби ўрта асрлар руҳида эди. Уларнинг аксариятини XV—XVII асрларда хонлар ва бошиқа кишилар қурдиришган. Мадрасага раҳбарлик қилувчи мударрис айни пайтда юқори босқич талабаларига дарс берар, қўйи босқичларни эса унинг ёрдамчилари ўқитар эди. Ўқув дастурлари ва режалари XII—XIII асрларда ишлаб чиқилган, дарсликлар IX—X асрлардаги мусулмон оламнинг билим доирасини акс эттирарди.

Илоҳиёт ва ҳуқуқ фанлари VIII—IX асрлардаги билимларга асосланган ҳолда таълим берарди. Талабалар хоҳишларига қараб қўшимча равишда айрим форс шоирларининг ижоди ва шарқ табобати билан танишиш имконига эга бўлишган. Арифметика ва математика, алгебра ва геометрия бўйича бошланғич билим ҳам ўқув режасидан ташқари олинган.

Мадраса талабалари уч босқичда ўқишган. Босқичларнинг биридан иккинчисига ўтиш учун имтиҳон олинмаган, балки маълум дарсликлар ўзлаштириб бўлинган, бошқаларига ўтилаверган. Таълим муддати талабанинг қобилиятига боғлиқ эди, кимдир мадрасани тезроқ, бошқалар кечроқ битирарди. Айримлар битта босқичда 8—10 йиллар ўқир, мадрасада жамн 20 йилдан зиёд вақтини ўтказарди. Мадрасани одатда талабаларнинг фақат 20 фоизигина битириб чиқарди, холос. Баъзи талабалар билим олишни давом эттириш учун Бухоро, Қўқон ёки Туркия ва Мисрга йўл оларди. Бошқалар эса юксак лавозимларни эгаллаб, қози, муфтий, аълам бўлишарди.

Эски маориф тизими Октябрь инқилобига қадар сақланиб қолди. Туркистонда 1913 йилда 7665 та мактаб ва мадраса бор эди.

Мустамлакачилар очган рус-тузем мактаблариде 1887 йили бор йўғи 245 нафар маҳаллий бола ўқиди, холос. Кейин рус тузем мактаблари кўпайди. Уларда

дастлабки икки соат рус тилида; кейинги икки соат эса маҳаллий тилда олиб борилад ва домла диний таълимдан дарс берарди.

Рус эъёлиларининг таъсири остида Сатторхон Абдулғаффоров каби жамоат арбобларининг дунёқараши шаклланди. Туркистон бўйича Чимкентда биринчи рус-тузем мактаби ва Қўқонда шаҳар билан юрти очилгани шу кишининг номи билан боғлиқ. У ўзбек тилида «Туркистон вилоятининг газети» чиқишида таржимонлик қилди, аynи пайтда Туркистон ўқитувчилар семинариясида ишлаб турди. 1876 йили Петербургда бўлиб ўтган шарқшуносларнинг III Халқаро анжуманида қатнашиб, маъруза қилди.

1911 йилга келиб бундай мактаблар сони 105 тага етди.

XIX аср охирига келиб маҳаллий маърифатпарварлар жаҳолатга қарши бош кўтариб чиқдилар ва мактабни ислоҳ қилишни таклиф қилдилар. Маҳаллий эъёлилар мусулмонча йўналишни сақлаб қолган ҳолда янги овропоча педагогикага асосланган янги усул мактабларини яратиш ғоясини олдинга сурди. Бу ҳаракатнинг ташаббускорлари Қрим, Кавказ, Волгабўйи ва Урал татарлари, уларни Туркистонда қўллаб-қувватловчилар эса жадидлар бўлди.

Таълим муддати 5—6 йиллик янги усул мактаблари Тошкент, Андижон, Қўқон ва Самарқандда пайдо бўлди. Уларнинг сони 1908 йили бор-йўғи 35 та эди, 1917 йилга келиб эса бутун Туркистон ўлкаси бўйича 92 тага етди. Руҳонийлар ва чор маъмурияти янги усул мактабларига қарши эдилар.

Адабиёт ва мусиқа, меъморий ва тасвирий санъат

Мустамлакачилик даврининг дастлабки босқичида (1906—1907 йиллар воқеаларига қадар) адабиётда диний йўналиш устун бўлиб, унга Ҳазиний бошчилигидаги шоирлар гуруҳи раҳбарлик қиларди. Улар диний мавзуларни қаламга олиб, қиёмат қойим даҳшатлари, гуноҳкорларнинг дўзахдаги азоблари ва ҳоказолар тўғрисида ёзишарди.

Шоирларининг бошқа гуруҳи ўзбек адабиётининг Лутфий ва Навоий каби буюк намояндалари анъаналарини давом эттирди, бироқ ўз ижодида янгича мазмунни жо қилди. Бу йўналишнинг бошида Муқимий, Фурқат, Завқий, Акмалхон тўра, Асирий, Муҳаййир, Комил, Юсуф Сарёмий ва Муҳйи сингари шоирлар турншар-

ди. Улар адабиётга халқ руҳини, халқнинг донишмандлигию ҳур ҳаёт ҳақидаги гўзал орзусини олиб киришди. Тўғри, бу гуруҳ аҳолининг кичик аммо, энг илғор қисми руҳиятини акс эттирарди.

Муқимий — лирик шоир Муҳаммад Аминхўжа Мирзахўжа ўғлининг тахаллусидир. У 1851 йили Қўқон шаҳрида, ўта қашшоқ нонвой оиласида туғилди. Лекин яхши маълумот олишга — Қўқон, Бухоро ва Тошкент медресаларида ўқишга муваффақ бўлди. 1903 йили Қўқонда вафот этди.

Муқимий қашшоқ деҳқонлар ва шаҳар камбағаллари ҳақида ёзди. Унинг бутун ижоди халқчиллик руҳи билан сугорилган. «Янги бой», «Тўй», «Чойфуруш» каби шеърларида у ўлкада янги пайдо бўлаётган мустамлакачи маъмурларнинг кирдикорларини қаламга олди.

Фурқат (1858—1909) асарларида тугилиб келаётган янги буржуазиянинг мафкураси акс этади. У қўқонлик майда савдогарлар муҳитидан чиққан бўлиб, бир вақтлари ўзи ҳам савдо билан шуғулланган. Фурқат асарларининг бош мавзуи маорифга даъватдан иборатдир. Унинг кўзига Тошкентдаги рус гимназиясини илм-фан эҳромн бўлиб кўринади. Фурқат рус санъати, рус мушқасини тарғиб қилди. У маҳаллий аҳолини рус ва Оврупо маданияти, маорифини ўрганишга чақирди. Суворовни буюк саркарда сифатида улуғлайди. Халқни зулмдан, ўтмиш зулматидан нима қутқаради, деган саволга Фурқат «Халқнинг ўзи, унинг темир йродаси, маорифга интилиши қутқаради», деб жавоб берди.

Аҳмад Дониш (1827—1897) машҳур тожик маърифатпарвари, шоири ва олим эди. Бухоро амирлари уни Россияга уч марта элчилар сафига қўшиб юборишган.

Аҳмад Донишнинг шогирдлари ва замондошларидан бири Садриддин Айний (1878—1954) эди. У тожик маърифатпарварларининг кенжа авлодига бошчилик қилди.

Қозоқ маърифатпарвар шоири Абай ва ўзбек тараққийпарвар шоири Аваз Ўтар ўғли (1884—1919) ижтимоий тараққиёт учун курашишди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистоннинг маданий ҳаёти тарихида муҳим воқеалар рўй берди. Илк марта китоб босиш пайдо бўлди. Дастлабки босмахона 1868 йили Тошкентда очилди. Унда чоп қилинган биринчи китоб Н. А. Северцевнинг «Чув ва Норин чўқиларидаги тоғли мамлакат (Қирғизистон) ҳақида хотиралар» асари бўлди. 1870 йили бошқа босмахона очилди, унда ўлкада вақтли матбуотни бошлаб берган

биринчи расмий рўзнома «Туркестанские ведомости» босилди. Унинг иловалари ўзбек ва қozoқ тилларида чоп этиларди. 1883 йили бу иловалар бирлашиб, «Туркистон вилоятининг газети» номи остидаги мустақил нашрга айланди.

XIX аср охирида А. С. Пушкин, И. А. Кривов, М. Ю. Лермонтов, Н. В. Гоголь, Л. Н. Толстойларнинг айрим асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. 1889 йили «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида А. С. Пушкин туғилган куннинг 100 йиллигига бағишланган мақола чоп этилди.

Шу даврнинг ўзида Тошкент, Хива, Самарқанд, Қўқон ва бошқа шаҳарларда тошбосмалар очилди.

1880 йили Хоразмда Навоийнинг «Хамса»си (биринчи достони «Ҳайрат-ул аброр»), «Девони Мунис» ва «Девони Рожий» босилди. 1883 йили Тошкентда тошбосма усулида биринчи китоб — Сўфи Оллоёрнинг «Сабот-ул-ожизин» чоп этилди. Диний китоблар билан бирга Навоий, Фузулий, Машраб асарлари, хилма-хил баёзлар, Муқимий, Фурқат, Аваз Утар ўғли, Завқий ва бошқа тараққийзарвар шоирларнинг шеърлари ҳам нашр қилинди.

Бу тадбирлар халқ оммасини маърифатли қилишда муҳим аҳамият касб этди. Маҳаллий ўзбек-тожик аҳолиси орасида ўқувчилар доираси кенгайди, маҳаллий миллатлар тилида рўзнома ва ойномалар нашр қилиш ҳамда тарқатишга имконият яратилди.

1874 йили Туркистон халқ кутубхонаси (ҳозир А. Навоий номидаги Давлат халқ кутубхонаси) очилди, у ўлкада кутубхоначиликни жонлантирди. Фидойи рус зиёлилари туфайли кутубхона ўта қимматли асарлар ва китобларга тўлиб бораверди. Ана шулардан бири 520 жилдда рус тилида яратилган «Умуман Ўрта Осиёга ва айниқса Туркистон ўлкасига тегишли бўлган асарлар ва мақолаларнинг Туркистон тўплами» ажойиб манбалардан биридир. Бу тўпламни тузишни Петербургда таниқли рус библиографи В. И. Межов бошлаган эди. Тўплам ойнома мақолалари ва ҳатто бутун бошли китоблардан иборат. Унда нафақат Туркистон, балки унга ёндош Шарқ мамлакатлари тўғрисида қимматли маълумотлар бор. Ҳозирги кунда ҳам у кутубхонанинг энг қимматли хазинаси ҳисобланади.

1905—1907 йилларда жаҳид адабиёти вужудга келди.

Жаҳид адабиёти билан бир қаторда халқ шеърляти, халқ қўшиқлари ҳам ривожланди. Айниқса Ҳамза Ҳа-

кимзода Ниёзийнинг қўшиқлари ва ижоди халққа яқин эди. У асли жадидлардан чиққан эди, 1916 йили қўзғолончиларни курашга илҳомлантирди. Шеъриятда у Муқимийнинг халқчиллик ғояларини давом эттирди.

Ажойиб халқ дostonлари мустамлакачилик даврида сақланиб қолди ва бизнинг кунларгача етиб келди, «Гўрўғли», «Алпомиш» каби кўп сонли қаҳрамонлик дostonлари шулар жумласидандир. Дostonларни бахшилар куйлашар, қўшиқларни ҳофизлар машшоқлар жўрлигида ижро этишарди. Мумтоз мусиқа бўлган мақом шу даврда унутилди.

Бир неча асрлик танаффусдан кейин илм-фан қайта тикланди ва ривожлана бошлади. XIX асрнинг иккинчи ярмида рус олимларининг кичик бир гуруҳи ва маҳаллий зиёлиларнинг ундан ҳам кичик бўлган гуруҳи билим тарқатиш билан шуғулланади. Тошкентда махсус ўқув юртлари ва кимё лабораторияси очилди, астрономия муассасаси, расадхона, музей ва кутубхоналар қурилди.

Ўзбекистон фанининг ҳозирги ривожда жиддий жуғрофий, геологик, метеорологик тадқиқотлар ўтказган, Туркистоннинг ҳайвонот ва наботот олами, халқларининг тарихи, турмуши, урф-одати ва тилини ўрганган рус олимларининг катта ҳиссаси бор. П. Т. Семёнов-Тяншанский Тиёншон тоғларини ва Иссиқкўл атрофини тадқиқ этган, Туркистон ўлкасининг жуғрофий тадқиқотларига асос солган. Эр-хотин олимлар Л. П. ва О. А. Федченколар физик география, геология, антропология ва этнография ривожига ҳисса қўшишди. Улар Илпорти тизмасини, кейинчалик уларнинг номи билан аталган Помирдаги улкан музликни ўрганишди. Геолог ва географ И. В. Мушкетов Туркистоннинг геологик тузилиши тўғрисида илмий концепцияни илгари сурди ва «Физик география» асарида ёзди. А. П. Северцов, Г. Д. Романовский, В. Л. Комаров, В. И. Липский, В. Ф. Ошанин, А. И. Краснов ва бошқа кўплаб олимлар Туркистонда илм-фани ривожлантириш, ер қаърини, ҳайвонот ва наботот олами ўрганишда катта ишлар қилишди. Академик В. В. Бартольд «Туркистон мўғул босқини даврида», «Туркистонни суғориш тарихига доир», «Улуғбек ва унинг даври» каби қатор асарлари билан Туркистон халқлари тарихини ўрганишга ҳисса қўшди. Н. И. Веселовский билан бирга у Самарқанд, Хива ва бошқа шаҳарларнинг кўҳна обидаларини ўрганиш зарурлигига эътибор берди. В. Л. Вяткин

билан биргаликда бир неча археологик тадқиқотларнинг натижаларини эълон қилди.

Шунингдек, илмий-тадқиқот экспедицияларининг ишига маҳаллий аҳоли ҳам жалб этиларди. Масалан, илмий тўғаракларда ишловчи самарқандлик Мирза Бухорий археологияга қадимги тангалар бой коллекциясини тўплаган, унинг бир қисми ҳатто Давлат Эрмитажи хазинасидан жой олган. Мусаввир ва хаттот Мирзабарот Муллақосим ўғли Самарқанд ва унинг атрофидаги қўплаб қадимий ёдгорликлардаги ёзувлардан нусхалар кўчирди. Улуғбек мадрасасининг тарихини чизди ва Абу Тоҳир Ҳожанинг «Самария» асарини форсийдан ўзбекчага таржима қилди. Самарқандлик Мирза Мулла Абдурахмон А. Л. Кунинг Искандаркўл экспедициясида қатнашиб, кундалигига асосан Фалғор ва Мастчоқ туманларида топилган қоя ва қабртош ёзувларига онд маълумотларни жамлаб борди. Тошкентлик Акромполвон Асқар ўғли шарқшунос профессор Н. И. Веселовскийга ҳамроҳлик ва ёрдамчилик қилди, ниҳоятда бой коллекция — 1500 дан зиёд танга тўплади. Бу хизмати учун у Рус археология жамиятининг кумуш медали билан тақдирланди. Туркистон қишлоқ хўжалик кўргазмасида Акромполвон намойиш қилган юқори навли ғўза, пилла, ипак хом ашёси ва тут намуналари эса энг яхши деб топилди. Бухоролик Муҳаммад Вафо кўҳна гиламлар, қўлёзмалар ва сопол идишларни тўплаган. Хўжандлик Мулла Сангин минерал изловчи эди, қўрғошин ва феруза конларини топиб берган.

Шу даврда ўзига хос меъморчилик юзага келди. Мустамлакачилик давридаги маҳаллий меъморчиликда иккита йўналиш кўзга ташланади. Булардан бири эски анъанавий унсурлар сақланиб қолган диний иншоотлар қурилишида акс этса, иккинчиси ҳаётдаги ўзгаришлар ва эҳтиёжларга боғлиқ ҳолда, айниқса тураржой қурилишидаги замонавийлик яққол кўринади.

Безак ишларида ёмон сифатли кошнлар, ёғоч ўймакорлиги ва қуббаланган темирдан фойдаланилган. Бунга Самарқанддаги Ҳазрати Хизр масжиди, Қўқон, Наманган, Тошкент ва бошқа жойлардаги айрим бинолар мисол бўла олади. Хивада эски анъаналар узоқ сақланиб қолди. Кейинроқ қурилган кичик масжидларда жимжимадор ойнали деразалар, ойнали эшиклар, темир панжаралар ва тунукадан ишланган ярим ой шаклларида фойдалана бошланди. Мойбўёқда гул солиш, ганч ўймакорлиги расм бўлди.

Бадавлат хонадонларда деворга гул солиш бошланди, токчалар кўпайди, гоҳо устига тилла суви югуртирилган ганчкор арақилар қўшилди. Кейинроқ кўзгу устига ганчдан нафис нақшлар тушириш, нақшли кошнлар пайдо бўлди. Табиат манзаралари, уй, дарахт, дарё, кўприк, кема, темирйўл ва ҳоказоларни тасвирлашга ўтиш кузатилди. Хоразмда ёғоч ўймакорлиги билан безатилган айвон устунлари ва эшиклари сақланиб қолган. Ўймакор эшикларни Бухоро, Қўқон, Тошкент ва бошқа шаҳарларда ҳам кўриш мумкин эди.

Меъморчиликда маҳаллий ва оврупоча усуллар уйғунлашиб кетди. Масалан, шарқ усулида қурилган биноларда кошн қопланган печкалар, йирик деразалар, ёғоч поллар пайдо бўлди ва аксинча, Оврупоча иншоотларнинг ташқи томони шарқона усулда қурила бошланди.

Камбағаллар ва деҳқонларнинг уйлари аввалгидек лой томли, сандал билан иситиладиган бўлиб қолаверди.

Туркистонда ноёб санъат асарларини ярата олувчи моҳир меъморлар сақланиб қолган эди. Бухорода Ситоран Моҳа Хоса саройини қурган меъморлар Уста Ширин Муродов, Уста Абдусалом, Уста Ҳожи Қурбон ва бошқалар ишлашарди. Самарқандлик Уста Абдуқодир кошн тайёрлаш ҳунарини биларди. Хивада Қурбонниёз Ҳевоқий Ёсломҳожи минорасини ва мадрасасини қурди.

Бадний ҳунармандчилик ва маиший санъат ривожланишида давом этди. Тўғри, фабрика-запод саноатининг рақобати оқибатида буюмлар миқдори камайган эди. Уларнинг бадний беаги ва шакли ўзгариб атрофдаги турмушни акс эттира бошлади.

Уста кулоллар кенг омма учун оддий ва арзон идишлар тайёрлашарди. Товоқ (лаган), пиёла, кўза, шамдон каби буюмлар жуда кенг тарқалган эди. Идишлар қаерда тайёрланганига қараб ўзаро ранглари ва нақшларига кўра фарқланарди.

Мисдан ишланган обдаста, тоғорача, чойнак, лаган ва бошқа буюмлар кўпинча тайёрланган жойига боғлиқ ҳолда бирон ўсимлик ёки геометрик тасвирда ўйма нақшлар билан безатилар, рангли сирли бўёқ ва лок бўёқ билан қопланар, феруза ва бошқа ярим қимматбаҳо тошлар қадалар эди. Бу хил ишлаб чиқаришнинг асосий марказлари Бухоро, Қарши, Шаҳрисабз, Қўқон ва бошқа шаҳарлар эди.

Заргарлар олтин ва кумушдан ниҳоятда хилма-хил ва ажойиб безаклар: маржон, узук, билагузук, сирга, тиллақош, камар, юган ва ҳоказолар тайёрлашарди. Амир, хон ва бойлар учун ишланадиган қутича, қадаҳ, графин ва бошқалар оврупоча усулда сирланарди. Қўқонлик заргарлар қора кумушни қўллашар, бухороликлар ўз санъатларини юксак даражага олиб чиқишганди.

Моҳир тўқимачилар газламанинг алоҳида ўзига хос гуллари ва ранглари бўлган алоҳида турларини ишлаб чиқишди.

Тошбосма хаттотликни сиқиб чиқарди ва китоб миниатюраси санъати унутилди.

Шундай қилиб, мустамлакачилик даврида Туркистон халқлари маданиятида катта ўзгаришлар юз берди.

4-мавзу. XIX АСР ОХИРИДА МИЛЛИЙ-ОЗОДЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ЮКСАЛИШИ ВА МАРКСИЗМ-ЛЕНИНИЗМ ҒОЯЛАРИНИНГ ТАРҚАЛИШИ

Фарғона вилоятида халқ қўзғолонлари

Бухоро хонлигининг Россия империяси тобелигига ўтиши, Худоёрхоннинг чор ҳукумати йўруғидан чиқмоқчи бўлгани ва шафқатсизлик билан солиқ йиғилиши унга қарши фитна уюштирилишига ва халқ оммаси қўзғолонига сабаб бўлди. 1871—1872 йиллари ҳокимият учун бошланган кураш 1874—1876 йилларга келиб кенг кўламдаги халқ ҳаракатига айланиб кетди ва тарихда Пўлатхон қўзғолони деган ном олди. Қўзғолонга Марғилон уезидан чиққан қирғиз Исҳоқ Мулла Ҳасан ўғли бошчилик қилиб, ўзига Худоёрхоннинг Самарқандга қувғин қилинган қариндоши Пўлатбекнинг номини олди. Қўзғолончиларга қипчоқларнинг камбағал қатламлари ва маҳаллий аҳоли қўшилди. Уларни Худоёрхоннинг қариндошлари қўллаб-қувватлашди. Худоёрхоннинг рус подшосидан ёрдам сўраб мурожаат қилиши унга ва яқин кишиларига нисбатан нафрат уйғотди. Ғазавот эълон қилинди.

1875 йили хон рус элчилари паноҳида Тошкентга қочганидан кейин унинг ўғли Насриддинбек хон қилиб кўтарилди. Қауфман бу қўзғолонни шунчаки ҳукмдор алмашинуви деб қабул қилган бўлиши мумкин, бироқ халқ оммаси мустақиллик учун курашга отланган эди. Қауфман Насриддинни хон деб тан олиб, у билан сулҳ битим тузгандан кейин қўқонликларнинг лашкарлари рус ҳукумати чегараларига ҳужум қилишда давом эта-

верди. Улар Оҳангарон водийсига кириб бориб, Тошкентга яқинлашиб қолишди, Хўжандга таҳдид сола бошлашди.

Тошкентдан жўнатилган рус отряди Маҳрам қалъаси ёнида қўқонликларни мағлубиятга учратди, Кауфман эса хонга сулҳнинг оғирроқ шартларини таклиф этди. 1875 йил 29 август куни Кауфман Қўқонга ғолиб сифатида кириб келганида шаҳар боёнлари ундан қўқонликларни авф этишни сўради. Кауфман 22 сентябрда имзолаган шартномага кўра, Қўқон хони ўзини Россияга тобе деб билди.

Қўқон хонлиги таслим бўлгани ҳақида янги хабар Андижон шаҳрида қўзғолон кўтарилишга олиб келди, унга Пўлатхон номини олган ўша Исҳоқ Мулла Ҳасан ўғли раҳбарлик қиларди. 1875 йили қўзғолончилар Қўқонни эгаллашди. Насриддин ҳам Худоёрхон каби чор ҳукуматидан паноҳ излаб Хўжандга қочди. Шу орада қўзғолончилар Марғилонни эгаллашди. Қипчоқлар Наманган уездига бостириб киришган эди. Скобелев томонидан енгилишди.

Халқ газабининг ортиб бораётганидан қўрққан бойлар ва ҳукмронлар табақа оммага хиёнат қилиб, чор отрядларига ёрдам бера бошлади. 1876 йил январида Скобелев юборган отряд Учқўрғонни эгаллади. Пўлатхон тутиб олиниб қатл этилди. Қўзғолоннинг бошқа таниқли қатнашчилари бошига ҳам шу кун тушди.

Пўлатхон қўзғолони халқ оммасининг ўз мустақиллиги учун курашида сўнгги босқич бўлди. У ўз хусусиятлари ва мақсадларига кўра мураккаб эди, феодаллар ҳокимият учун курашларида ундан фойдаланишга уринишди. Бироқ у изсиз йўқолиб кетмади.

Фарғона вилояти, собиқ Қўқон хонлиги ҳудудининг гоҳ у, гоҳ бу ерида халқ ғалаёнлари бўлиб турди. Бу ҳаракатларга кўпинча сохта хонлар бошчилик қилар, чор ҳукумати қўлига 50 та шундай хон тушган эди.

1885 йил ёзида Фарғона шаҳрида янги халқ ҳаракати кўтарилди. У «халоскор» Маҳдий пайдо бўлгани ҳақида миш-мишлар тарқалганидан кейин вужудга келди. Сохта шахслар пайдо бўла бошлади, Наманганда июль ойида бир одам пайдо бўлиб, ўзини собиқ Қўқон хонининг ўғли деб таништирди.

1885 йил август ойида Андижон, Ўш ва Марғилон уездларида қўзғолончи гуруҳлар бўлиб бошқарувчиларига ҳужум қила бошлашди.

Ҳаракат кучайишига қараб раҳбар — гоҳ Қўқонда, гоҳ Андижонда яшовчи Дарвешхон тўра пайдо бўлди.

Дарвешхон ўз олдига чоризмга қарши умумхалқ ҳаракатини кўтариш ва қўзғолончиларнинг тарқоқ гуруҳларини бирлаштиришни мақсад қилиб қўйганди. Исёнчиларни уюштиришда унга Мўминбий ёрдам берди.

Чор ҳукумати бунга жавобан жазо экспедицияси ташкил этиб, рус пиеда командаларини арава ҳамда отларда жўнатди. Тўқнашувда қўзғолончилар сафи тарқаб кетди, уч киши ўлдирилди, бештаси оғир жароҳатланди, етти нафари асирга олинди. Қолганлар, жумладан Дарвешхон ҳам яширинишга муваффақ бўлди. Мўминбий эса тутиб олиниб, қатл этилди. Шундан сўнг қишлоқма-қишлоқ ҳибсга олиш бошланди. Асосан уй-жойсиз кишилар, яъни аҳолининг энг қашшоқ қатлами қамоққа олинарди.

Дарвешхон ҳаракати бостирилганидан сўнг янги-янги ғалаёнлар бир-бирига уланиб кетаверди.

1891 йил августида рус амалдорларига ҳужум қилиш яна бошланди. Марғилон билан Наманган ораларида 30 кишига яқин бир гуруҳ ер ўлчовчи амалдорга ҳужум қилди. 1892 йили Қўқон уездидан чиққан Собирхон кўп сонли гуруҳ тўплаб, ғазовот эълон қилди. 1893 йили Андижон уездига, бўлим ҳукмдорини сайлаш вақтида Қўқон бўлимида ғалаёнлар бўлиб ўтди. Шундан сўнг Қўқонқишлоққа маълум муддатга пиедалар ротаси келтириб қўйилди.

1892 йилдаги Тошкент қўзғолони

Шаҳарда оммавий озодлик ҳаракати бошланишига вабо тарқалиши сабаб бўлди. Бу даврда вабо қўзғолонлари бутун чор Россияси учун деярли одатий ҳолга айланган.

Қўзғолоннинг асл сабаблари эса аҳолининг чор муштамлақачилари сиёсатидан норозилигида эди. Оврупо Россиясидан мол келтиришнинг кўпайиши маҳаллий ҳунармандларнинг арзонбаҳо буюмларини бозордан сиқиб чиқарди. Ҳунармандчиликнинг ўзи яна шу бонсдан машаққатли бўлиб қолдики, 1874 йилдан генерал-губернатор Кауфман закотни бекор қилиб, ўрнига ҳунармандчилик солиғини жорий этди: савдогарлар савдо қилиш ҳуқуқи учун, ҳунармандлар эса ўз касблари билан шуғулланиш ҳуқуқи учун ҳақ тўлайдиган бўлишди. 1887 йили Тошкентда ҳар бир уйдан олинувчи солиқ миқдорини аниқлаш мақсадида аҳолини рўйхатга олиш ўтказилди. Оқибатда аҳоли рўйхатдан ўтишдан қочиб, уйлар ва ҳатто бутун бошли кўчаларни яшира бошла-

ди, чунки аксари ҳолларда «уй эгаси» хароб кулбага эга бўлиб, ўзи мардикорчилик билан кун кўрарди. Шу сабабли шаҳарда кўтарилган савдогарлар ва ҳунармандлар қўзғолонига мардикорлар ҳам қўшилишди.

1892 йили Афғонистонда вабо пайдо бўлди, 1 июндаёқ Жиззахда ва Самарқанд вилоятида унинг дастлабки белгилари кўринди. 7 июнда Тошкентда вабо билан оғриган дастлабки беморлар қайд этилди. Шаҳар маъмурияти 12 та эски қабристонни ёпиб, вабодан ўлганларни алоҳида қабристонларга кўмишни таклиф этди. Бироқ ваъда қилинган тўртта қабристон ўрнига фақат биттаси очилди, у ҳам шаҳардан олисда эди. Бу эса дафн маросимини оғирлаштирди. Қолаверса, шифокорлар мусулмон уйларининг хотин-қизлар яшайдиган ичкари қисмига кира бошлашди. Ҳокимият касаллик тарқалмаслиги учун шаҳардан чиқишни таъқиқлаб қўйди, бу билан эса пахтазорда ишловчи мардикорлар иш жойига боролмай қолишди.

Бу тадбирлар порахўрликка, бадавлат одамларнинг маъмуриятни сотиб олишига, камбағаллар эса вабога учраганларни яшира бошлашига олиб келди. Шаҳарда шифокорлар беморларни заҳарлагани тўғрисидаги мишмишлар тарқала бошлади.

Сирдарё вилоятининг губернатори Гродеков Эски шаҳар бошлиғи катта оқсоқол Иноғомхўжани лавозимидан четлаштирганидан сўнг вазият янада кескинлашди. Унинг қариндошлари Эски шаҳар аҳолисини янги оқсоқолга қарши чиқишга гижгижлай бошлашди.

20 июнь кунн Эски шаҳар аҳолиси ҳукуматга талабнома лойиҳасини муҳокама қилиш учун масжидларга йиғила бошлади. Депутатлар сайланиб, имзолар тўпланди. 23 июнда, Қурбон ҳайит байрами кунн шаҳар бошлиғи Путинцев шаҳарнинг жоме масжидига келди ва аҳолига мурожаат қилиб, вабога қарши эмлашнинг фойдасини тушунтирди. Шундан кейин Тошкентнинг кекса қозиси Шарифхўжа сўз олиб, аҳолини рус амалдорларига ишонишга чақирди ва оқ подшо ҳақиға дуо қилди. Буларнинг бари халқни ғазаблантирди, албатта.

24 июнга ўтар кечаси янги оқсоқол Матёқуб вабодан ўлганлар маҳфий равишда дафн этилгани тўғрисида хуфя хабарини олди ва марҳумларнинг қариндошларини тўплаб, қабрларни очтирамиз, деб дўқ урди. Натижада Азизлар эшон бошчилигида оломон тўпланди, Матёқуб номига таҳдидлар янгради. Кўп ўтмай шаҳарнинг Шайхантоҳур даҳасидан Абдулқосим Хўжа

эшон ва бозор оқсоқоли Зиё Муҳаммад бошчилигидаги 500 кишилик гуруҳ келиб қўшилди.

Ўрда бозори яқинидаги Воронцов хиёбонида оқсоқол Матёқуб ва шаҳар бошлиғи Путинцев оломонга қарши чиқишганида улар устига тошлар ёғилди. Оқсоқол отини кўчага ташлаб яширинди. Путинцев эса оломонни тарқалиб кетишга кўндира бошлади. Уни тутиб олиб бошқарма ҳовлисига судраб киришди-да, оқсоқолни беришни ва оғир чора-тадбирлар бекор қилинишини талаб этишди. Қўзғолончилар бошқармани, кейин бориб Матёқубнинг уйини вайрон қилишди. Оломон аскарлар келаётганини эшитгандан кейингина тарқалиб кетди.

Жоме масжидида ғазабга тўла оломон Гродековни қуршаб олди. У эса аскарларига ўқ узишга буйруқ берди. Расмий маълумотларга кўра, ўнга яқин киши ҳалок бўлган, лекин аниғи номаълум, чунки қўзғолончилар ўлганлар ва ярадор бўлганларни ўзлари билан олиб кетишди. Анҳор соҳилида полиция билан тўқнашув пичоқбозликка бориб етди. Кейинги кунлари Анҳордан 80 та мурда тутиб олинди.

Қазак полки шаҳарда 30 июнга қадар турди.

Қўзғолондан сўнг барча оқсоқоллар ва қозилар лавозимидан четлаштирилди. Полковник Путинцев лавозими пасайтирилиб, уезд бошлиғи қилиб тайинланди. Унинг ўрнига полковник Тверитинов шаҳар бошлиғи бўлди. Бош оқсоқол ўрнига полиция пристави Седов қўйилди. Полициячилар руслар ва бошқа аҳоли пунктларидан келган маҳаллий кишилар билан алмаштирилма бошланди.

60 киши ҳарбий судга берилди. Ҳарбий-округ суди 8 кишини ўлим жазосига, 3 тасини сургунга, 17 тасини маҳбуслар ротасига ҳукм қилди. Кейинроқ ҳукм юмшатилади: ўлим жазоси бекор қилиниб, умрбод сургун ёки 15—20 йиллик қамоқ жазоси билан алмаштирилди.

Бу шаҳардаги биринчи қўзғолон эди. Қўзғолончиларнинг асосий шиори чор маъмуриятига ва шаҳар ҳокимиятидаги алмаштиришларга қарши норозиликдан иборат бўлди. Қўзғолончилар жабр-зулмнинг ҳақиқий айбдорлари ким эканлигини жуда яхши тушунишарди: бирон шифокор ё даволаш муассасасига ҳужум қилинмади.

Чор зolimларига қарши қаратилган қўзғолон айни пайтда сиёсий йўналишга эга эмасди ҳали: оқ пошшо ва генерал-губернаторнинг суратларига ҳеч ким тегинмади.

Қатнашчилар таркибининг ниҳоятда хилма-хиллиги эса шаҳар қўзғолонларига хос бўлган муштарак хусусиятдир. Улар маҳаллий ҳунармандлар, ишчилар, майда савдогарлар, аравакашлар, қишлоқдан келган мардикорлар ва ҳоказолардан иборат эди. Руҳонийларни истисно этганда ўзига тўқ қатламларнинг вакиллари қатнашмади. Раҳбарларидан бири — Биймуҳаммаднинг гувоҳлик беришича, қўзғолонда асосан «ялангоёқлар, ёшлар» қатнашган.

Андижон қўзғолони

90-йилларда Туркистонда рўй берган энг йирик халқ ҳаракати 1898 йилги Андижон қўзғолонидир. У Андижонда бошланган бўлса-да, Ўш ва Наманганни ҳам қамраб олди. Бинобарин, уни Фарғона қўзғолони деб атаган тўғрироқ бўлади.

Қўзғолоннинг сабаби чоризмнинг пахтачиликни ривожлантиришдаги ваҳшиёна сиёсатида эди. Шарқий Фарғона энг йирик пахтакор вилоят ҳисобланар, зотан, Туркистондаги жами пахтазорнинг салкам учдан бир қисми Фарғонага тўғри келарди. Халқ оммасининг мустамлакачилар ва бойлар томонидан эзилиши, судхўрликнинг авж олиши ва ҳоказолар қарздорлар, чоракорлар, батракларни кўпайтириб юборди.

Қўзғолонга туртки бўлган нарсаси ер солиғининг 80-йиллар бошида жорий қилинган янги тартиби бўлди, унинг оқибатида солиқлар 2—3 мартага кўпайиб кетди. Маҳаллий солиқ йиғувчиларнинг очкўзлиги аҳволни янада оғирлаштирди. Аҳоли ҳатто дарё ювиб кетган ерлар учун ҳам солиқ тўлашга мажбур эди. Ҳарбий қўшинларнинг қишлоқларда маълум муддат туриши эса дард устига чипқон бўлар, ўзини боқолмаган аҳоли уларни боқиши шарт эди.

Андижон, Янги Марғилон ва Ўш атрофидаги кўчманчи чорвадор қирғизларнинг аҳволи ҳам танг эди, уларнинг ерлари келгинди русларга олиб берилди.

Қўзғолонга Мингтепа қишлоғида яшовчи эшон Муҳаммад Али халфа Собир Сўфи ўғли бошчилик қилди. Унинг отаси Муҳаммад Собир дукчи эди. Эшон бўлганидан кейин ҳам ўғли ота касбини ташламай, дук бешик ва ҳоказолар тайёрлашда давом этди, шу сабабли ҳам у Дукчи эшон деб аталарди. Мадали ёшлигида Даҳбедлик эшонга мурид тушиб, дуволкашлик қилган, кейин эса Султонхон тўранинг издоши сифатида эшон бўлди.

Мадали халққа анча аввал танилган. Қўзғолондан бир неча йил олдин у Мингтепанинг чанг-тўзонли йўли ёқасида йўловчилар жазирамада дам олишлари учун қайрағочлар ўтказган ва дарахтларни суғориш учун ҳар кун олисдан сув ташир эди. Қўзғолондан ўн бир йил бурун Маккага ҳаж қилди. Мадалининг ўзи ва шогирдлари тарқатган овозаларга кўра, пайғамбар қабри ёнида Аллоҳ таоло унинг кўнглига «Сен ўн йил мобайнида эшон бўласан», деган гапни солган эмиш ва гўё «Қатта қозонларда таом тайёрлаб халқни боққин ва 10 йилдан кейин ғазавот эълон қиласан» деб буюрган эмиш. Кейин ёрдам ваъда қилиб, «олтин чўмич» берибди. Мадали катта қозонларда таом тайёрлаб халқни боқа бошлади. Шогирдлари ва муридлари бу ишга жуда катта маблағ сарфлашар эди. Эшоннинг сўзлари у кўрсатган «мўъжизалар» билан ҳам тасдиқланарди.

Мадали нақшбандийлик тариқатига мансуб бўлиб, оқ либосда юрар, оқ дўппи киярди. Муридлари эса қўзғолонни тайёрлашда фаол қатнашиб, қишлоқмақшилоқ юришар, халқни ғазавотга чорлашар эди.

Чоризмга ва мустамлакачилнк қўллигига қарши халқ ҳаракатининг ғазавот, яъни ғайридинларга қарши муқаддас уруш шаклини тарихда кўп кўриш мумкин. Масалан, XIX аср ўрталарида Қавказда юз берган Шомил қўзғолони мана шундай йўналишда эди. Мадалининг асосий мақсадлари руслар ҳукмронлигидан қутулиш, чоризмни ағдариб ташлаш, Фарғонада ўз хонини тахтга ўтказиш эди. Хонликка номзод сифатида эшоннинг жияни 14 ёшли Абдулазиз мўлжалланди.

Мадали бошчилик қилган халқ ҳаракати жуда мураккаб эди. Эрксеварлик шнорлари ёнига халқ орасида ахлоқ-одоб бузилиб кетаётгани, вақфлар даромадидан айрилгани, Маккага ҳаж қилиш таъқиқлангани ва ҳоказолардан ташвишга тушган диндорларнинг шнорлари қўшилиб кетди.

Бироқ қўзғолонга уч-тўрт ой тайёргарлик кўрилганига қарамай, Андижон, Янги Марғилон ва Ўшда бараварига кўтарилиш режаси тўлиқ амалга ошмади. Маблағлар аввалдан тўпланган, кўнгиллилар рўйхати тузилган эди. Ҳукумат эса қўзғолон тайёрланаётганидан энг сўнгги лаҳзада хабар топиб қолди ва ҳеч бир чора кўришга улгура олмади.

1898 йил 17 май кун кечқурун Мингтепага қарашли Тожик қишлоғида «Ғазавот! Ғазавот!» деган ҳайқиреқлар янгради. Сўнгра яшил тўн кийиб оқ салла ўраган Дукчи эшон бошчилигидаги 200 отлиқ йўлга

чиқиб, икки қисмга бўлинди. Мулла Аҳмад раҳбарлигидаги алоҳида гуруҳ Марғилонга боровчи ҳукумат ва темирйўл телеграфининг симларини қирқди. Яъни, Марғилон, Қўқон ва Тошкент оралигидаги телеграф алоқаси узилди. Бу эса ҳарбий кучларни тўплаб қўзғолонни бостиришга ҳалақит берди.

Қўлбола милтиқ, кетмон, таёқ ва ҳоказолар билан қуролланган қўзғолончилар Андижондаги ҳарбий лагерни босиб олиб, винтовкалар билан қуролланишди. Йўл-йўлакай уларга маҳаллий аҳоли қўшилди. Андижонда қўзғолончилар сафи 2000 кишига етди, шунинг ярмига яқини отлиқ эди.

Гарнизон аскарлари аввалига эсанкираб қолиб, кейин ўт очишди. Рус гарнизонидан 11 киши ҳалок бўлди, 19 киши оғир ва бештаси енгил яраланди. Қўзғолончилар 30 га яқин винтовкани тортиб олишган бўлса ҳам ҳужум қайтарилди. Кейин шаҳарни рус қўшинлари ўраб олиб, қўзғолонни ҳарбий куч билан бостиришди.

1898 йилги Андижон қўзғолони қатнашчиларининг таркиби хилма-хил эди. Қишлоқ ва шаҳар камбағаллари кўпчиликини ташкил қилар, уларнинг ёнига собиқ юзбоши, понсод, додхоҳ каби айрим бадавлат кишилар, шунингдек майда савдогарларнинг бир қисми қўшилган эди. Руҳонийлар ташкилотчилиқ қилишди. Ҳибсга олинган жами қатнашчилар орасида мол-мулки бор камбағаллар 18 фоизни, мулки йўқлар 30, чорваси борлар 12 ва ери борлар 18 фоизни ташкил этди. Ҳунармандлар камчилиқ эди. Сибирга сургун қилинган 208 нафар қўзғолон қатнашчиларидан бор-йўғи уч нафаригина ҳунарманд экан. Кўпчилиқ мардикор эди.

Шундай қилиб, қўзғолонни ҳаракатга келтирган асосий куч кам ерли ва ерсиз деҳқонлар, мардикорлар ва шаҳар чеккасида яшовчи меҳнаткашлардан иборат бўлди.

Миллий таркиби ҳам хилма-хил эди. Сибирга сургун қилинган 208 қўзғолончининг 136 нафари қирғиз, 52 таси ўзбек, 13 таси уйғур, 4 таси турк ва 3 таси тожик эди.

1898 йилги Андижон қўзғолони миллий-озодлик характериға эга бўлди. У кураш мақсади аниқ англаб етилмаган, унга онги ёришмаган омма устидан ҳоким бўлган диний даъватлар қоришиб кетган феодаллар учун хос қўзғолон эди. Қўзғолончилар ўзларининг яхши Фарғона хони учун курашдилар. У халқпарвар «деҳқонлар подшоҳи» учун кураши билан ажралиб турувчи

Марказий Россиядаги деҳқон қўзғолонларига ўхшаб кетарди.

Бироқ халқ ҳаракати сифатида Андижон қўзғолони катта инқилобий аҳамиятга эга бўлди. 30-йилларда бутун Россияни қамраб олган умумий инқилобий жараён йўналишида кечди. Қўзғолон чоризмга зарба берди, унинг негизларини титратди. Умуман, у ижобий аҳамият касб этди: кураш жараёнида сиёсий тажриба тўплашга ёрдам берди, маълум даражада келгуси халқ ҳаракатларини тайёрлади.

Қўзғолон бостирилиши жараёнида 546 киши ҳибсга олинди. Дукчи эшон осиб ўлдирилди, 45 нафар яқин ёрдамчилари ҳам қатл этилди. Аҳолини қўрқитиш мақсадида дорга осилган жасадни кечгача олишга рухсат этилмади. Кейин улар яширинча дафн қилинди. Ҳукм этилганлардан айримларининг мол-мулки ўлдирилган рус аскарлари учун товон сифатида мусодара қилинди. Қўзғолончилар ўтган қишлоқларга нисбатан шафқатсиз чоралар кўрилди. Оқ пошшо Николай II нинг шахсий кўрсатмасига биноан Андижон йўналишида эни бир чақиримли йўлга тушган жамини қишлоқлар ер билан яксон қилинди ва бу жойга Россия жанубидан руслар кўчириб келинди.

Ҳукумат яна бир қатор тадбирлар кўриб, чор маъмуриятининг ҳуқуқларини кенгайтирди, амалдорлар сонини кўпайтирди, гарнизонларни кучайтирди. Бироқ шунга қарамай миллий-озодлик ҳаракати яна ҳам кучайди.

Ишчилар ҳаракатининг дастлабки қадамлари. Марксизм-ленинизм ғояларининг тарқалиши.

XIX асрнинг 80—90-йилларида маҳаллий ишчиларнинг илк ҳаракатлари кўзга ташланади. Бироқ ҳаракат шакллари ҳали етилмаганини кўрсатди. Бу даврда ишчилар пролетариатининг синфий вазифаларини яққол англаб етмаган эди. Ишчилар завод дўконларини вайрон қилишар, машиналарни бузишар, иш ташлашар, шикоят устига шикоят йўллашарди. 1885 йили Заврон-Қштут тошкўмир конидаги ўзбек ва қирғиз ишчилари кон бошқарувчиси ва иккита рус назоратчисини дўппослашди, кондаги асбобларни синдиришди ва бошқарувчи устидан ҳокимиятга арз қилиш учун Панжикентга йўл олишди. Бу ҳаракатга 80 га яқин киши қатнашганди, Панжикентда улардан учтаси ҳибсга олинди.

1898 йил февралда Қўқон яқинида 130 қурувчи иш

ташлади. Май ойида иш ташлаш такрорланди, маълум вақтдан кейин улар ишга тушибди, аммо иш учун нотўғри ҳисоб қилингани ҳақидаги жанжал судга оширилди. Шу йил июнида Самарқанд ишчилари нотўғри ҳисобга қарши норозилик билдиришди. Оренбург — Тошкент темирўли қурилиши ишчилари ҳам нотўғри ҳисобга қарши бош кўтаришди, бу ҳодиса ҳақида 1902 йил январь ойида ленинча «Искра» ҳам ёзиб чиқди. Шундай қилиб, XIX аср охирида ишчилар ҳаракати бирон режа, раҳбарлик ва ҳоказоларсиз равишда, ўз-ўзидан ва уюшмаган ҳолда рўй бериб турди.

Туркистондаги дастлабки социал-демократик ташкилотлар, аниқроғи тўғараклар XX аср бошларида вужудга келди. Бу эса бевосита сиёсий сургун тарихи билан боғлиқ. Чор ҳукумати Туркистонни сиёсий жиҳатдан «ишончсиз унсурлар»ни сургун қилиш жойига айлантирган эди. Дастлаб сургун қилинганлар орасида революционерлар бор эди. Туркистонда «Халқ эрки» жамияти аъзоларидан «Дунган луғати»нинг муаллифи Д. Л. Иванов, олмон муаллифи Хаврининг «Ислом» китоби, ўша даврда таъқиқланган Ренан асарлари ва бошқаларнинг таржимони И. И. Хомутов бор эди. Сургун қилинганлардан бири, таниқли революционер ва Карл Маркснинг дўсти, «Капитал»ни рус тилига биринчи бўлиб ўгирган Г. А. Лопатин Тошкентда яшаган. 1895 йили Қозонда ишчилар В. Д. Корнюшин, Феофанов, Филиппович ва А. Ф. Бахриевлар сургун қилинди. 1898 йили Закаспий вилоятига сургун қилинган С. Иванов ва М. Леоновлар «Ишчилар синфини озод қилиш учун курашнинг Петербург иттифоқи» аъзолари эди. Улар Туркистон ишчилари орасида марксистик гояларнинг дастлабки тарғиботчилари бўлишди ва марксистик тўғаракларни уюштиришга асос солинди.

1904 йили Самарқандга социал-демократлар: Петербургнинг талабалар тўғаракларидаги инқилобий фаолияти учун аввал Иркутскка сургун қилинган М. В. Морозов ҳамда социал-демократик тўғараклардаги актив фаолияти учун Тифлистан сургун қилинган Г. И. Шавдия билан Е. Д. Кукелевлар келишди.

Тошкентга сургун қилинмаган социал-демократлар ҳам келишган. Чунончи, 1903 йили Читадан ишчи Р. С. Баронов келди, 1904 йил охирида Тифлистан келган А. Г. Зурабов эса бир йил аввал РСДРП II съездида Батуми қўмитасидан делегат сифатида қатнашиб, большевиклар сафига қўшилган эди. 1904—1905 йилларда Тошкентга А. Г. Бахриев, М. В. Морозов, А. В. Ху-

даш, А. П. Гольберт, В. Т. Бакрадзе ва бошқалар келишди. 1905 йил бошларида Томскдан Технология илмгоҳининг III курс талабаси М. М. Бузанский келди. Улар илғор фикрли зиёвлар ва маҳаллий ишчилар орасида ленинча «Искра», «Вперёд», «Пролетарий» рўзномалари, варақалар, шунингдек, К. Маркс ва Ф. Энгельснинг «Манифест», «Капитал», «Олмонияда инқилоб ва аксининқилоб», «Англияда ишчилар синфининг аҳволи», «Анти-Дюринг» ва бошқа асарларини тарқатишар эди. Сирдарё вилояти ҳарбий губернаторининг рапортида (1903 й.) инқилобий тарғиботнинг таъсири «насоро аҳолининг ўзи билан чекланмай, маҳаллий аҳолига ҳам етиб бораяпти» деб хабар қилинади.

XX аср бошларида Туркистонда социал-демократик тўғараклар пайдо бўлди. Уларнинг асосчиси социал-демократ дурадгор В. Д. Корнюшин эди. Дастлабки тўғаракка у билан бирга сургун қилинган босмахона ишчилари Феофанов ва Бахирев аъзо бўлишди. 1902 йили улар яна бир неча кишини жалб эта олишди. Тўғарак ўта махфий ҳолатда ишлар, Марказий Россиянинг социал-демократик ташкилотлари билан алоқа боғланган эди. Кавказорти билан ҳам боғланишиб, у ердан махфий адабиёт, жумладан «Искра»ни олиб туришарди. 1902 йили ишчилар Н. И. Коппов билан Я. Е. Терентьев «Искра» ва экономизм позициясидаги «Рабочая мысль» нашрларини тарқатишда айбланиб, жавобгарликка тортилди. 1908 йили Хўжаид захира батальонининг оддий аскари В. В. Коломийцев Тошкентда гектография усулида кўпайтирилган «Л. Н. Толстойнинг аскар учун қўлланмаси» махфий брошюрасини ва «Рус социал-демократлари иттифоқининг наشري, 1901 йил» деган ёзуви бор тарғибот суратини топиб олди. 1903 йили Янги Марғилондаги кутубхона столида «Подшоҳ ва унинг министрлари Россияни қандай бошқаришяпти» номли гектографик брошюра топилди. 1904 йили Тошкентда социал-демократик партиянинг «РСДРП II съезди тўғрисида ахбороти» ва бошқа нашрлари тарқатилди.

Тошкентдаги социал-демократлардан бирининг уйи тинтув қилинганда «Заря» ойномасининг 2—3-сонлари топилди, унда Ленининг «Земствони қувғин қилувчилар ва либерализм аннибаллари» асари чоп этилган эди. Ленининг «Ташкилотларимиз ва вазифаларимиз ҳақида ўртоққа мактублар», «Ишчилар партиясининг аграр дастурини қайта кўриб чиқиш», «Кадетлар ғалабаси ва ишчилар партиясининг вазифалари»,

«РСДРПнинг Бирлаштирувчи съезди ҳақида маъруза», «Қишлоқдаги камбағалларга», «Қаторга қондалари ва қаторга ҳукми» сингари қатор брошюралари бутун Туркистон бўйлаб тарқалиб кетди.

Плехановнинг «Социализм ва сиёсий кураш», «Тарихга монистик қарашнинг ривожланиши тўғрисидаги масалага доир», «РСДРП II съезди тўғрисида ахборот (партия низоми ва III съезд қабул қилган муҳим резолюциялар илова этилади)» ва бошқа асарлари тарқалди.

Хўжандда лазарет фельдшери Лебедевнинг кутубхонасида махфий адабиётлар билан бир қаторда «Мотам марши», «Варшавянка», «Қаҳрамон қабри устида», «Марсельеза», «Интернационал» ва бошқа инқилобий шеърлару қўшиқларнинг матилари ҳам жуда кўп эди.

1906 йили Тошкентда талабаларни ҳибсга олиш чоғида улар хонасидан марксча-ленинча адабиёт топилди. Талаба Виталий Жолондза (бошқа номи Ҳаким)да 119 та махфий китоб ва брошюра борлиги аниқланди. Улар орасида «Тарих фалсафаси» номи остида яширилган К. Маркснинг «Коммунистик партия манифести», Ф. Энгельснинг «Утопиядан илмий назарияга» ва «Уй-жой масаласи», В. И. Лениннинг «Умумий сайлов ҳуқуқлари учун кураш» ва «Қишлоқ эҳтиёжлари» асарлари бор эди. Махфий адабиёт Михаил Веняминин, Г. Грушин ва бошқа талабалардан ҳам топилди.

Марксча-ленинча адабиёт социал-демократ ташкилотлар Черняево станциясида (Урастевск), Жиззах, Каттақўрғон, Чоржўй стацияларида очган китоб дўконлари орқали ҳам тарқаларди. «Самарқанд» рўзномаси орқали ўқувчилар К. Маркснинг «Луи Бонапартнинг ўн саккизинчи брюмери» ва «Фалсафа қашшоқлиги» номли китоблари нашр этилганидан хабардор қилинди. Большевиклардан М. В. Морозов ва В. Н. Биховскийлар «Марксизм асослари ҳақида», «Социал-демократик партия ва унинг дастури тўғрисида», К. Маркснинг «Капитал асари ҳақида» каби мавзулардаги маъруза, суҳбат ва рефератларида марксча-ленинча ғояларни ва адабиётни тарғиб этишди.

Хўжандда В. И. Лениннинг «Бирлашган съезддаги маъруза», «Ишчилар партиясининг аграр дастурини қайта кўриб чиқиш», «Думанинг тарқатилиши ва пролетариатнинг вазифалари» каби брошюралари тарқатилди.

М. В. Морозов ва А. Паренков «Самарқанд» рўзномасининг муҳаррияти ҳузурида очган махфий босмахонада РСДРП III ва IV съездларининг резолюция-

лари ва қарорлари алоҳида брошюра қилиб чоп этилди. Тинтув пайтида босмахонадан «РСДРП Бирлашган съездининг қарорлари ва резолюциялари» брошюрасидан 224 нусха, «РСДРП партияси дастурлари» брошюрасидан 170 нусха топилди. Социал-демократ Г. Н. Клименконинг уйидан жандармерия «РСДРП III съезди тўғрисидаги ахборот»ни ва унга илова қилинган партия низоми ва съезд қабул қилган энг муҳим резолюцияларни топиб олди.

Махфий адабиёт армияда ҳам тарқатиларди. Маргилондаги социал-демократик ташкилот Ольга Никифорованинг уйида ташкил этган махфий кутубхонада К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин ва марксизм-ленинизмнинг бошқа издошлари асарларининг 400 дан зиёд наشري сақланарди.

Темирйўл батальонидаги социал-демократик тўғарак раҳбари Василий Особо махфий адабиётни Тошкентдан олар ва тўғарак аъзолари орасида тарқатарди. Шу мақсадда у 10 кишилиқ рота қўмитаси тузиб, брошюраларни ўқиш учун ротани 10 гуруҳга бўлди.

Марксча-ленинча адабиётни тарқатишда рус ишчилари билан бирга маҳаллий ишчилар ҳам қатнашарди. Улар ўзлари ўқиб, бошқаларни ўқитишди. Большевикларнинг варақа ва прокламацияларини тарқатишда Қўқонда Фахриддин Шоев, Каттақўрғонда почтачи Дўст Устабоев иштирок этишди. Тошкентдаги темирйўл қурувчилар орасида Очил Бобожонов билан Султонхўжа Қосимхўжасев иш олиб боришди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий таъқиқланган рўзнома, ойнома ва бошқа адабиётларни яширинча ўқиб турарди. Маҳаллий миллат меҳнаткашларини К. Маркс ва Ф. Энгельс асарлари билан машҳур маърифатпарвар ва жамоат арбоби, «Коммунистик партия манифести»нинг ўзбек тилига илк таржимони Абдулла Авлоний ҳамда унинг маслакдоши Рафиқ Собиров таништиришарди. Улар русча прокламацияларни ўзлари ўзбекчага таржима қилиб махфий мусулмон босмахонасида босилар ва яна ўзлари маҳаллий аҳоли ўртасида яширинча тарқатишарди.

Социал-демократик тўғараклар Тошкентдаги темирйўл устахоналарида ҳам ташкил этилди: паровоз цехидаги тўғарак «Начало» ва вагон цехидаги тўғарак «Вперёд» деб аталди. Бу тўғаракларнинг аъзолари ишчилар Баталов, Литвишко, Романов, Дергай, Домин, Глазунов, Хворов

бўлса ҳам деҳқонлар оммаси анча фаоллашганидан, улар ўзини синф сифатида англаши ўса бошлаганидан далолат беради. Намоз бошчилигидаги халқ ҳаракати бунинг ёрқин далилидир.

Маҳаллий бойлар ва рус маъмурлари Намоз «ўғри»ни тутиш учун озмунча уринишмади. Оқ подшо маъмурити бу борада на ҳарбий куч, бой ва савдогарлар эса на ўз пулларини аяшди. Зарафшон водийсининг ва Бухоро амиригининг барча қишлоқларида оқ подшо айдоқчилари изғир эди.

«Самарқанд областида Намоз Пиримқулов тузган ўғрилар тўдаси устидан махсус иш» терговни бошланган эди. Мазкур иш Туркистон Ҳарбий Округ Судининг прокурори қўлида сақланиб, 14 жилдди (2060 саҳифа) ташкил этган. Самарқанд уезди иккинчи участка мировый судьяси қўлида Намоз ва унинг маслакдошлари устидан 63 суд иши юритилган. «Маҳаллий қишлоқ аҳли орасида Намоз катта обрў қозониб, деярли афсонавий шахсга айланди... Уни тутишда бизга қўмак берувчилар сони шу тўғрисида камайиб бормоқда»,— деб ёзган эди, Самарқанд уезд ҳокими ёрдамчиси ваҳима билан 1907 йил 10 январида.

Мустамлакачи оқ подшо маъмурлари ва маҳаллий ҳукмрон доираларни бунчалик даҳшатга солган, халқнинг эса меҳру-муҳаббатини қозонган Намоз «ўғри» аслида ким бўлган?

Намоз Пиримқул ўғли аслида Каттақўрғоннинг Эшон (баъзи манбаларда Утарчи) қишлоғидан бўлиб, тергов ҳужжатларига қараганда 1877 йили туғилган. Ота-онаси унинг чақалоқлигдаёқ вафот этиб, етти-саккиз ёшларгача амакисиникида яшайди. Сўнг қаровсиз дайди болалар билан бирикиб, Самарқанд, Тошкент шаҳарларига боради. Мустамлака зулми ва адолатсизликлар Намозда эзилаётган халқ учун ўч олиш ҳиссини туғенга келтирди. Ўз атрофига молу мулкидан ажраган йўқсиллардан тўплаб, амалдор, беклар ва бойларга қарши кураша бошлайди. 1905 йил 29 октябрида Намоз бир гуруҳ дўстлари билан қўлга тушади. 3 ноябрда терговчига берган жавобида, бундан олдин икки марта судлангани, биринчи гал бир ярим йил, иккинчи гал 6 ой қамоқда ётиб чиққанини, ҳеч гафт ўғриллик ва қароқчилик билан шуғуланмаганини айтади. Шуниси диққатга сазоворки, подшо маъмурлари маҳбустларни қаттиқ қийнаб, «Намоз отрядлари қароқчилардан иборат, у сизларни зўрлаб ўз атрофига тортган», деган фикрни маъқуллашиб олмоқчи бўлидилар. Сўроқ

қилинганлар эса бу тухматни рад этадилар ва ўз ихтиёрлари билан Намоз ҳаракатига қўшилганликларини айтадилар.

Намозни дастлаб Каттақўрғон турмасига, сўнг эса дўстлари билан бирга Самарқанд турмасига қамаб қўядилар. 1906 йилнинг 2 февралда Намоз ер остидан 42 қулоч узунликдаги ўзи ковланган лаҳм орқали 50—60 нафар дўстларини турмадан олиб қочишга муваффақ бўлади. Бу ишда Самарқанд аҳолиси уларга ёрдам беради. Самарқанд Округ суди прокурорининг Тошкент Суд палатаси прокурорига ёзган хатида эътироф этишича, ўша 2 февраль кечаси турма ташқарисида Холбек Хожаяёров, Тожиқул Имомқулов, Абдувоҳид Абдусодиқов сингарилар, ҳар қайсиси бир нечтадан эгарланган от билан кутиб туришган. Намоз ва унинг сафдошлари турмадан қочишгач, партизанлик ҳаракатларини янада кенгайтириб юбордилар. Энди отряд бошлиқлари Намоз маслагига яқин қамалган ёки подшо маъмурлари томонидан Сибирга сургун қилинган ва ўз юртларига қайтиб, зулмга қарши курашга бел боғлаган кишилар эди. Партизанчилик ҳаракатининг асосий тарқалган жойлари Самарқанд, Жиззах, Каттақўрғон уездлари ва Бухоро амирлиги мулклари — Хатирчи, Кятоб бекликлари эди. Намознинг ҳар бир сафдоши алоҳида отрядларга бош бўлиб, мустақил равишда Намоз номи билан ҳаракат қилар эдилар. Подшо амалдорларининг таъқибига учраган Намоз сафдошлари, арихив ҳужжатларидан аниқланишича, қуйидагилар эди: Шерниёз Худойназар, ўғли, 25 ёшли, Самарқанд уезд, Шаҳоб волости Қўшқўрғон қишлоғидан, Абдулқодир Хожа Атовуллахोजа ўғли, 30 ёшларда, Каттақўрғон уезд Мингарик қишлоғидан, Жавлонқул — Намознинг қайнотаси, Самарқанд уезди, Даҳбед волости Жар қишлоғидан, Эшбўра Йўлдош ўғли, Эсерген қозоқ йигити, Очилди Мулложон ўғли, Худойберди Ўташ ўғли, Қурбонбой Отаниёз ўғли, Қаршибой Султонбой ўғли, Шоҳамин Тўхтамиш ўғли 25 ёш, Авазқўр Оқмирза ўғли, 28 ёшли, Абдурасул Абдураҳим ўғли, Назар Суюндиқ ўғли, Қобил Тошпўлат ўғли — Каттақўрғонлик, Жуманбой, Холбой, Норбобо, Турсун Устаназаров, Карим Устаназаров, Қорабой, Довра (Довучин) ва бошқалар. Бухоро амири бош закотчисининг Россия императори сийёсий агентига ёзган (1905 йил 11 апрель) хатида Намоз отрядлари ичида 2 ёки 3 эркак кийинидаги аёллар ҳам бўлгани уқдирилади. Мазкур отрядлар «Ҳужум вақтида бойларнинг пулларини, мол-мулкларини, қарз

эвазига берган тилхатларини олиб кетар, босиб олган озик-овқатларини камбағалларга улашиб берар эдилар. Баъзан улар камбағалларга пул билан ҳам ёрдам берар эдилар. Маҳаллий деҳқонлар оиласи бу отрядларга катта мадад бериб турди.

Маҳаллий деҳқонлар уларни яшириб қўяр эдилар. Полиция, казак отрядлари қаёқдан келаётган ва қайси ерга бораётгани ҳақида уларга хабар бериб турар эдилар... Намоз Пиримқулов бошчилигидаги деҳқонлар отрядлари уч йил кураш олиб борди. Полиция ва казак отрядлари уни тутмоқчи бўлиб кўп уриндилар. Намознинг бошини олиб келган кишиларга катта пул мукофоти берилиши ваъда қилинди, лекин ҳеч ким Намозни тутиб бермади.

Намоз бошчилигидаги деҳқон ва камбағаллар ҳаракати ўз-ўзидан келиб чиқмади. Аввало, Самарқанд шаҳрида ва мазкур ҳаракат тарқалган Нурота, Қармана, Қарши, Китоб вилоятларидаги рус посёлкаларида кучли социал-демократик ташкилотлар бўлиб, улар ишчилар ҳаракатига раҳбарлик қилар эдилар. Деҳқон ва ҳунармандларнинг серҳосил ерларини бойлар ва рус мустамлака маъмурлари тортиб олиши натижасида қашшоқлик ва ёлланма ишчи кучи кўпайди. 1902 йили Зарафшон водийсини айланиб чиққан генерал А. П. Кауфман шундай ёзган эди. Бу ердаги рус аҳолисининг фаровонлиқда яшашини уларнинг катта-катта ер хўжаликлари тасдиқлайди. Улар деҳқончиликда ёлланувчи маҳаллий ишчи кучига муҳтождирлар. Рус посёлкаларида яшовчилар орасида ёлланувчилар йўқдир. 1915 йил ҳисобига кўра Самарқанд областида маҳаллий аҳоли жон бошига 0,85 гектар ҳосилдор ер тўғри келган бўлса, рус аҳолиси жон бошига — 1,77 гектар тўғри келган. Маҳаллий аҳолига қарашли ерларнинг аксари рус маъмурий доираларига хизмат қилувчи амалдор ва бойлар қўлида эди. Шунинг учун ҳам маъмурлар ва амалдорлар маҳаллий аҳоли норозилик фалаёнларининг олдини олиш мақсадида барча рус аҳолисини қуроллантирган эдилар. Масалан, 1906 йил Самарқанд областида 615 рус оиласи яшаган. Буларга 2881 милтиқ (2871—30 потрони билан) улашилган эди. Биринчи рус инқилоби арафасида ўзбек деҳқонларининг ерсизланиши ва қашшоқланиши янада кучайди.

Икки томонлама зулмдан, бир томондан подшо амалдорларининг мустамлакачилиги сиёсати, иккинчи томондан маҳаллий амалдор, сотқин бой ва савдогарлар талончилигидан норозилик кучайди. Деҳқонлардан

иборат майда «қароқчи» отрядларнинг пайдо бўлиши деҳқонлар ҳаракатининг ўзига хос шаклларида бири эди. Деҳқонлар оммавий равишда бош кўтариб чиқиш имкониятига эга бўлмагани учун бундай отрядлар пайдо бўларди.

Аммо, Намоз кўрсатган қаҳрамонликлар ўзбек халқининг колониал қуллик ва зулмга қарши курашининг тимсоли бўлиб қолди.

Машҳур рус тарихшуноси А. В. Пясковский Намоз ҳаракатини бой амалдорларга қарши халқнинг ҳақиқий партизанчилиқ ҳаракатидир, деб ҳисоблайди, Намоз фаолиятини эса, Молдаван халқининг асл фарзанди Г. И. Котовскийники билан таққослайди.

Г. И. Котовский ўз таржиман ҳолида қуйидагиларни ёзган эди: «1906 йили ва ундан кейинги йиллар... мени ишчи ва деҳқонларнинг ҳақ-ҳуқуқлари учун шиддатли ва букилмас, фаол қасоскор қилиб тарбиялади. Помешчик, фабрика эгалари, умуман бойлардан қонли ўч ола бошлайман, мулкларини ёндираман, бойликларини тортиб олиб, кейин уларни Бессарабия шаҳар, қишлоқларининг камбағалларига улашиб бераман». Котовский кейинчалик, гражданлар уруши йиллари афсонавий халқ қаҳрамонига айланди.

Ўзбек халқи ҳам ўша 1906—1907 инқилоби йиллари Намоз ҳақида афсоналар, шеърлар тўқиб, чуқур ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олди. Бу ҳолни ҳатто рус маъмурлари ҳам таъкидлаган эдилар. Каттақўрғон халқ шоири Нурмон Абдивой ўғли (1862—1939) Намознинг қаҳрамонликларидан илҳомланиб, 1906—1907 йиллари «Намоз» деган терма яратади ва йиғинларда куйлаб юради. Каттақўрғон ҳокими шоирни туттириб, турмага ҳукм қилади. Шоирни қамоқхонада ваҳшийларча калтаклайдилар. Калтак зарбидан оёқлари, бадани тулупдай шишади, зах хоналарда танасини жароҳат босади ва ситилиб оқади. Натижада унинг бел ва оёқлари чангак бўлиб қолади. Шу азобда Нурмон шоир турмада уч ярим йил ётади.

Шоир Намозни таърифлар экан бундай дейди:

Кеча-кундуз юргани дала-дашт бўлди,
Утгаз йиғитларга ўзи бош бўлди.
То ўлгунча Николай билан ғаш бўлди,
Намоздайни бир зур ўтди жаҳонда.

ЖАДИДЛАР (арабча «жадид» — «янги» дегани) ҳаракати Ўрта Осиё халқлари тарихида кам ўрганилган йўналишлардан бири ҳисобланади.

Уларнинг ислохот бўйича таъсири Бухоро, Хива ҳамда Туркистонда XX аср бошларидаёқ сезила бошлади. Озарбайжон, Татаристон, Афғонистон, Миср ва Туркиядаги воқеалар, шунингдек, русларнинг Ўрта Осиё халқлари ҳаётига аралашуви миллий эиёлиларга кучли таъсир кўрсатди. Ўрта Осиёнинг узоқ давом этаётган маданий ва ижтимоий инқирозини тўхтатиб қолди ва жамият тараққиётини янги йўналишга солиб юбориш мақсадида жадидлар маориф, тарихни ўрганиш, адабиёт, матбуот, дин, санъат соҳаларида бир қатор ислохот ўтказишни таклиф этишди. Улар ахлоқ-одоб, эътиқод, адлия, соғлиқни сақлаш соҳаларини қайта кўриб чиқиш ва мукаммаллаштириш, хотин-қизлар аҳолисини, ижтимоий-маданий турмушининг барча жабҳаларини яхшилаш ғояларини ўртага ташлашди.

Давлат сифатида мустақиллигини йўқотган ҳудудда ва чор ҳукуматининг қўл остида яшаб турган ислохотчилар ҳудудий бирлик энг муҳим масала эканини яхши тушунишар эди. Шу сабабли ҳам улар 1913—1916 йилларда ўзлари яшаб турган ҳудудни умумий бир ном билан аташга уриниб кўришди. Шу тариқа, Ўрта Осиёнинг бутун жанубий қисми Туркистон деб аталди, баъзан унга русларга қарам бўлган Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳам киритилар эди. Ислохотчилар ва маҳаллий аҳолининг катта қисми учун бирлик тушунчаси кўп жиҳатдан шу ҳудудда ўтмишда нималар бўлганини билишга уриниш билан тенг эди.

Жадидлар шу ҳудудда яшовчи аҳолининг ўзига хос ҳаёт тарзига чуқур қизиқиши Ўрта Осиё тарихини ўргатишни янгича тушуниш билангина чекланиб қолмай, адабиётга, шу жумладан, дарсликларга янгича қарашни ҳам қамраб олган эди. Жадидлар амалга оширган олтига ислохотдан энг биринчиси аҳолига, Ўрта Осиёнинг сиёсий ва маънавий ҳаётига жуда кучли таъсир кўрсатган маориф ислохоти бўлди. Бироқ жадидлар маҳаллий аҳолининг фикрини ва ўз ҳаётларини ўзгартириш учун авваламбор Туркистон тарихини ўргатишни замонавийлаштиришга уриниб кўришди.

1903—1914 йилларда улар бир қанча йилнома яратишди. Бу йилномаларда, жумладан, манғит ва қўнғирот сулоларининг Ўрта Осиё халқлари учун аҳамияти-

ни қайта кўриб чиқишга уриниб кўрилган эди (масалан, Мирза Абдулазим Сомий ва Муҳаммад Юсуф Баёний). Йилномалардан бирининг муаллифи ҳукумат маълумотномаси — Тошкентда 1870 йил бошидан нашр этилган «Туркистон вилоятининг газети» муҳаррири Мулла Олим Маҳмуд Ҳожи эди. 1908, 1909, 1910, 1914 ва 1915 йилларда ушбу нашр саҳифаларида унинг «Тарихи Туркистон» асари чоп этилди.

Янги тарихий асарлар яратиш ва мавжудларидан фойдаланиш йўлида жадидлар руҳонийларнинг жиддий тўқинчилигига дуч келишди. Самарқандлик ислохотчиларнинг раҳбарларидан бири Маҳмудхўжа Бехбудий мутаассибларнинг тарихни тасвирлаш бемаънилик ва фақат даҳрийларнинг иши деган даъволари ёлғонлигини кўрсатишга уриниб, Қуръони карим ҳам, Муҳаммад пайғамбаримиз ҳадислари ҳам тарихга даҳлдорлигини исботлаб берди. Чунончи, Қуръони каримнинг чорак қисми тарихий маълумотлардан иборат. Исломнинг муқаддас китоби тарихий эканлигини бошқа тадқиқотчилар ҳам кўрсатиб ўтишган.

Қозон дорилфунуни профессор Аҳмад Закий Валидий Тўғон (1890—1970) Ўрта Осиё тарихини ўрганишнинг XX аср бошларидаги босқичига кучли таъсир кўрсатди. У Самарқанд ва Фарғона жадидлари билан яқин алоқада эди. Уларни эса Тўғоннинг туркийлар тарихига оид чуқур билими, фидойилиги ва муслмонча интилишлари ром қилиб қўйди. Тарихни ўрганишнинг у таклиф этган «Туркий доиралари» шу пайтгача расм бўлган сулолавий ёндошувдан кескин фарқланарди ва пиروвардида муаррихларни жамиятни этник жиҳатдан ажратиш ғоясига олиб келди.

Ўрта Осиё жадидларининг тарих, маориф ва тилин «Замонавийлаштириш»га оид фикрларини машҳур қиримтатар ислохотчиси Исламбек Распирали ҳам қўллаб-қувватлади. У тараққиётга маорифнинг замонавий тизими орқалигина етишиш мумкин, деб ҳисобларди. Унинг «Таржимон» газетаси Туркистон аҳолиси ўртасида катта мавқега эга бўлиб улар обуначиларнинг йигирма фоизини ташкил қиларди.

Жадидлар маорифнинг диний тизимини ҳам замонавийлаштиришга уриниб кўришди. XX аср охирида Туркистонда уларнинг янги усулдаги дастлабки мактаблари пайдо бўлди. Айрим маълумотларга кўра, ўлкада юзга яқин шу хил мактаб бўлиб, уларда 8—10 минг бола таҳсил олган. Ҳамза, Уйғун, Ойбек каби буюк ёзувчи-шоирлар ҳам маълумот олишни шу мак-

табдан бошланган. XX аср бошларидан бу мактабларда татар, турк, форс ва озарбайжонлар ёзган дарсликлар билан бир қаторда туркистонлик муаллифларнинг дарсликларида ҳам фойдаланила бошланди. Қатъий тизим, дарслик ва ҳоказолар йўқлигига қарамай жадидлар талабалар амалий билим олишлари учун уринишарди.

Янги усул мактабларидаги ўқув дастури туркий ёки форсий тилда ўқиш, ёзиш, арифметика, табиёт, тарих, жуғрофияни ўз ичига оларди. Унда, шунингдек, дин асосларини ўргатишга катта эътибор қилинар, яъни бу дастур шу пайтгача қўлланилган дастурга нисбатан анча кенг билим берарди. Бу хил мактабдаги таълим талабаларни нафақат жамиятда бирон ўрин эгаллаш, балки уни ўзгартириш учун тайёрлар эди. Тошкентдаги мадрасаларнинг бирида дарс берувчи Мунаввар Қори янги дастурлардан бирини яратган, қатор буюк ёзувчилар дастлаб шу ерда ўқинган. Шу мадрасада бўлажак шоир ва романчи Ойбек таҳсил олаётган пайтда дастур қуйидаги фанлардан иборат эди: 1) диний таълим; 2) муқаддас анъаналар; 3) ислом таълимоти тарихи; 4) араб грамматикаси; 5) мерос ҳуқуқи; 6) арифметика; 7) бутунжаҳон жуғрофияси; 8) ислом тарихи; 9) муқаддас тарих; 10) арабий ва туркий имло.

Россия империясидаги хилма-хил мусулмон ислоҳотчи гуруҳларининг вакиллари Мунаввар қори ва унинг издошлари тажрибасини ўрганиб, янги усул мактабларининг ўқув дастурини муайян мезонга солишга уринишди.

Жадидлар бошланғич таълимни ижтимоий белгилар бўйича ажратишни кучайтириб, кескин бурилиш ясади. Янги усул мактаблари кам бўлса ҳам лекин тез кўпайиб бораётгани ҳокимиятни хавотирга солса, улардаги таълим амалдорлари муллаларни янада кўпроқ қўрқитган кўринади. Ислоҳотчилар ўлкадаги маданиятга янги мазмун беришга уринишар, мутаассиблар эса ҳар қандай янгиликка қарши чиқишар эди.

Янги усул мактабларининг дарсликларида жуғрофий ва этник бирликка онд янги ислоҳотлар яққол бўлмаса-да ҳар қалай сезилади. Ислоҳотлар матбуотида ижтимоий ва ҳудудий бирликка катта эътибор берилди. Бироқ жадидлар бундан бошқа муаммоларни ҳам долзарб деб ҳисоблашарди. Шу даврда Туркистон аҳолисининг катта қисми янги ижтимоий ва маданий мақсадларга олиб бориши мумкин бўлган янги гуруҳий тузилмалар тўғрисидаги давомли баҳсга жалб этилган

эди. Диний таълимни ислоҳ қилиш Туркистондаги анъанавий исломни ўзгартирди ва ҳатто таъсирини бир қадар пасайтирди. Жамиятнинг айрим аъзолари тикланган ва тозаланган сафга ўтишди. Диний раҳнаомоларнинг бир қисми янги қарашларни намоён қила бошладди.

Адабиётда ҳам жанр, шакл, мавзу, тил ва услуб борасида янгиликлар рўй берди.

Туркистондаги ислохотнинг иккинчи босқичи ўзининг асосий бурилиши билан фарқланади, у бир ўринда бошқарувнинг айрим тузилмаларини қисқа муддатга кескин ўзгартирган бўлса, иккинчи ҳолда ҳокимиятни сиёсий жиҳатдан муайян даражада ён босишга мажбур қилди. Бироқ ислохотчиларнинг барча ҳаракатларига қарамай, уларнинг доирасига мансуб бўлмаган кишиларнинг аксарияти жадидлар ислохотининг мақсадларидан яхши хабардор эмасди.

Янги усул мактабларида диний таълимга катта эътибор берилишига қарамай, руҳонийлар бу мактаблар талабаларини давлат динига қарши руҳда гарбиялаб зарар келтиради, деб ҳисоблашарди. Дин пешволари жадидларни таълимнинг диний усулларида оғишда айблашди. Мутаассиблар тил ва ёзувни ўргатишнинг фонетик усулини, шунингдек, дастурга арифметика, жуғрофия ва айниқса, уларнинг фикрича, диний дунёқарашга зид келувчи табиатшуносликнинг киритилганини ниҳоятда кескин танқид қилишди. Жадидлар эса ўз навбатида руҳонийларни порахўрлик ва гуноҳ ишларда айблашар эди. Туркистонлик диний ислохотчилар исломга эътиқод камайиб бораётганига руҳонийларнинг порахўрлиги ва ахлоқсизлиги ортиб бораётгани сабабчидир, деб ҳисоблашди. Баъзилари оғиздан-оғизга ўтиб ва матбуот орқали Туркистонга етиб келган Жамолиддин Афғоний (1838—1897) исломга эътиқод сусайгани учун мусулмонларни айблади, нафақат руҳонийларнинг жаҳолатини, балки мамлакатни бошқариш усулларини ҳам фош этди. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг фикри бўйича эса бутун диний тизимни тўлиқ қайта қуришни ислохотчилар ва руҳонийларнинг янги авлодини тайёрлашдан бошламоқ лозим эди.

Диний мутаассибликка қарши курашга жадидлик ҳаракатининг таниқли мафкурачиси Абдурауф Рашид ўғли Фитрат (1886—1938) катта ҳисса қўшди. Жумладан, у ўзининг «Мунозара» номли машҳур асарида Бухоро улаомаларининг нодонлиги ва порахўрлигини аёвсиз очиб ташлади. «Ҳинд сайёҳининг саргузаштлари» номли бошқа асарида эса Фитрат руҳонийлар ўз

мавқени суинетемол қилгани амирликнинг Бухоро, Қарши ва бошқа шаҳарлари иқтисодий таназзулга юз тутганининг асосий сабаби қилиб кўрсатди.

1911—1913 йилларда театру санъатининг замонавийлаштирилиши Туркистоннинг қишлоқ аҳолиси дунёқарашини шакллантиришда катта ўрни тутди. Бу борада бевосита рақибларини йўқлигидан жадидлар бу санъатдан ўз мақсадларида бемалол фойдаланишлари мумкин эди. Жадид театрусининг олти йиллик фаолияти мобайнида қаида йигирма бешта пьеса яратилди. Жадид драматурглари бу асарларида хилма-хил ҳаётний муаммоларни кўтариб чиқишди. 1917 йилга қадар улар инсоннинг камолотга етишиш қобилиятига ишонишарди, бу эса ҳатто энг тушқун кайфиятдаги пьесаларга ҳам ҳаётний руҳ бағишларди. Ҳақиқий мушоҳада бевосита рақибларининг йўқлигидан жадидлар инқирозга юз тутишининг олдини олишдаги асосий восита деб билишди. Туркистоннинг янги зиёлилари дастлабки пьесаларида XX аср қадриятларини ҳимоя қилишди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий «Падарқуш» пьесасида ислом динининг Туркистондаги инқирозини кўрсатади. Падарқушликни инсоннинг маънавий инқирозига қиёслаб, нажотни маорифдан кутади, маорифни эса халққа «покланган дин» бера олади, деб ҳисоблайди. Уша кезларни динга мурожаат қилиш, жамиятнинг маънавий ҳаётида у ҳал қилувчи роль ўйнайди деб билиш табиий ҳол эди, албатта.

Бошқа машҳур пьесалар орасидан Нусратулло Қудратиллонинг «Тўй» асарини кўрсатиб ўтиш мумкин. Абдулла Бадрий «Жувонмард» пьесасида ўзи хоҳламаган одамга мажбуран эрга берилган қизнинг фожияли қисматиини кўрсатиш орқали хотин-қизларининг жамиятдаги ҳуқуқсизлиги муаммосини кўтаради. «Заҳарли ҳаёт» ва «Бахтсиз кув» пьесаларида Ҳамза билан Қодирий ҳам мажбурий никоҳ ва кўп хотинчилилик ҳодисаларини қоралашади.

Театру санъатидаги ислохотлар ҳақида жадид матбуоти хабар бериб турарди, Беҳбудий нашр этган «Самарқанд» ва «Ойна», шунингдек, Убайдуллахўжа Асадуллахўжа ўғли муҳаррирлик қилган «Садон Туркистон» рўзномалари 1917 йил октябрига қадар чоп этилган йигирма уч рўзномаю ойномалар орасида энг нуфузлилари эди. Янги ойномалар ўртасида Қўқонда чиқувчи «Юрт» ва Тошкентда нашр этилувчи «Нажот» ҳам бўлган.

Ислоҳотчи журналистлар ҳам ўз мақолаларида драматурглар сингари нашавандлик, ичкиликбозлик, кашандалик, зиногарлик, фоҳишалар, хотин-қизлар ҳуқуқсизлигини қоралашди. Жаҳид матуботи, шунингдек, урушга, ижтимоий ва маънавий инқирозга, жамиятнинг табақаланиши ва халқ оммасининг ижтимоий қолоқлигига ҳам қарши чиқишди. Бидъат, хурофотга, умуман, Туркистон жамиятининг рисоладагидек тараққийсига тўсқинлик қилувчи жамият нарсаларга қарши курашга катта эътибор бериларди. Фақат ҳукмрон доиралар ва мустанлакачи цензура таъқиқлаб қўйган сиёсий мавзуларгина ёритилмас эди, холос.

Жаҳид матбуотининг асосий вазифаси динни «тозалаш»ни, маорифни тубдан қайта қуриш ва ижтимоий тараққиётни тарғиб этишдан иборат бўлган. Ислоҳотчи рўзномаю ойнамалар аввал бошданоқ ўз олдиларига ўқувчини жаҳон нуфуси ва жуғрофиясидан, жаҳон тарихининг халқаро воқеаларидан хабардор этиш вазифасини қўйишган эди. Улар, шунингдек, Ғарбдаги илмий-техник ихтиролар билан ҳам таништириб боришарди. Биринчи жаҳон уруши бошланганида Россия — Туркия уруши маҳаллий журналистларнинг диққат марказида бўлди. Муҳаррирлар араб, турк, татар, урду тилларида чиқаётган китоблар ҳамда вақтли матбуот нашрларини таништириб боришарди.

Хуллас, жаҳид матбуотининг энг муҳим вазифаси ижтимоий онгни XX аср даражасига кўтаришдан иборат бўлди. Ўқувчиларини хориждаги диндошларининг ҳаёти билан таништириш, ислом мамлакатларини — бирлаштирувчи диний алоқалар мавжудлигига қарамай, Туркистон жамиятининг ғарбий Осиёдаги бошқа жамиятлардан фарқини кўрсатиш орқали жаҳид матбуоти миллий ўзинга хослик тўғрисидаги янги тасаввурлар сари йўл очди.

Жаҳидларнинг рўзномаю ойнамаларида гуруҳий, ижтимоий ва ҳудудий бирлик тўғрисидаги масала тарихий, жуғрофий ва диний мавзулардаги мақолаларда ёритиб берилди. Журналистлар Туркистон халқларининг миллий ва диний бирлиги йўлида меҳнат қилиш бурчи тўғрисида ёзишарди.

Туркистондаги мустанлакачи маъмурлар, шунингдек, амирлар, хонлар ва дин пешволарининг жаҳид матбуотига қарши олиб борган кураши жаҳидларни маданий ислоҳотдан сиёсий қаршилик кўрсатишга ўтишига олиб келди. Ёш бухороликлар раҳбари Файзулла Хўжаев таъкидлаб ўтганидек, 1914—1915 йилларда ҳуку-

мат жади́дларнинг рўзномаларини ва «Маърифат» номли китоб дўконини ёпиб қўйгани жади́дларнинг сиёсий тузумга қарши норозилигини янада кучайтирди, ислохот ишларига тўғоноқ бўлди.

1909 йилдەқ мутаассиблар Бухорода очилган янги усул мактабларини шариятга зид деб эълон қилишган эди. «Бу хил мактабда ўқувчи талабалар биринчи йили рўзнома ўқий бошлашади, иккинчи йили озодликни талаб қилишади, учинчи йили эса жаноби олийларини тахтдан ағдариб турмага тиқиб қўйишади» дейишарди улар. Худди шу вақтда Давлат думасига ўтказилган сайловлар жади́дларнинг сиёсий фаоллиги кучайишига сабаб бўлди. Улар «Иттифоқ» партиясига ҳамда конституцион демократлар партиясига қўшилишди ва айни пайтда Россияда мустабид ҳокимиятни сақлаш тарафдорлари бўлиб қолаверишди.

Реакция ва чоризмнинг Туркистон халқларига таъйиқи кучайган шу даврда 1905—1906 йиллардаги инқилобий воқеалардан қўрқиб кетган мулкдор синфлар — феодаллар ва буржуазия чоризмдан паноҳ излай бошлади. Феодалларнинг дунёвий ва диний ҳокимиятини мустаҳкамлашни ёқлаб чиққан ўнг қанот жади́длар реакция лагерига ўтиб кетишди. Бу даврда панисломизм ғоялари ва пантуркизм ғоялари соясида қолиб кетди. Пантуркистлар туркий халқларни Туркия давлатининг қўли остида бирлаштириш сиорини кўтариб чиқишди. Жади́дларнинг бир қисми инқилоб тормор этилганини очикдан-очик олқишлади. 1905 йилдаёқ жади́дларнинг «Тараққий» рўзномаси Россиядаги иш ташлашлар бостирилгани юзасидан шундай деб ёзганди: «Ҳукумат безориларга қарши тегишли чора-тадбирларни кўради ва халқ манфаатларини улардан ҳимоя қилади деган умиддамиз. ...Россиянинг обрўси — бизнинг обрўйимиз, деб дадил айта оламиз». Жади́дларнинг шу қисми кўтариб чиққан «Худодан қўрқ — подшоҳни ҳурмат қил», «Подшоҳнинг амри фуқаролар учун вожибдир», «Рус подшоҳимиз бошқа подшоҳлардан қудратлироқ» ва ҳоказо сиорлар ҳатто янги усул мактабларининг алифбосига қадар кириб борган эди.

Беҳбудий «Социал-демократларнинг дастури шариятдан ташқаридадир» деб ёзди. Оврупо маданиятини ўрганишга қизиққан жади́длар ўз миллий маданиятлари жаҳон маданиятига қўшган ҳиссани баҳолай олишмади. Уларнинг тошкентлик раҳнамоси Мунаввар Қори 1906 йили шундай деб ёзганди: «Агар биз талабанинг қўлига Фузулий асарлари ўрнига ўқиш китобини, На-

войи ўрнига ақидалар ҳақидаги фанни, Бедил ўрнига — арифметикани, Ҳофиз ўрнига амалий билимларни берсак, бу иш кўп фойдали бўлар ва талаба ҳақиқий мусулмон бўлиб етишарди».

Жадидлик ҳаракати чоризмни ташвишга солди. Чоризм жадидлар ўлкани сиёсий жиҳатдан ажратиб олишларидан хавотирда эди.

**6-мавзу. БУХОРО АМИРЛИГИ ВА ХИВА ХОНЛИГИ ЧОР
РОССИЯСИ ҚАРАМЛИГИДА**

Бухорода амир хокимияти ва чоризм сиёсати

1868 йили Россияга қарамликни тан олганидан кейин Бухоро амирлигининг чоризм билан ўзаро муносабатлари 1868 ва 1873 йиллардаги битимлар асосида шаклланди.

Туркистон генерал-губернаторлигига Самарқандни, Сирдарё вилоятининг бир қисмини қайтариб беришга тўғри келганидан кейин Бухоро амирлигининг ҳудуди анча торайиб қолди, бироқ бунинг эвазига у тез орада Ҳисор, Қўлоб, Шаҳрисабз, Қитоб туманларини, шунингдек, Қоратегин ва Дарвоз туманларини ҳам ўзига қўшиб олди. 90-йил ўрталарига келиб, Бухоро амирлигининг ҳудуди 200 минг квадрат километр, аҳолиси тахминан 2,5 миллион киши эди.

Самарқанд вилояти билан биргаликда Бухоро амирлиги асосий сув манбаи Зарафшон дарёсидан ҳам маҳрум бўлди. Бу эса Зарафшон водийси аҳолисининг сув муаммоларини, айниқса Закаспий темир йўли мол айирбошлаш имкониятларини кенгайтириб юборганидан кейин кучайтириб юборди. 1902 йили сув масаласи бўйича махсус Россия — Бухоро комиссияларининг иши якунланганидан сўнг Зарафшон сувининг учдан бир қисмини Бухоро ҳудудига ўтказиш тўғрисида келишиб олинган эди. Бироқ бу келишув тез-тез бузиларди. Туркистондаги чор маъмурияти Зарафшон сувининг учдан икки қисмига эгаликдан кўпинча Бухорога сиёсий ва иқтисодий тазйиқ кўрсатиш воситаси сифатида фойдаланар эди.

Амирликнинг маркази бўлмиш Зарафшоннинг унумли ерлари бўйлаб Чоржўй, Бухоро орқали Самарқандга боровчи темир йўл қурилганидан кейин Бухорога четдан мол келиши ва четга мол чиқариш ҳажми ошди. Темирйўл Бухорони Москва ҳамда Нижний Новгород билан боғлади. Юк ташиш тезлашиб, 20—40 кунда

етказиб бериладиган бўлди, ҳақп ҳам камайиб, бир пуд учун 3 сўм 70 тийинга тушди.

XIX асрнинг 80-йилларида Бухорога рус капиталининг кириб келиши амирликдаги капиталистик муносабатлар ривожини тезлаштириб юборди.

1885 йили амирликда «Россия империясининг сиёсий агентлиги» таъсис этилди. Бухородаги сиёсий агент чор Россиянинг расмий вакили ҳисобланар, Петербург ва Тошкент Бухоро ҳукумати билан у орқали муомала қиларди. Айни вақтда сиёсий агент шу муносабатлар натижасидан ва Россия ташқи ишлар вазирлигининг кўрсатмаларидан Туркистон генерал-губернаторлигини хабардор қилиб туриши лозим бўлган. Сиёсий агент гўё икки томонга бўйсунар, лекин унга элчилик вазифалари (амирликда яшовчи Россия фуқароларининг шахсий, савдо ва бошқа манфаатларини, мол-мулкни муҳофаза қилиш) топширилган эди.

1888 йили Закаспий темир йўли ўтказилганидан кейин Туркистон генерал-губернаторлиги билан Бухоро амирлиги ўртасида «дўстона битим» имзоланди. Бу битимга кўра, темирйўл ва бекатлар қуриш учун амирлик ҳудуди бўйлаб темир йўл ёқасидаги ерлар давлат эҳтиёрига ўтказилди.

Айни пайтда Россиянинг жанубий туманларидан аҳоли кўчириб келина бошлади. Темирйўл бекатлари қурилганидан кейин уларнинг атрофида, давлат эҳтиёрига ўтказилган ерларда русларнинг қишлоқлари пайдо бўлди. Генерал-губернатор билан амирнинг келишувига мувофиқ, ҳар бир жойдаги кўприк, бино ва бошқа иншоотлар қуриш, кўчалар ўтказиш режалари тасдиқлана бошлади. Бу жойларда бухоролик фуқароларнинг яшашига фақат Бухоро ҳукуматининг рухсати билангина йўл қўйилар, у эса ўз навбатида бундан сиёсий агентни хабардор қилиб қўярди. 1889 йили Бухоро хоплигида кучли спиртли ичимликлар билан савдо қилиш қондалари жорий қилинди, бунга кўра спиртли ичимликлар билан руслар яшовчи жойларда, темир йўл бекатларида ва амирлик ҳудудида жойлашган рус ҳарбий қисмларидагина савдо қилиш мумкин эди. Савдода ҳам фақат рус фуқаролари ишлашига рухсат берилган, улар бу ишни бухороликларга топшириш ҳуқуқига эга эмасди. Спиртли ичимликлар билан савдо қилувчилар Бухоро ҳукуматида товар қийматининг 2,2 фоизи миқдорида Закот ва аҳоли эҳтиёжлари учун шаҳар бўйича йиғилган маблағни тўлашлари керак бўлган. Улар савдога боғлиқ бошқа солиқлардан озод қилинган. Ке-

йинроқ рус қишлоқларининг кўпайиб бориши чор ҳукумати бу ерда ҳам Россиядаги ҳуқуқ тартиботини жорий этишга ундади. 1896 йил 15 мартдаги буйруққа биноан Бухорода русларнинг барча хатти-ҳаракати ва жиноий ишларини кўриб чиқувчи мировой (кезиштирувчи) судья лавозими тасдиқланди. Бухороликларнинг русларга нисбатан жиноий ишларини амирликдаги сессий агент олиб борарди.

Дастлабки рус қишлоқларидан ўзининг бюджети, мактаб, касалхона ва бошқа муассасаларига эга бўлган мўъжаз шаҳарлар пайдо бўла бошлади. Булар Янги Бухоро (Қогон), Чоржўй ҳамда Амударё соҳилида, Афғонистон чегарасидаги Қарки ва Паттақесар шаҳарлари эди. Қаркида «Россия — Осиё» банкининг бўлими очилди. Бу шаҳарнинг савдодаги аҳамияти ортиб бориши 1910—1911 йилларда айрим тадбиркор шахсларни Қарки — Қўнғирот темир йўлини қурйш лойиҳаси билан чиқишга ундади.

Бухоро хонлигининг Афғонистон билан чегарадош эканлиги ва у ерда инглизлар пайдо бўлгани 1883 йили Туркистон ҳокимиятини Қарки яқинида Туркистоннинг 14-мунтазам батальонини сақлаб туришга мажбур қилди. 1897 йили Термиз дараси яқинида казакларнинг юз кишилиқ бўлинмаси юборилди. 1809 йили эса чор ҳукуматининг қистови билан Амударёнинг юқори оқимида 8 минг десятина суғорилмайдиган ерни русларнинг чегара истеҳкоми қурилиши учун ажратиб берди. Ана шу жойда, Қадимги Термиз харобаларидан 8 километр наридаги Паттақесар қишлоғига ёндош ҳарбий гарнизон бўлган ҳозирги Термиз шаҳрига асос солинди. Афғонистон чегарасидаги гарнизонлар билан биргаликда Чоржўй, Каттақўрғон ва Самарқанд гарнизонлари нафақат муҳофаза ролини ўйнар, балки Бухоро ҳукумати га қарши порозиликни босиб турувчи куч ҳам эди, улар чор ҳукумати га амирликни назоратдаги давлат сифатида сақлаб туришга имкон берарди.

Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрондан қарвон йўли билан келувчи хилма-хил моллар Бухоро орқали ўтарди. Бу ерда яна Миср, Бирма, Хитой, Швейцария, Италия ва бошқа олин мамлакатларнинг молларини ҳам кўриш мумкин эди. Бухородан Россияга олиб келинадиган ва Россияга Бухородан олиб кетиладиган моллар эса Самарқанд, Марв ва Ашхобод божхоналарида назоратдан ўтарди. 1892 йили Петсбургда амир русларнинг божхона чизиғини Бухоро — Афғонистон чегара чизиғига ўтказиш тўғрисидаги битимга имзо чекди. 1895 йил

1 январдан Бухоро — Афғонистон чегараси бўйлаб Карки шаҳридан Дарвозга қадар чор ҳукуматининг божхоналари очила бошлади. Бу ҳол эса амирни мустақил савдо қилишдан буткул маҳрум этди. Бухоро амирлиги Россиянинг ички бозорига айланиб қолди. Айни вақтда Бухоро — Россия савдо алоқалари кучая бошлади. Россиядан газлама, чақмоқ қанд, керосин, идишлар, темир буюмлар ва ҳоказолар келтириш кўпайди. Россияга эса пахта, қорақўл, ипак, қуруқ мева ва бошқалар олиб кетиладди.

Савдо ишлари Москвада рус валютасида, Бухорода Бухоро тангасида олиб борилиши танга қийматини анча ўзгартириб турар, бундан эса маҳаллий ҳунарманд ва деҳқонлар ҳаммадан кўп зарар кўришарди. Шу боис ҳам 1901 йили чор ҳукумати билан амир танга зарб қилиш масаласида бир битимга келиб олишди. Амир 20 миллион сўмлик танга заҳирасини ва ўзи зарб этадиган 25 миллион сўмлик тангани битта танга учун 15 тийин ҳисобида олтин ва кумуш билан Россиянинг давлат банкига топширишга рози бўлди. Бухорода руслар Россияда эса бухороликлар пули муомалага киритилди. Бироқ маҳаллий аҳоли 15 тийин ўрнига тангани маъқул кўрар, чунки соф кумушдан ишланган Бухоро тангасининг қиймати 11 тийинга тўғри келгани ҳолда руслар тангасининг қиймати 6—7 тийинга етарди, холос.

1905 йили Бухорони Тошкент орқали Россия маркази билан боғловчи Оренбург темир йўлининг қурилиши амрликни Россиянинг савдо алоқаларига ва унинг иқтисодий таъсирига бўйсундириб қўйди.

Россиянинг иқтисодий босқин усулларида бири концессиялар яъни ер, конни фойдаланишга топшириш ёки корхона қурилиши учун муайян шароитда даромад олиш эвазига тузиладиган шартномалар эди. Дастлабки ва энг йирик концессиялардан бири «Шеробод» ҳиссадорлик жамияти бўлди. 1912 йили Шеробод туманида 72500 десятина ер сўғориш учун ҳарбий муҳандис Ананьевга 99 йил муддатга ижарага берилди. Барча ишлар саккиз ярим йил ичида бажарилиши ва шундан сўнг амирга ижара ҳақи сифатида ҳар йили 100 минг сўмдан тўлаб борилиши керак эди. Иқтисодчилар ва тарихчилар бу хил битимларни яқин-яқингача ҳам чет эл капиталининг саннат, қишлоқ хўжалиги ва ҳоказоларга кириб келишининг кўринишларидан бири сифатида шарҳлашар эди. Бунда чет эл капиталининг аҳоли учун муайян даражада фойдаси ҳам бўлгани — хўжаликни ривожлантиргани ва ишлаб чиқаришни кенгай-

тириш эҳтиёжларини қондиргани учун эътиборга олинмасди.

Амир ҳокимияти ва амирликдаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол

Россиянинг Бухоро амирлигидаги ички ишларга ара-лашуви мамлакатни аста-секин чор ҳукуматига тўлиқ қарамликка олиб келди.

Бошқа жиҳатдан, амир Абдулаҳад темир йўл билан Қисловодск орқали Кавказга сафар қила бошлади. Же-лезноводск ва Қисловодскда даволанди, Петербургга борди. 1905 йили Тошкент — Оренбург темир йўлининг очилиши Туркистоннинг Россия билан алоқаларини, шунга боғлиқ ҳолда Бухоро ва Хива ҳукмдорларининг подшоҳ саройи, рус буржуа доиралари билан муноса-батларини яқинлаштирди.

Амир Абдулаҳад рус отлиқ армиясининг генерали бўлди, саройда генерал-адъютант унвонини олди ва Терск казаклар қўшинининг фахрий атамани, 5-Орен-бург казаклар полкининг мураббийси, шунингдек, Рос-сиянинг олий орденлари пишондори деб эълон қилин-ди. Унинг меросхўри рус армиясининг генерали бўлди, саройда флигель-адъютант унвонини олди. Бухоро амир-лари Россияда ўз мулкига эга бўлишди. Қримда чор-боғ-сарой, Железноводск ва Кисловодскда чорбоғ, Пе-тербургда уй қурдирдилар. Улар Россия ҳукмдорлари-дан ўрпақ олиб бир қатор Бухоро мукофотларини — кичик медаллардан тортиб, жавоҳирлардан иборат ол-тин юлдузларгача таъсис этишди, бир қадар камтар-роқ аввалги унвонлари ўрнига «жаноби олийлари» де-ган унвон олишди. Россия аслзодаларининг назарида амирлар буюк князлардан юқори туришар, тождор шахслар ҳисобланишарди. Россиянинг молия доирала-рида ҳам уларнинг салмоғи жуда катта эди. Амирнинг бойлиги олтин ҳисобида Давлат банкида 27 миллион сўмга, хусусий банкларда 7 миллион сўмга яқин эди. Қорақўл савдоси бўйича эса амир жаҳон бозорида учинчи ўрини эгаллаб турарди. Бутун дунё мусулмон-ларининг назарида амирнинг номи энг юксак шон-шухратга бурканган эди. Амир чор дипломатиясида яширин равишда Кичик Осиёдан Маккагача боровчи Ҳижоз темир йўли учун олтин ҳисобида бир неча минг сўм берди. Унинг амалдорлари — қушбеги, қозикалон ва бошқалар ҳам олтин ҳисобида 150 минг сўмдан ҳадя этишди.

Ички сиёсатга онд жамик нарсаларда амирининг ҳокимияти қарийб чекланмаган эди. У ўз таъғасини зарб қилар, жума намозда номи хутбага қўшиб ўқитиларди. Тўғри, амирининг қўшини катта эмас, 10—11 минг кишидан иборат, аммо аҳолидан йиғиладиган қўшимча солиқ ҳисобига сақланарди. Амир Музаффарнинг илтимосига биноан 1881 йили Бухорога чақирилган рус офицерлари амир қўшинини оврупоча ҳарбий тартибга ўргатишди, янги ҳарбий қисмлар тузишди ва русча буйруқларни жорий қилишди. Амирининг шахсий гвардияси яхши қуролланган, ҳарбийча тартибда ва Терек казаклар қўшини сингари кийинган эди. Бошқа ҳарбий қисмлар кийими ва таълими бўйича анча қолоқ, масалан, XVIII аср охири ва XIX аср бошларида тарқалган, милдан ўқланадиган милтиқларга эга бўлган. Тўплари ҳам жуда жўн эди. Офицерлар қуйи амалдорлар ёки амир хизматқарларидан ёлланар, кўпинча саводсиз эди.

Петербургда амир подшоҳдан тез-тез совга сифатида гоҳ винтовка, гоҳ жанговар ўқ-дориси бўлган отлик тўп батареяларини олиб турарди. Амир билан генерал-губернатор ўртасида низо чиққан кезлари Петербург корчалонлари кўпинча амирининг ёнини олар, у билан Россия учун зарур муносабатларни сақлаб қолишни муҳим деб ҳисобларди. 1907 йили Туркистоннинг янги генерал-губернатори Мищенко, 1909 йили унинг вориси генерал Самсонов Бухоронинг ички бошқаруви бўйича ислохот ўтказишга уриниб кўришди, аммо иш чиқмади.

1910 йили Туркистон генерал-губернатори Николай II ни Бухоро мустақиллигига барҳам беришга кўндирмоқчи бўлди, бироқ бу уриниш наф бермади. Амир Абдулаҳаднинг вафотидан сўнг тахтга Санд Олимхон чиққанида янги амирни бошқарувни ислох қилишга ундашни сўраб, Тошкентдан Петербургга яна таклиф юборилди, лекин император уни қабил қилмади.

Бухоро амирлигида капиталистик муносабатлар ривожланишига боғлиқ ҳолда ижтимоий ўзгаришлар юз берди, чунончи, қишлоқда синфий табақаланиш жараёни бошланди. Аҳолидан пахтани сотиб олиб, ширкатларга сотадиган воситачилар пайдо бўлди. Судхўрлар билан воситачиларнинг ўзбошимчилиги, шунингдек, суғориладиган ерларнинг етишмаслиги деҳқонларнинг ердан ажралиб, батракларга айланиш жараёнини тезлаштириб юборди. Баъзан улар иш ахтариб Туркистонга ўтишар, далаларда, заводлар, темир йўл ва хусусий сармоядорларга мавсумий ишга ёлланишар, гоҳо ма-

ҳаллий йўқсиллар сафини тўлдиршар эди. Ерсиз деҳқонлар, шунингдек, Хива, Афғонистон, Қашқарга ҳам бош олиб кетишарди.

Бухоро ҳокимиятининг кўчманчи чорвадорлар, асосан туркманлар билан муносабати ҳамиша мураккаб бўлиб келган. Ҳукумат уларни «қароқчилар» деб ҳисоблар, ғалаёнлар бошланганида эса уруғ ё қабила оқсоқолларига совға-салон йўллаб, ғалаённи тўхтатишга кўндирар эди. Темир йўл ва унга ёндош рус қароргоҳларининг пайдо бўлиши, концессия туфайли катта-катта яйловларнинг алоҳида шахсларга бериб юборилиши оқибатида кўчманчилар аҳволи тобора оғирлашди. Кўчиб юриладиган ҳудуд торайди, устига-устак амалдорлар улардан пул кўринишида оғир солиқ оларди.

Бухоро амирлигига Россиянинг саноат буюмлари кириб келиши орқасида маҳаллий ҳунармандларнинг аҳволи ёмонлашди, чунки уларнинг маҳсулоти бу рақобатга бардош беролмай касод бўларди. Оддий ва арзон идишлар ишлаб чиқарувчи кулолчилик, шунингдек, миллий либос тикиш, маҳаллий заргарлик ва ҳоказо касблар бошқа ҳунарларга нисбатан узоқроқ сақланиб турди. Ҳунармандлар касбларини ўзгартиришга мажбур бўла бошлашди, аксарияти фабрика, завод, темирйўл ишчиларига айланиб қолишди.

Капиталистик муносабатларнинг ривожланиши феодаал амалдорлар манфаатларини ҳам четлаб ўтмади. Сиёсий ҳокимиятга эга бўлганлари ҳолда қўлида тобора кўпроқ бойлик тўплаётган буржуазияга қарши тура олишмади. Бинобарин, феодал эксплуатация асосларининг бекор қилинишига, кофирларга сотилган амирга нисбатан душманлик руҳида бўлишди. Жамиятдаги мавқеларнинг ва шунга боғлиқ ҳолда даромадларини йўқотишдан чўчиган Бухоро руҳонийлари ва мадраса аҳли ҳам амирни сотқинликда айблашди. 90-йилларда ёқ дин пешволари, амир Абдулаҳадга норозилик билдиришган, шунда у Қарманага кетиб, ҳануз амир бўлиб туришига қарамай, Бухорога бошқа ҳеч қачон қайтиб келмасликка қасам ичган эди.

Аҳмад Дониш деган адабий таҳаллуси ёки Аҳмад Калла деган лақаби билан ном қозонган Аҳмад Носир ўғли Бухоро амирлигидаги феодал тартибларга қарши бўлган буржуа оппозициясининг намояндаси сифатида майдонга чиқди. У 1827 йили Бухоро шаҳрида туғилган. Мадрасани тугатганидан кейин амир Музаффарнинг сарой мунажжими бўлган. Аҳмад Дониш амир саройининг феъл-атворини ўрганиб чиқиб, мавжуд сиёсий

тузумнинг нуқсонларини фoš этди. Амир элчилари қаторида уч марта Петербургга саёҳат қилганидан кейин амирликда ислоҳот ўтказиш ва дунёвий билимларни тарқатиш зарурлигини тушунди. Унинг «Наводир ул-вақое» («Нодир воқеалар») асари Бухоронинг ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ёритади. «Таржимаи аҳволи амирони Бухорон» («Бухоро амирларининг таржимаи ҳоллари») асари эса Ўрта Осиёдаги тарихий воқеаларга бағишланган. Муаллиф Бухоронинг илғор Оврупо мамлакатларидан юзлаб йил ортда қолиб кетиши сабаби амирнинг чекланмаган ҳокимиятида ва ҳукуматининг ўзбошимчилигида деб билади. Маданий инқирозни эски феодализмнинг нуқсонлари билан изоҳлайди. Бироқ Аҳмад Донинш амирни йўқотиш тарафдори бўлмади, чунки унинг фикрича, бу ислоҳотларни амирнинг ўзи ўтказиши керак эди.

Амирликда ислоҳот ўтказиш ғоясини маҳаллий саноат ва савдо буржуазияси ҳам қўллаб-қувватлади. Улар орасида Бухоро яҳудийлари ҳам бор бўлиб, XX аср бошларида улардан йирик саноатчи корчалонлар етишиб чиққан. Масалан, Вадъевларнинг II та хусусий ва 20 та ижарага олинган пахта тозалаш заводлари бор эди. Пинхасовга тегишли корхоналар ҳам кўп эди.

Россиядаги биринчи буржуа-демократик инқилоби аслида тўлиқ маънодаги инқилоб эмас, балки қашшоқлик жонидан ўтиб кетган қуйи табақаларнинг ялпи норозилик ҳаракати эди. Ижтимоий норозилик табиий равишда миллий-озодлик ҳаракатининг ўсишига олиб келди. Бир неча йилдан сўнг, Эрон ва Туркиядаги инқилобий воқеаларга боғлиқ ҳолда Ҳисор бекликларининг бир қатор жойларида, Кўлоб, Шаҳрисабз ва Қарши шаҳарларида ғалаён кўтарилганда бу айниқса яққол кўринди. Бу ғалаёнларда мусулмонларнинг 1909 йили халифа, Туркия султони Абдулҳамид ағдарилганидан чуқур норозилиги ҳам акс этди.

Шу даврда Бухоро жадидлари маориф соҳасида ислоҳот ўтказишни талаб қилиб чиқинди.

1910 йил бошларида онаси эроний бўлган қушбеги Остонақул бошчилигида амир ҳукуматига қарши ғалаён юз берди. Бу ғалаён шиалар ва суннийлар орасидаги диний низога айланиб кетди. Россия сиёсий агентининг талабига кўра Самарқанддан Бухорога мустамлакачи қўшин чақирилди ва 500 га яқин киши қурбон бўлганидан кейингина бу қирғинни тўхтатиш имкони туғилди. Амир саройидагилар мустамлака ҳокимияти

ёрдамида шиалар билан суннийларни яраштириб қўйишга муваффақ бўлди, бироқ амирликдаги ижтимоий танглик сақланиб қолаверди.

Хивада чоризм сиёсати ва хон ҳокимияти

Чоризмнинг Хивадаги сиёсати Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори Кауфман билан Хива хони Саид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон ўртасида 1873 йил 12 августда имзоланган «Хива билан сулҳ (Гандимён) шартнома» асосида қонун кучига кирди. Ушбу шартноманинг биринчи бандига кўра, хон ўзини Бутунроссия императорига тобе деб тан олди, қўшни давлатлар билан мустақил мулоқотдан воз кечди, улар билан бирон-бир шартнома тузмаслигини, чор ҳукуматининг рухсатисиз уруш бошламаслигини зиммасига олди, яъни Россиянинг вассалига айланди. Яна шу шартномага биноан, Амударёнинг ўнг соҳили у ерда яшовчи ва кўчиб юрувчи халқлар билан биргаликда Россия тасарруфига ўтди, руслар дарёда ўз кемаларида эркин сузиб юриш, бандаргоҳлар қуриш, хонликка қарашли шаҳару қишлоқларда руслар савдоси учун очиқ ва ҳар қандай солиқдан озод бўлган савдо шохобчалари барпо қилиш, «хонлик ҳудудида қўзғалмас мулкка эга бўлиш» ва ҳоказо ҳуқуқларни қўлга киритишди.

Натижада Туркистонда руслар босиб олган майдон яна 7600 квадрат километрга кенгайди, хонлиkning ҳудуди эса 62237,2 квадрат километрга қадар қисқариб кетди. Россия тасарруфига ўтган ерлардан Нукус ва Чимбой бўлисларини ўз ичига олган Амударё бўлими тузилди. Бўлим бошлиғининг ҳуқуқлари Туркистон ўлкасидаги уезд бошлиқлариникига нисбатан бир қадар кенг эди. У айни вақтда Туркистон генерал-губернаторининг Хивадаги дипломатик вакили ҳисобланган. Қўнгиротда тартибни сақлаб туриш учун 50 кишилик казаклар бўлинмаси жойлаштирилди.

Амударё бўлими бошлиғи лавозими таъсис этилишидан аввал барон Кауфман Муҳаммад Раҳимхон ҳузурига руслар билан мулоқотга ёрдам берувчи девон юборган. Бу девон маҳаллий тилни яхши биладиган уч нафар офицер, девонбеги, меҳтар ва хоннинг бир қариндошдан иборат эди. Ана шу девондаги муҳокамада қулларни озод қилиш масаласи қўйилди. Хон ўз хонлигидаги қуллар сонини билмаслигини айтди. Руслар уларнинг отрядларига қўшилган қулларнинг ўзидан бирма-бир сўраб чиқишларига тўғри келди. Натижада

қулларнинг умумий сони қарийб 40 минг ва шундан 7 минг аввал озод қилинганни аниқланди. Қуллар узоқ муддатли ҳалол хизматлари эвазига мукофот тариқасида ёки товон (50 дан 300 гача кичик червон, яъни Россия пулида 90 дан 540 сўмгача) ҳисобида озод қилинган. Озод қилинган қуллар кўпинча корчалон кишиларга дала ишлари учун ёлланиб, йилига 18—54 сўм олишган. Хоннинг фармонига қарамай, қулларнинг ҳаммаси озод қилинмаган.

Хивадан ўнгсоҳил ерларнинг тортиб олиниши хонликка катта иқтисодий зарар етказди, устига-устак Россияга 2200 минг сўм товон пули тўлаш керак бўлиб, шу ҳисобдан 100 минг сўмни 1873 йил 1 декабрга қадар ўтказиш лозим эди. Хазинани тўлдириш мақсадида хон ҳарбий хизмати учун туркманларга берилган ерларга солиқ солди. Солиқ миқдори ҳар таноб ерга 72 тийиндан эди. Ерсиз деҳқонлар уларга тақсимлаб берилган давлат ерлари учун даҳяк солиғи тўлашарди. Суғориш каналларининг бош қисмида яшовчи ўтроқ ўзбек аҳолиси суғориш шохобчаларини тозалаш ишларини тобора камроқ бажара бошлади. Бунинг оқибатида эса туркман аҳолисининг норозилиғи ошиб кетди.

1913 йили туркманларнинг явмут қабиласи йирик қўзғолон кўтарди, унга Жунаидхон деб ном чиқарган Муҳаммад Қудрбон сардор бошчилиқ қилди. У ўтроқ ўзбек аҳолисига қарши майда қароқчилар раҳбари сифатида танилган эди. Жунаидхон кўнгиллиларни тўплаб, Хиванинг маданий марказлари сари юриш қилди. Хон қўзғолонини бостириш учун пнеда ва отлик қўшин юборди. Лекин бу қўшин қўзғолонни рус артиллерияси ёрдамидагина бостира олди.

Қозоқлар ва қорақалпоқлар «жинчироқ» — уй солиғи тўлашган (бу, чамаси, Амударё бўлимида ҳар бир уйдан олинадиган солиққа ўхшаш бўлган). Закот давлат ерида мол боқувчилардан майса учун олинадиган чўппули билан алмаштирилди. Чорва учун туркманлардан ҳам шу хил солиқ (ҳар бош қўйга 5 ва ҳар бир туяга 15 тийиндан) ундира бошланди. Хон ҳукумати уй солиғини ҳар уч йилда 15 фондга оширарди.

Хивада хон саройида кўчманчи турмуш асоратлари сақланиб қолган эди. Масалан, хон кенгашининг мажлислар зали ҳисобланувчи кўринишхонада баъзан гулхан ёқилар, баҳорда эса хон оқ ўтовга кўчиб ўтарди. Ранийатдан тушган шикоятни хоннинг ўзи кўриб чиқишидек анъанавий усул ҳам сақланиб қолди.

Бухоро амиричалик боғ бўлмаган Хива хони петербурглик амалдорларга тез-тез совга-салом йўллаб туролмасди, шу боис ҳам «Жаноби олийлари» унвонини фақат 1902 йилга келибгина олди. Унинг Россияда чорбоғларию саройлари бўлмаган, императорнинг ҳузурига саломга ҳам тез-тез бориб тура олмаган. Бухоро билан муносабатлари ҳам совуқ эди.

Амалда мустамлака давлат бўлиб қолган Хиванинг ҳукмрон доиралари Россияга қарамликдан қутулишни орзу қилишарди. Шу мақсадда хон афғон амири Абдурахмон билан махфий ёзишма олиб борар, ундан чор Россиясига қарши курашда ёрдам сўрарди. Бироқ чор қўшинларининг Қушқада афғонлар билан айрим тўқнашувларини (масалан, 1885 йилдаги каби) ҳисобга олмаганда бу иш олдинга силжимади.

80-йиларда Закаспий темир йўлининг ўтказилиши Хива хонлигига бевосита тегишли бўлмаса ҳам, ҳар қалай, савдо жонланишига ёрдам берди. Эндиликда Хива қарвонлари олис Оренбург ёки Троицкка эмас, балки Ашхобод ёки Устюрт орқали Каспий денгизига ва у ердан Астраханга йўл олар эди. Амударёдаги кема қатнови савдогарларга юкни Чоржўйгача элтиб, кейин темир йўл билан олиб кетиш имконини берди. Бу анча арзон ва тезроқ эди. Жуғрофий ўрнига боғлиқ ҳолда хонлик асосан Россия, Туркистон ва қисман Бухоро билан савдо қиларди. XIX асрнинг 90-йилларига келиб, темир йўл орқали ташиладиган моллар ҳажми уч мартага кўпайди. Хивадан қуруқ мева, жун, пахта ва ҳоказолар олиб кетилар, Россиядан Хивага газлама, шиша, чинни ва металл буюмлар, керосин, темир ва бошқа товарлар келтирилар эди.

1887 йили Москвалик фабрикачилар Хивага америка ғўзасининг чигитини олиб келишди, биринчи жаҳон уруши арафасида хонликдаги пахта майдонларининг учдан икки қисмини шу ғўза эгаллаган эди.

Пахтачилик ривожланишига боғлиқ ҳолда Хивада буг ёрдамида ишловчи механик двигателлари бўлган пахта тозалаш заводлари вужудга келди. Биринчи жаҳон урушидан аввал 10 дан зиёд шу хил завод бор эди. Тозаланган пахтанинг бир қисми маҳаллий эҳтиёж учун ишлатилар, аммо катта қисми — 700 минг пудга яқини (11 минг тоннадан ортиғи) ҳар йили Россияга жўнатиб туриларди. Бундан ташқари, беда экиб, уруғи Шимолий Америка Қўшма Штатларига жўнатила бошланди. Шунингдек, туз қазиб олиш ривожланди.

Рус сармоясининг кириб келиши Хивадаги ишлаб чиқариш кучлари ва савдони муайян даражада ривожлантириб юборди. Бир қатор шаҳарларда рус савдо фирмаларининг улгуржи мол омборхоналари, транспорт маҳкамалари, почта-телеграф бўлимлари, молия муассасалари пайдо бўлди. Асбоб-ускуналарининг сифати-га кўра жаҳон стандартларидан қолишмайдиган Катта Ярославль мануфактурасининг пахта тозалаш заводи қурилди.

Бошқа жиҳатдан, Хива хонлиги Россия марказларидан йироқлиги сабабли бу ерга кўчиб келувчи рус фуқаролари нисбатан кам эди. 1897 йилдаги аҳоли рўйхатига кўра, бу ерда атиги 3951 нафар руслар бўлиб, ўшалар ҳам асосан Янги Урганчда яшаган.

Хива хонлигида руслардан ташқари ўроқлик казак-староверлар ва немис-меннонитларнинг аввал кўчиб келган гуруҳлари ҳам муқим жойлашиб қолганди.

Рус сармоясининг Хива хонлигига кириб келиши давлат тузилмасини қайта тузишга ва амалдорларнинг ҳаёт тарзига таъсир ўтказди, амалдорлар аста-секин тижорат тадбирларига аралашиб, буржуа маданиятини ўзларига сингдира бошлади.

Бироқ хонликдаги аҳолининг иқтисодий аҳволи рус сармояси кириб келгунга қадар қандай бўлса, қарийб ўшандай қолаверди. Унинг таъсирини маҳаллий, асосан савдо буржуазияси ҳам унчалик сезмади, ҳолбуки Бухорода у анча сезилган эди.

Умуман, Бухоро ва Хивага рус сармояси кириб келишига қарамай, ҳар икковидаги феодал давлат тузуми сезиларли даражада ўзгаргани йўқ. Аҳолиси эса маҳаллий ва келгинди эзувчиларнинг икки томонлама зулми остида қолди.

Яқин орада бирон ўзгариш юз бериши учун ҳам шарт-шароит йўқ эди, зотан, кўчманчи туркманларнинг ғалаёнлари ҳам, Россиядаги 1905—1907 йиллар воқеаси ҳам хонликда халқ оммасининг сиёсий фаоллигини сезиларли даражада ошира олмади.

**7-мавзу. ТУРКИСТОН ХАЛҚЛАРИ РОССИЯДАГИ ИККИ
БУРЖУА-ДЕМОКРАТИК ИНҚИЛОБИ ОРАЛИГИДА
(1907—1917 йиллар)**

**Россиядаги 1905—1907 йиллар воқеаларидан сўнг
чоризмнинг Туркистондаги сиёсати**

Россияда ижтимоий ўзгаришларни амалга ошириш зарурияти эътиборга олинган ҳолда, шунингдек, Турк

кистонга нисбатан сиёсатда бунинг учун янги воситаларни излаб топиш мақсадида, Столипиннинг аграр ислоҳоти йилларида ўлкада туб аҳолини руслаштириш сиёсати кучайди. Бошқарувнинг мусулмонча махсус тизими бекор қилиниб, Туркистон халқлари империя бўйича умумий бўлган қонунчиликка бўйсундирилди. Земство муассасалари ташкил этилиб, деҳқонлар тўғрисида 1861 йилда қабул қилинган низомлар жорий этилар экан, Туркистон ўлкасининг ўзига хос хусусиятлари мутлақо ҳисобга олинмади.

Маориф соҳасида мусулмон мактаблари устидан назорат кучайтирилди, шу мақсадда назоратчиларнинг махсус лавозимлари жорий қилинди. Айни вақтда янги усул мактабларини таъқиб этиш бошланди. 1907 йили Тошкентда маҳаллий халқларнинг ҳаёти ва дунёқарашидан исломни мумкин қадар сиқиб чиқариши лозим бўлган православ миссиясини таъсис этиш лойиҳаси тузилди.

Кучайиб бораётган маъмурий тазйиқ шаронтида Столипин ҳукумати амалга ошираётган бу тадбирларнинг бари Россиянинг Туркистондаги мустамлакачилик ҳукмронлигини янада кўпроқ тасдиқлашни англатар эди.

Халқ хўжалиги сиёсий ва маданий ҳаётнинг жамики жабҳаларида мустамлака ишлаб чиқаришининг ихтисослашуви, руспарастликнинг тарқалиши ва ҳаказо ишлар рағбатлантирила бошланди. Ўлкага четдан аҳоли кўчириб келтириш сиёсатида ўзига тўқ рус келгиндиларининг салмоғини оширишга зўр берилар, зеро, бу хўжалик юртишда мустамлакани марказга кўпроқ боғлаб қўйиш учун керак эди.

Маҳаллий аҳоли сиёсий ҳаётда қатнашувига йўл қўймаслик мақсадида 1907 йил январиди 2-Давлат думасига ўтказилаган сайловда ўлканинг қишлоқ ва овуллари сайлов компаниясидан четда қолдирилди. Қишлоқлардаги сайловда фақат рус келгиндилари иштирок этди. 1907 йил июль ойида ҳокимият Туркистонга нисбатан янада ёмонроқ, қўполроқ муносабатда бўлди.

Шу даврда Учинчи дума Сибир ва Кавказ учун сайлов қонунини қайта кўриб чиқиб, у ерлардаги аҳолига камайтирилган даражада бўлса ҳам, ҳар қалай, сайлов ҳуқуқини берди. Туркистон эса ўлкани Пален комиссияси тафтиш қилишининг якунларини кутиб туриш зарур деган баҳонада сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинди. Гап шундаки, 1907 йил 19 мартда Ҳукумат сенатига Туркистон ўлкасини тафтиш қилиш белгилангани тўғрисида фармон берилган эди. Тафтиш сенатор граф

К. К. Пален бошчилигидаги комиссияга топнирилди. 1909 йил бошларида яқунланган тафтишдан сўнг жойлардаги эски бюрократик аппарат яроқсизлиги маълум бўлди. Паленнинг ислохот режаси Столипин ислохотлари руҳида тузилган бўлиб, чоризмнинг Туркистонда капиталистик муносабатларни феодал негизларни сақлаб қолиш билан уйғунлаштиришга интилишини акс эттирар эди. У Туркистонда оғир саноат у ёқда турсин, ҳатто енгил саноатни ривожлантириш ҳам мумкин эмас, деб ҳисоблади, бунинг учун имкониятлар борлигини атайин инкор этди. Тафтишчиларнинг фикрига кўра, маҳаллий деҳқонлар алоҳида бўлишларга бирлашувни ва бу бўлишларга рус кишиси оқсоқоллик қилиши керак эди, яъни деҳқонларни аҳолининг бошқа қисмидан бир қадар ажратиб олинган алоҳида табақага айлантириш кўзда тутилди.

Паленнинг режаси Туркистон бўйича 1910 йили қабул қилинган бир қатор қонунларга асос бўлди, улар эса ўлка халқлари устидан иқтисодий ва миллий зулмни янада кучайтириб юборди.

1910 йил февралидаёқ Деҳқончилик ва ер тузиш Бош бошқармаси Думага «ватан» пахтасидан алоҳида солиқ йиғиш тўғрисидаги қонун лойиҳасини таклиф этган эди. Унда ички бозорга тушувчи пахтанинг ҳар бир пудидан 50 тийиндан йиғиш ҳамда тўпланган маблағни пахта ишлаб чиқаришни кўпайтириш мақсадида Туркистонда ирригация ва гидротехника иншоотларини қуришга, шунингдек, улардан фойдаланишга сарфлаш кўзда тутилган. Бироқ саноатчилар бу лойиҳани рад этишга муваффақ бўлишди.

Ҳукуматнинг пахтадан алоҳида солиқ йиғиш тўғрисидаги қонун лойиҳаси билан кетма-кет Россия аграр маҳкамаси Туркистоннинг туб аҳолисига қарашли ерларнинг катта қисмини тортиб олишга қаратилган лойиҳани таклиф этди. Думанинг 16 мартдаги мажлисида Деҳқончилик ва ер тузиш бошқармасининг бош бошқарувчиси Кривошеин «Кўчманчилардаги ортиқча ерларни кўчириб келтирилган аҳоли учун олиб бериш усулини яқин келгусида Туркистон вилоятларида ҳам қўллаш кўзда тутилмоқда» деб очиқдан-очиқ айтди.

1910 йил 7 апрелда Давлат думаси Туркистон ҳақидаги низомнинг 270-моддасига қўшимча киритиш тўғрисида» аниқроғи аҳолидан «ортиқча ерларни» тортиб олиб рус мустамлакачиларига бериш тўғрисидаги қонун лойиҳасини муҳокама қилишга киришди. Думадаги

оппозиция қаттиқ танқид қилишига қарамай, қонун лойиҳаси қабул этилди.

Шундан сўнг Туркистонга, Бухоро ва Хивага хилма-хил корчалонлару ишбилармонлар, жумладан, ҳарбий вазир Сухомлинов билан унинг тижорат ишлари бўйича агенти князь Андронников каби юқори мартабали амалдорлар кўчиб кела бошлади. Улар Хива хонидан ниҳоятда фойдали шартлар билан бой ер-сув концессияси олишди. Хуллас, маҳаллий аҳолининг ерларини тартиб олиш бошланди, устма-уст тузилаётган хилма-хил концессиялар эса маҳаллий миллатлар халқ оммасининг аҳолини янада оғирлаштириб юборди.

1912 йили деҳқончилик вазири Кривошеин Туркистон ўлкасини айланиб чиқди ва Петербургга қайтгандан кейин Николай II га «Туркистон ўлкасига 1912 йилги сафар бўйича ахборот»ни тақдим этди.

«Ахборот»да Кривошеин Столипин билан Паленнинг ислохот режаларини янада ривожлантирди ва аниқлаштирди. У Туркистонни рус деҳқонлари ёрдамида истило қилишнинг кенгайтирилган дастурини ишлаб чиққан эди. Унинг режасига кўра, 3 миллион десятина суғориладиган ер 300 минг рус деҳқонига тақсимлаб берилиши, бу деҳқонлар эса Россиянинг жанубий вилоятларидан кўчириб келтирилиши керак бўлган.

Мазкур «Ахборот» маҳаллий деҳқонни батамом хонавайрон қилишга қаратилган эди. У Россиянинг Туркистондаги сиёсати бўйича Давлат думаси шундан кейин амалга оширган барча ишларга асос бўлиб хизмат қилди.

Туркистон XX асрнинг II-ўн йиллигида

1912 йил 4 апрелда Ленада ишчиларнинг отиб ташлангани миллионлаб меҳнаткашларга Туркистон аҳолисининг ижтимоий ва миллий норозилигини ифода қилиш учун оммавий ҳаракатга янги туртки берди.

1912—1914 йиллари ўлканинг шаҳар-қишлоқларида ғалаёнлар кучайди.

1912 йил ёзида сапёрлар иккинчи марта (1906 йилдан сўнг) қўзғолон кўтаришди. Иккинчи Туркистон сапёрлар батальони қишда одатда Марв (Мари)да турар, апрель охирида эса ёзни ўтказиш учун Тошкент яқинидаги лагерларга келар эди. 1912 йили ҳам шундай бўлди. Марвдан йўлга чиққан сапёрлар Тошкентга етгунга қадар темирйўлчилардан Лена конларида чор қўшинлари шахтёрлар билан уларнинг оилаларини

шафқатсизларча отиб ташлагани ҳақидаги тафсилотларни, шунингдек, Россияни қамраб олган инқилобий руҳ тўғрисидаги хабарларни эшитишди. Сапёрлар батальонларида аскарларнинг кайфияти шусиз ҳам хавотирли бўлиб, қўмондонлик уларни қаттиқ назорат остида сақлар эди. Сапёрлар Тошкентдан Троицкий қишлоғидаги ёзги лагерларга жўнатилиди ва у ерда батальонлар бошқа қисмлардан алоҳида жойлаштирилди. Шунга қарамай, офицерларнинг ўзбошимчалиги, моддий таъминот хизматчиларининг ўғирлиги, сифатсиз озиқ-овқат ва ҳоказолар сапёрларнинг сабр косасини тўлдириб юборган эди.

1912 йил 1 июлдан 2 июлга ўтар кечаси милтиқ отиб берилган сигнал бўйича сапёрлар роталари дарҳол сафга тизилишди. Ва кўп ўтмай уларнинг нафратини оширган офицерларнинг жазосини бера бошлашди.

Офицерларнинг аксарияти қочиб қутулди, қаршилик кўрсатганлари ўлдирилди. Командир Тошкентга «Отишма кетаяпти. Аскарлар бўйсунимаяпти», деб телеграмма берди.

Сапёрларнинг икки батальони қўшиқлар ва инқилобий шиорлар билан ўқчиларга қўшилиш учун юрди.

Бироқ қўзғолондан хабар топган штаб пистирма кўйишга улгурди: ўқчиларнинг ўқув командаси исёнчи сапёрларнинг йўлини окоплар чизиги билан тўсиб, кучли ўқ ёмғири билан кутиб олди.

Сапёрлар чекинишди, кўпчилиги далада яширинишга уриниб кўрди, аммо прожекторлар нури ҳаммани излаб топди.

9 август куни 222 сапёр суд қилиниб, 13 оддий аскар билан 1 нафар унтер-офицер осиб ўлдиришга, 208 киши муддатсиз сургунга ҳукм этилди. Улим ҳукми Тошкент қалъасида ижро этилди, сапёрлик қисмлари ўртоқларининг қатл маросимида қатнашишга мажбур қилинди.

1917 йилги февраль инқилобидан кейин Тошкент шаҳрида сапёрларнинг жасадлари тантана билан қайта дафн этилди.

1912 йил ноябрь ойида эса IV Думанинг социал-демократик фракцияси В. И. Лениннинг кўрсатмаси бўйича чоризмнинг миллий ҳуқуқлардаги сиёсатини фойда этувчи декларация билан чиқди.

Бироқ IV Дума Россиянинг чекка ўлкаларида III Думанинг сиёсатини давом эттираверди. Граф Паленнинг қонун лойиҳасига мувофиқ ҳолда Туркистонга Россиядаги каби мировой судьялик, прокурор назорат

ти, назорат иши нормалари аста-секин тарқала бош-лади, фабрика назоратчилари белгиланди ва ҳаказо.

Деҳқончилик ва ер тузиш Бош бошқармасининг «Сувдан фойдаланиш тўғрисидаги низом»ининг қонун лойиҳаси сувга ҳамда ирригацион иншоотлар билан сув тақсимотини бошқаришнинг маҳаллий органларини яра-тишга бўлган олий ҳуқуқни давлатда сақлаб қолди.

1913 йил ёзида Давлат думаси кўчириб келтирилган аҳолининг аҳволи тўғрисидаги қонун лойиҳасини кўриб чиқди ва уни қабул қилиш оқибатида Туркистон рус банкирлари, саноатчилари, офицерлари, амалдорлари, савдогарлари ва қулоқлар қўлига ўтиб қолди.

Туркистонга рус капитализмининг кириб келиши ва товар-пул муносабатларининг ўсиши натижасида шаҳар ва қишлоқларда миллий буржуазия вужудга келди ҳам-да Россия капитали ва қисман чет эл капитали билан, мустамлака маъмурияти ва маҳаллий бой-феодал ун-сурлар билан яқин алоқа боғлади.

Тўғри, миллий, айниқса саноат буржуазияси иқтисо-дий ва сиёсий мустақилликка, маҳаллий аҳолини ёлғиз ўзи эксплуатация қилишга интилар, бироқ унга журъат ва қатъият етишмас, қолаверса, деҳқонлар ва ишчи-лардан, чор ҳукуматининг реакциясидан қўрқар эди.

Биринчи жаҳон уруши ўлканинг асосан қишлоқ хў-жалигига таянган иқтисодини издан чиқариб юборди. 1916 йилдан пахта майдонлари қисқарди, ҳосилдорлик пасайди. 1917 йилга келиб пахта майдонлари 20 фонз-дан ҳам кўпроққа қисқариб кетди. Уруш бошлангани-да Россияга хориждан пахта келтириш тўхтади. Бироқ пахтанинг баҳоси 50 фонзга ошган бўлса, ғалланинг нархи 100 фонзга, 1916 йилга келиб эса 400 фонзга ошди.

Деҳқонлар пахтага мувофиқлаштирилган баҳолар белгиланганидан норози бўлишди. Пахтани топшириш-дан бош тортмиш оммавий тус олиб кетди. Пахта билан ғалла нархи ўртасидаги тафовут деҳқонларни қашшоқ-лаштириб, феодал, бой, судхўр, рус фабрикантига қа-рамлигини янада кучайтириб юборди.

Деҳқонларнинг аксарияти бир парча ерини ҳам ар-зонгаровга сотиб юборди. Ширкатларга қарзини тўлай олмаган кишиларнинг талай ерлари кимошдига сотиб юборилди.

Ғаллани Оренбург губернасидан ва Шимолий Кав-каздан олиб келиш тобора қийинлашаверди, 1916 йил охирига келиб эса қарийб тўхтади, халқ оч қолди.

Гуруч, гўшт, қанд, ёғ, пойафзал, газламанинг баҳоси бир неча бор кўтарилди. Савдогарлару чайқовчилар бойий бошлади.

Қимматчиликка армия эҳтиёжи учун солиқ йиғиш ҳам бир сабаб бўлди. Аҳолининг от, абзал ва аравалари тартиб олинарди. «Ихтиёрий» хайр-эҳсонни йиғиш оқсоқол, бўлис бошқарувчиси, участка пристави, уезд бошлиғи ва бошқа маҳаллий ҳамда мустамлака маъмурияти амалдорлари учун бойиш манбаига айланиб қолди.

Булар етмаганидай меҳнаткаш оммани чет эл сармояси ҳам эза бошлади. Бу борада айниқса немис ширкатлари катта ўрин эгаллади. Немис сармояси ўлкага кириб келиши уруш арафасида кучайди, у пахтачиликда мавқеини мустаҳкамлаб олишга уринар эди. Масалан, савдогар Қнабе ўзининг савдо уйини «Тола» жамиятига айлантирди. «Потеляховский ширкати»нинг 4—5 пайини сотиб олди. Туркистонда ҳайвонларнинг ичак-чавоғи билан савдо қилишни ўз қўлига олган «Дюршмидт» номли немис ширкати ҳам бор эди. Немис корчалолари транспорт ишларини ҳам ўз қўлларига олишди. Бунга мисол тариқасида «Герхард ва Гейнинг омборлардан юк ташиш ва қарз бериш жамияти»ни кўрсатиш мумкин, биринчи жаҳон уруши даврида у номини «Рус транспорт жамияти» деб ўзгартирди.

Кон саноатида немис корчалони Карл Барон жойлашиб олган бўлиб, «Верблар ва Ко ширкати»ни бошқарар эди. Мейеркарт, Крафт, Зальм сингари корчалонлар ҳам талончилардек иш кўришарди.

Феодал-буржуа ва миллий зулм синфий кураш ва миллий-озодлик ҳаракатини авж олдириди. Миллий-мустамлакачилик зулми ва эксплуатациясига қарши порозиллик хилма-хил кўринишларда намоён бўла бошлади.

Асосий пахтакор вилоят бўлган Фарғона деҳқонлари пахта толасининг мувофиқлаштирилган баҳоларидан, қимматчиликдан ва уруш эҳтиёжлари учун олинадиган солиқлардан азоб чекишарди.

Самарқанд ва Сирдарё вилоятларида маҳаллий аҳоли билан мустамлакачи маъмурият ўртасидаги муносабатлар кескинлашиб кетди.

1915 йил охири ва 1916 йил бошларида қимматчилик туфайли кўплаб шаҳарларда ғалаёнлар юз бериб турди.

Тошкент шаҳрида аёллар озиқ-овқат дўконларини талаб кетишар, уларни тарқатиб юбориш учун полиция ва қўшин ишга солинар эди.

Қишлоқ жойларда камбағал деҳқонлар бўлиб бош-қарувчилари ва бойларга ҳужум қилишар, пахта тозалаш идораларини талашар эди. «Бошқарув тартибига қарши жинойтлар» деб аталувчи ҳодисалар кўпайиб кетди. Тўлиқ бўлмаган маълумотларга кўра, Туркистонда 1911—1914 йилларда маҳаллий мустамлакачи маъмуриятга қарши 1136 та «талончилик» ҳужуми юз берган. 1916 йили Бухоро амирлигининг қарийб барча бекликларида деҳқонларнинг ўз-ўзидан вужудга келувчи ғалаёнлари кўпайиб кетди.

1916 йилдаги июль кўзғолони

Туркистон халқ оммасининг феодал ва мустамлакачилик зулмига қарши энг йирик чиқиши 1916 йилдаги июль кўзғолони бўлди.

Бунга чор ҳукуматининг 1916 йил 25 июнда қабул қилган «Уруш бораётган жойларда мудофаа ва ҳарбий алоқа иншоотларини қуриш, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган жамики бошқа ишларни бажариш учун ғайрирус (рус бўлмаган) аҳолининг эркак қисмини жалб этиш тўғрисида»ги фармони сабаб бўлди.

Ушбу фармонга мувофиқ, асосан ҳозирги Ўзбекистон вилоятларида яшовчи ва ёши 19 дан 31 гача бўлган 200 мингдан зиёд эркак ана шу ишларга чақирилган. Яна денг, қишлоқ хўжалик ишлари энг қизиб турган бир паллада.

Улкада зудлик билан сафарбар қилинувчиларнинг рўйхатлари тузила бошланди, аҳолига фронт ортидаги ишга чақирилганлар уч ойлик муддатда қайтиб келишлари, унгача уларнинг oilалари барча зарур нарсалар билан таъминланиши ваъда қилинди.

Маҳаллий маъмурият вакиллари мардикорликка чақириқни бойлик орттириш воситасига айлантириб юборишди. Бойларнинг ўғли пул билан қутулиб қолар, қашшоқ oilалар эса ягона боқувчисидан ҳам айрилар эди.

Бу ҳол кучли норозиликка олиб келди. Самарқанд яқинидаги қишлоқларда ғалаёнлар бошланди, аҳоли мардикорлар рўйхатини тузувчи оқсоқолларни калтаклади.

Петрограддан айрим ғайритабақалар «қонуний» томон эвазига мардикорликдан тўлиқ озод қилиниши мумкинлиги тўғрисида қўшимча изоҳ етиб келганидан кейин эса норозилик ва ғалаёнлар янада кўчайди, чун-